

ESTUDIS SOBRE CONFLICTES SOCIALS

Sobreviure a les presons de Franco

Testimoni epistolar de 1939 a 1943

ROSA VILARÓ PIÑOL

 [publicacions]
urv

ESTUDIS SOBRE CONFLICTES SOCIALS

Direcció

Alberto Reig Tapia
Josep Sánchez Cervelló

Consell de redacció

Mario Arias Oliva, Jordi Àngel Carbonell Pallarés,
Santiago Castellà Surribas, Coral Cuadrada Majó,
Manuel Fuentes Vázquez

Consell assessor

Manuel Alcántara Sáez (Universidad de Salamanca),
Enrique Gil Calvo (Universidad Complutense de Madrid),
Carlos Imaz Gispert (Universidad Nacional Autónoma
de México), María Rosa Lojo (Consejo Nacional de
Investigaciones Científicas y Técnicas, Argentina), Paul
Preston (London School of Economics and Political
Science), Francesc M. Quílez Corella (Museu Nacional
d'Art de Catalunya), Àngel Viñas Martín (Universidad
Complutense de Madrid)

CENTRE D'ESTUDIS SOBRE CONFLICTES SOCIALS

SOBREVIVIRE A LES PRESONS DE FRANCO
Testimoni epistolar del 1939 al 1943

Rosa Vilaró Piñol

Tarragona, 2016

Edita:
Publicacions URV
Av. Catalunya, 35 - 43002 Tarragona
Tel. 977 558 474 · publicacions@urv.cat
www.publicacions.urv.cat

1a edició: novembre de 2016
ISBN: 978-84-8424-510-0
Dipòsit legal: T 1445-2016
DOI: 10.17345/9788484244875

Imatge de coberta:
Retrat de Daniel Vilaró fet el 1943 a Cuéllar per Cervigón.

Aquesta edició està subjecta a una llicència Attribution-NonCommercial-ShareAlike 3.0 Unported de Creative Commons. Per veure'n una còpia, visiteu <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/3.0/> o envieu una carta a Creative Commons, 171 Second Street, Suite 300, San Francisco, California 94105, USA.

¶ Aquesta editorial és membre de la Xarxa Vives i de l'UNE, fet que garanteix la difusió i comercialització de les seves publicacions a escala estatal i internacional.

A la memòria de Daniel Vilaró Leocàdia i Genara Mainar Laín, els meus avis; Daniel Vilaró Rius i Lola Piñol Muntané, els meus pares i Joan Llagostera Vilaró i Carme Vilaró Rius, els meus oncles.

I perquè conservin aquesta memòria, als néts d'en Daniel i la Lola, Iris, Anna Maria, Daniel, Xavier i Sergi i als seus besnéts, Laia, Miquel, Paula, Laia, Nil, Maria i Jofre.

Retrat de Daniel Vilaró fet per Antonio Cervigón el 1943 al Sanatori Penitenciari per a malats de tuberculosi del Penal de Cuéllar (Segovia).

ÍNDIX

Agraïments	9
Cartes de presó i memòria del franquisme	11
Història d'unes cartes	17
I. Els inicis	31
II. Misèria i ordenances	47
III. L'amputació de la persona	81
IV. Sobreviure: lligams portes enfora	119
V. Sobreviure: portes endins	139
VI. La fi	163

AGRAÏMENTS

Agraeixo la lectura d'aquestes pàgines, suggeriments i ànims als meus amics de fa moltíssims anys Pau Comes, Helena Vidal i Pilar López; als meus cosins Joan Llagostera, Esther Arnavat i Albert Arnavat, i al meu marit, Joan Frigolé.

A Joan Prat, amic també de fa molts anys, la seva lectura i la seva ajuda per fer-ne possible l'edició.

També al meu germà, Daniel Vilaró, que hagi compartit amb mi records de la seva primera infantesa, en temps de guerra i immediata post-guerra, abans del meu naixement.

CARTES DE PRESÓ I MEMÒRIA DEL FRANQUISME

Les cartes de Daniel Vilaró i Rius, transcrites i molt ben contextualitzades per la seua filla, ens aporten una rica visió del panorama carcerari del franquisme: fam, càstigs, malalties, misèria, sordidesa, manca d'higiene, abandonament dels penats a la seua sort... Tot plegat també ens diu molt del règim que s'imposà a Espanya, que fou repressor i tirànic des del primer moment, ja que amb els bans de guerra dictats pels sollevats, es començà a exterminar i castigar l'oposició política i les minories nacionals, religioses o sexuals.¹

El format de la correspondència depenia dels centres i dels directors que hi havia. A vegades les cartes sols podien ser enviades en un dia determinat, en altres ocasions no hi havia aquesta restricció. També la llargària del text era susceptible de ser regulada i les línies havien de ser d'una extensió concreta perquè l'encarregat de la censura no hagués de perdre el temps. Hi havia correspondència que desapareixia, d'altra que trigava més, d'altra que arribava a l'hora. Sota el franquisme tot era postís, improvisat, aleatori.

Les cartes eren el vincle que unia els presos amb el món exterior d'on els havien extirpat i, com assenyalen els que les han llegit, totes tenen una constant. Qui les escrivia explicava el seu monòton i desesperant dia a dia des del purgatori. Els presos es trobaven en una terra de ningú, de la qual no sabien quan sortirien, un parèntesi vital que no entenien i que se'ls feia etern. En les missives es parlava més de projectes de futur que de present, i hi havia òbviament censura del poder i autocensura del pres, de manera que els afectats eren capaços de sobreentendre el que es deia sense dir-ho. Les cartes eren de consum ràpid, perquè volien resoldre preocupacions immediates, i són reiteratives en les qüestions tractades, per la realitat a

¹ M. Díaz-Balart et alii (2009): *La gran represión. Los años de plomo del franquismo*. Barcelona: Flor del Viento.

la presó, el desig d'estar present a la casa on falten, la desesperació per no poder ajudar la família, la por de perdre el que tenen fora, etc.² Tot i això, les cartes són documents molt autèntics, perquè no foren escrites per a un lector extern: nosaltres, avui. I malgrat les constants, també hi ha sempre alguna cosa original, peculiar. Un exemple d'això és un incident que explica Daniel Vilaró, de quan ell i els altres presos de la Model interpretaren les traques i petards de la revetlla de Sant Joan el 23 de juny del 39, en la que va ser la primera revetlla de la postguerra, com l'inici d'una insurrecció antifranquista. Òbviament, en adonar-se que no era així, patiren una dura decepció perquè, malgrat saber que els indiferents eren molts, no esperaven que el seu patiment no tingués importància per a la ciutadania.

Vilaró fou treballador de banca, tingué un paper actiu en la Revolució d'Octubre de 1934 i fou afiliat a la UGT i al PSUC, tot i que no queda ben especificat en la documentació del sumaríssim. Però és obvi que després del Divuit de Juliol no quedà cap altre partit socialista que no fos el que representà la Internacional Comunista. A la guerra hi va marxar per lleva i acabà essent comissari polític. Aquest càrrec i la filiació comunista estigueren al darrere del fet que al consell de guerra li demanessin trenta anys de reclusió perpètua. Amb tot, tingué sort perquè amb els seus antecedents haurien pogut afusellar-lo, ja que el detingueren molt aviat, quan els falangistes anaven molt exultants i sovint es prenién la justícia per la seua mà. L'agafaren al maig de 1939 i passà quatre anys i quatre mesos en diversos centres de detenció: Sant Elies i la Model (Barcelona), Porta-Coeli (València) i Cuéllar (Segovia).

Daniel Vilaró va tenir sempre el suport familiar—especialment de la seua dona, Lola Piñol Montaner— i això era una garantia per a la seua hipotètica supervivència. Aquest entorn familiar cohesionat féu el possible perquè no es trobés sol i abandonat i perquè tingués esperances de sortir-se'n, especialment quan agafà la tuberculosi i va estar molts cops

2 J. Besteiro (1988): *Cartas desde la prisión*. Madrid: Alianza; C. Elordi (2002): *Los años difíciles*. Madrid: Aguilar; A. Emir Rodríguez (1984): *La represión franquista*. Madrid: Akal; Á. Suárez (1976): *Libro blanco de las cárceles franquistas*. París: Ruedo Ibérico; T. Cuevas (1982): *Mujeres de las cárceles franquistas*. Madrid: Casa de Campo; C. de la Mora (1977): *Doble esplendor*. Barcelona: Crítica; A. Gómez Castillo i F. Montero García (2003): *Franquismo y memoria popular: escrituras, voces y representaciones*. Madrid: Siete Mares; C. Cabrero Blanco (2006): *Mujeres contra el franquismo (Asturias 1937-1952): vida cotidiana, represión y resistencia*. Oviedo: KRK Ediciones; S. Vega Sombria (2011): *La política del miedo: el papel de la represión en el franquismo*. Barcelona: Crítica; J. I. Álvarez-Fernández (2007): *Memoria y trauma en los testimonios de la represión franquista*. Barcelona: Anthropos; L. Margalef (2014): *Diari de Guerra den Magí Domènech i Martí*. Valls: Cosetania.

en situació de risc. Un camí que, malauradament, recorrerien molts dels detinguts perquè la medicació se l'havien de comprar els mateixos presos i no totes les famílies aguantaren el sotrac de la guerra i les conseqüències de la derrota, ni totes tenien diners després de quedar-se sense propietats per la Llei de responsabilitats polítiques.

La possibilitat de morir a les presons de Franco eren molt altes fins a la dècada dels seixanta: les condicions higièniques eren pessimes, no hi havia sabó, ni tovalloles, ni molts cops aigua. Les presons eren sovint edificis eclesiàstics, entusiàsticament cedits a la major glòria de l'Església i del *caudillo*. En molts d'aquests centres no hi havia finestres, ni vidres i per no haver-hi no hi havia ni matalassos, que s'havien de portar els reclusos de casa. L'alimentació era escassa i la corrupció generalitzada: els funcionaris de presons es quedaven els paquets i el menjar que amb tant sacrifici enviaven els familiars. I no només això: com ha estat prou documentat, els funcionaris es treien un sobresou desviant cap al mercat negre el menjar que havia d'arribar als detinguts.

Aquesta falta d'ètica recorregué tots els punts cardinals del franquisme. I es llegà a les generacions posteriors i contaminà el futur. D'on creieu que ve la manca d'ètica i els escàndols que esquitxen cada dia les nostres consciències? De la dictadura. Si algú se n'ha oblidat o no la va notar, la dictadura dels guanyadors de la Guerra Civil durà quaranta anys. I després de sortir d'una monstrositat com aquella es pateixen traumes, distorsions de la realitat i una determinada corrupció moral, social i mental.

El mateix dictador, a qui els seus panegiristes consideraven l'home providencial que havia salvat Espanya, resulta que a més d'assassinar impietosament molts dels republicans que caigueren a les seues mans, també robava, com ha assenyalat Ángel Viñas:³ «No sabemos qué dinero tenía, tendría los ahorros de una familia de clase media, pero millones, no. Y en 1940, tenía, en varias cuentas, 32 millones de pesetas, 388 millones de euros actuales. ¿Qué sueldo se puso durante la Guerra? Tampoco lo sabemos, pero sí hay un documento de postguerra con su sueldo como Jefe del Estado: 50.000 pesetas. Ponga que, durante la Guerra, Franco duplicaba ese sueldo por la Capitanía General. ¿Con eso hace un patrimonio de 32 millones? [...] Hay un camino medianamente documentado que son las transferencias del Fondo de Donación Nacional. El dinero que los simpatizantes del Régimen (o los que tenían que limpiar su imagen) enviaban para colegios, estatuas, ese tipo de cosas [...] estaba a disposición del Caudillo». I con-

3 Á. Viñas (2015): *La otra cara del caudillo*. Barcelona: Crítica.

tinua Viñas: «La otra vía no está documentada, es indemostrable. ¿Metió mano en los fondos de la Jefatura de Estado? No hubo contabilidad de la Jefatura del Estado. Nunca lo sabremos.»⁴ Ara succeeix el mateix amb els escàndols de la família reial, del *compi-yogui*, de la infanta i Urdangarín, de la germana del rei Juan Carlos. Mostrant el menyspreu amb què les elits del país ens governen, com han assenyalat els papers de Panamà i els de Bårceñas. I com han fet els que es senten successors polítics del franquisme per línia directa. Però també hi ha certa esquerra que es perd pel *business* i que també ha rebut l'herència de la impunitat del franquisme. Per això Solchaga digué allò que «en España se hacen los mejores negocios». No vull obviar, tampoc, que aquesta cultura de la corrupció l'ha practicat a bastament el partit que ens ha governat a Catalunya durant trenta-cinc anys.⁵ Aquesta és l'herència moral de la dictadura, que es contraposa amb la de la República. De fet, en plena guerra el règim democràtic —amb totes les limitacions que vulgueu— mantingué obertes les Corts, de forma itinerant, seguint les penalitats de la guerra i sense obviar debats àcids i crus.⁶

A més de corrupta i amoral, la dictadura fou una màquina de matar. El nucli de la conspiració franquista fou l'exèrcit d'Àfrica, una tropa brutal que no dubtà a assassinar en massa la població del Rif, persones i animals, i a enverinar els aqüífers.⁷ Així, com no havien de cometre l'holocaust que cometeren sobre el seu propi poble?⁸

A finals d'abril del 2016 vaig anar a Madrid al seminari de la UNED Pacto y Reforma en las Transiciones Ibéricas Contemporáneas (1807-1982).⁹ Hi vaig assenyalar els motius pels quals a Espanya hi ha tan poc afecte per les Forces Armades, a diferència del que succeeix a Portugal, on són una entitat prestigiada i de consens. En el nostre cas l'exèrcit franquista va assassinar la seua pròpia població amb bombardejos salvatges, i no sols ho féu la força aèria rebel, sinó també l'alemanya i la italiana, amb autorització i satisfacció dels militars rebels. El franquisme mostra aquest

4 «Franco, corruptor y corrupto», *El Mundo*, 22/09/2015.

5 Jordi Pujol (1980-2003) i Artur Mas (2010-2016), presidents de la Generalitat de Catalunya.

6 M. de la Torre (2015): *Las Cortes Republicanas durante la Guerra Civil*. Madrid, 1936, Valencia, 1937 y Barcelona 1838. Madrid: FCE.

7 S. Balfour (2002): *Abrazo mortal: de la Guerra Colonial a la Guerra Civil en España y Marruecos, 1909-1939*. Barcelona: Península.

8 Vegeu, per ex., P. Preston (2011): *El holocausto español: odio y exterminio en la Guerra Civil y después*. Barcelona: Penguin Random House.

9 Coordinat pels professors H. de la Torre i P. Santos.

alt nivell de deshumanització ja des de l'inici de la insurrecció militar. En aquesta línia, el *director* del Movimiento, el general Emilo Mola, assenyala:

Las circunstancias gravísimas por las que atraviesa la Nación, debido a un pacto electoral que ha tenido como consecuencia inmediata que el Gobierno sea hecho prisionero de las Organizaciones revolucionarias, lleva fatalmente a España a una situación caótica, que no existe otro medio que evitar mediante la acción violenta. Para ello los elementos amantes de la Patria tienen forzosamente que organizarse para la rebeldía, con el objeto de conquistar el poder e imponer desde el orden la paz y la justicia. Esta organización es eminentemente ofensiva, se ha de efectuar en cuanto sea posible, con arreglo a las siguientes bases:

Base 1^a. La conquista del poder ha de efectuarse aprovechando el primer momento favorable, y a ella han de contribuir las fuerzas Armadas, conjuntamente con las aportaciones que en hombre y material y elementos de todas clases faciliten los grupos políticos, sociedades e individuos aislados que no pertenezcan a sectas y sindicatos que reciben inspiraciones del extranjero, “socialistas, masones, anarquistas, comunistas etc [...]”.

Base 5.ª Producido el movimiento y declarado el Estado de Guerra se procederá en el acto a refundir en uno solo los comités civiles y militares, en los lugares donde haya guarnición, para proceder de común acuerdo, según las inspiraciones y órdenes que reciban del Director del movimiento. Llegado este caso, los comités provinciales cívico-militares quedaran subordinados al de la capitalidad de la cabecera de la División.

Se tendrá en cuenta que la acción ha de ser en extremo violenta para reducir lo antes posible al enemigo, que es fuerte y bien organizado. Desde luego serán encarcelados todos los directivos de los partidos políticos, sociedades o sindicatos no afectos al movimiento aplicándoles castigos ejemplares a dichos individuos para estrangular los movimientos de rebeldía o huelgas.¹⁰

L'evidència que això fou així la podem veure en els testimonis que deixaren els fugitius de la *zona nacional*. Per exemple Antonio Bahamonde,¹¹ que fou delegat de Propaganda de Queipo de Llano després del cop militar; estigué un any en el càrrec i davant l'horror dels assassinats continuats decidí fugir a l'Amèrica del Sud a través de Portugal. O bé Antonio Ruiz, secretari judicial de Burgos, que també preferí marxar exiliat abans que seguir essent testimoni de barbaritats continuades.¹²

10 J. Arostegui (2006): *Por qué el 18 de julio... y después*. Barcelona: Flor del Viento.

11 A. Bahamonde (1938): *Un año con Queipo*. Ciutat de Mèxic: Ediciones Nuestro Tiempo.

12 A. Ruiz Vilaplana (1937) *Doy Fe. Un año de actuación en la España nacionalista*. Barcelona. Ediciones Españolas.

La brutalitat de la dictadura s'allargà fins als darrers anys. Així, els suposats crims comesos pels republicans, com haver estat escollits per ser parlamentari o membre d'un consistori o d'un comitè, haver militat en un partit o sindicat *roig* o haver votat per la coalició del front d'esquerres, continuaren essent considerats delictes fins a l'any 1969, quan quedaren sobresegudes les «responsabilitats polítiques derivades de la guerra». Tot i això, el 27 de setembre de 1975 Franco encara afusellà tres membres del FRAP i dos d'ETA. En definitiva, un règim sanguinari que encara acabà deixant el Sàhara Occidental amb una altra guerra.

Encara voldria assenyalar una qüestió que és transcendental per ubicar la dictadura de Franco dins el context històric de la contemporaneïtat: les guerres del segle XIX que foren administrades per Ferran VII, la postguerra de la Guerra del Francès i la que es va fer contra el Trienni liberal, que donà lloc a la Dècada Ominosa, foren terribles en la persecució dels oponents polítics, però quan s'establí un executiu constitucional, les tres postguerres carlistes, que foren administrades per governs liberals, es decretà una amnistia al cap d'un any d'acabar-se el conflicte per pacificar els ànims. En canvi el franquisme, tot i estar imbuït per l'esperit ecumènic de l'Església, no dictà mai cap amnistia. I fou el govern d'UCD, d'acord amb un parlament democràtic, que amnistià els crims del franquisme. Per això hi ha un revisionisme històric que fa tremolar i els franquistes encara es creuen que gràcies a ells tenim les llibertats democràtiques.

Els que van protagonitzar la Transició o els que la consideren modèlica es fan mala sang quan la qüestionem, però certament sempre han pagat els plats trencats els mateixos. Les cunetes encara estan plenes de derrotats i als espais on es produí la Batalla de l'Ebre hi resten encara les despulles dels nostres morts, cadàvers que recorden que tinguérem un altre model de fer política i un altre règim més democràtic que l'actual, que es diu República!

En definitiva, com assenyala Allende la història la fan els pobles i esperem que algun dia hi hagi governs del poble i per al poble. Ara pot semblar utòpic però, com digué Marx, «socialisme o barbàrie».

JOSEP SÁNCHEZ CERVELLÓ

Catedràtic d'Història Contemporània de la URV

HISTÒRIA D'UNES CARTES

Una simple i prosaica caixa de sabates ha servit d'arxiu durant setanta anys, primer a l'armari de l'habitació dels meus pares, sota els vestits penjats de la meva mare, i, morta la meva mare, en diversos armaris meus, en tres pisos diferents de tres municipis. S'hi havia anat ficant tot el que tenia a veure amb l'empresonament del meu pare: cartes, documents oficials i algun retall de diari.

El més sorprenent que hi havia, vés a saber com i per què salvat de ser estripat o cremat,¹ és un carnet de l'Escola Popular de Guerra. El més important, dos-cents quaranta-dos missatges, si volem ser exactes, perquè no tot són cartes: hi ha algunes postals, les típiques cartolines senzilles preparades per escriure al dors i posar a l'anvers l'adreça i el remitent, dos papers de fumar escrits per les dues cares i dos telegrams, a la fi de la sèrie. No són totes les cartes escrites però no en falten gaires, i permeten seguir amb detall el recorregut que va fer el meu pare de presó en presó: Barcelona, Porta-coeli, Cuéllar. Amb les cartes, els documents oficials que donen testimoni de l'entrada i la sortida de la presó: un certificat amb còpia de la seva sentència, el document en què se li denega la commutació de condemna a Barcelona i se li concedeix a Madrid, el resguard de la presentació mensual un cop en llibertat provisional, la comunicació per la qual queda exempt de la signatura mensual i la comunicació de la llibertat definitiva. A la caixa també s'hi van desar altres documents, perifèrics però que dibuixen un mateix context: el full d'aval que els seus companys de feina no van gosar signar i la carta en què un d'ells explica per què; alguna carta que aquests mateixos companys li van escriure a la presó; resguards de

¹ Tots els testimonis parlen de destrucció de documents comprometedors en el moment de la derrota i, més en concret, quan l'exèrcit franquista estava ja entrant a Barcelona, on es van fer fogueres en ple carrer perquè tothom hi cremés allò de què volia desfer-se. És de les coses que jo vaig sentir explicar més d'una vegada a la segona dona del meu avi.

vacunació del tifus a la Model; una fitxa de l'any 41 del dispensari central a Barcelona del Patronato Nacional Antituberculoso; un parell de cartes dels seus oncles i cosins; una caricatura feta per un company a la presó de Cuéllar, que jo mai havia vist ni sabia que existís; una única carta de la meva mare en què el renya perquè, per distret, li ha fet fer un viatge en va; una carta a la meva mare en què una amiga li dóna notícia i li pregunta per diverses persones, testimoni no per minso menys revelador del que era aquest país l'any 39; una altra en què una coneguda li explica també a ella com és de complicat arribar al sanatori penitenciari de Porta-coeli; alguna postal i alguna carta d'un germà d'ella des del centre de detenció del Poble Nou i des de la Model, on va compartir cel·la uns mesos amb el meu pare; diversos fulls del banc on treballava i on havien tingut un compte, amb informació sobre les quantitats bloquejades, desbloquejades i disponibles; alguns sobres buits des de les diverses presons... Significatius també, un retall de diari amb l'anunci d'un medicament o preventiu per a «todos aquellos cuyos pulmones son frágiles» i un altre parell de retalls de diari on es parla del castell de Cuéllar, l'última presó per on va passar, un dels dos de l'any 52, quan feia nou anys, gairebé dia per dia, que n'havia sortit.

Les cartes estaven a la caixa en un cert desordre. Suposo que perquè la meva mare en devia rellegir algunes, a l'atzar o no, durant els anys de presó i després de mort ell, i també perquè la caixa, sempre de sabates, va anar canviant en tants anys i el traspàs de caixa en caixa va contribuir al desordre. La primera tasca va haver de ser ordenar-les. Hi havia cartes sense data i calia trobar el seu lloc a la sèrie. No va ser excessivament laboriós, encara que en algun cas la ubicació no fos del tot segura. Les referències a qüestions concretes que hi apareixen són pistes fiables, com també el tipus de paper i de tinta, que anava canviant quan se li acabaven les existències. També he anat identificant les cartes sortides clandestinament. És relativament fàcil identificar-les, perquè havien estat plegades de manera diferent de les que havien sortit en un sobre: amb plecs més irregulars i de manera que quedessin més petites. També es distingeixen per l'encapçalament, que generalment no inclou, com les altres, el nom de la presó on han estat escrites, sinó només la població. Són pràcticament totes de la Model, on va tenir facilitats per treure-les, mentre que a Porta-coeli només ho va poder fer una vegada. A les cartes clandestines es conserva el castellà, probablement per no agreujar els problemes si mai eren interceptades. Si apareix el català és l'excepció.

Les he transcrit totes. Per què transcriure-les? Per fer-les més llegibles per a qualsevol, tot i que el meu pare tenia una lletra molt regular, sempre molt igual, petitona, i escrivia amb fluïdesa. Transcriure-les m'ha servit per fer-ne una lectura obligatòriament pausada, per altra banda.

Per llegir cartes de fa més de setanta anys, i més si són cartes escrites des d'una presó espanyola de la immediata postguerra, cal situar-se en el temps i en el context. Un temps que és generacional. Un context que és alhora històric, polític i personal. Són uns quants condicionants, que cal tenir presents. El més fort de tots és probablement la censura obligada i l'autocensura que s'imposava el pres, fins i tot a les cartes que aconseguia fer sortir d'amagat. Les cartes s'havien de lliurar obertes perquè passessin per censura abans de sortir de la presó i les que venien de fora havien passat per la censura abans d'arribar-li. Segons el contingut, podien no sortir de la presó, o no entrar-hi, o podien arribar al destinatari amb frases, paraules o paràgrafs ratllats en negre, il·legibles. Hi havia, doncs, temes exclosos de comentari, de record, d'existència sobre el paper. Les vivències de la guerra, de la detenció, de la mateixa presó, els comentaris sobre la situació de la família, del país, d'Europa quan va començar la II Guerra Mundial, havien de ser mínims, oblics, indirectes, críptics. Els sentiments més íntims quedaven exclosos per pudor i per principi, perquè el censor no n'havia de fer res, si bé calia superar el pudor en alguns moments, calia poder dir de vegades certes coses, per alliberar-se i per no perdre el contacte afectiu. L'autocensura que el pres s'imposava tenia a veure també amb la necessitat de no fer patir la família més del que ja patia i si alguna vegada es deixava anar era sense adonar-se'n, arrossegat pel fluir dels seus pensaments.

El nombre de pàgines o de línies que el pres podia escriure estava regulat i controlat. El recurs de fer la lletra ben petitona no era suficient per compensar la manca d'espai. És per això que les cartes de presos contenen una barreja estrambòtica: s'hi parla de menjar i de roba neta o bruta, de malalties i medicaments, de records i d'il·lusions, d'afecte, s'hi fan reflexions existencials, es pregunta per la salut, s'envien records, s'hi lliguen contactes, es demanen i es donen informacions... El llenguatge més concret i els temes més trivials comparteixen espai amb les frases més elaborades literàriament. Això és especialment xocant per una qüestió generacional. La gent de la generació dels meus pares, per poc recorregut escolar que hagués pogut fer, encara tenia un respecte reverencial per la llengua escrita i pel llenguatge epistolar. No es podia escriure com es parlava. Calia

trobar el lèxic adequat i la frase ben elaborada, d'inspiració literària. Era una generació que llegia i escoltava poesia, que havia comptat amb una bona floració literària nacional i estrangera, per mà de bons traductors. D'un paràgraf al següent, per tot això, cada carta canvia de to, de lèxic, de contingut.

Les cartes de presos són en certa manera monòlegs. Hi havia un dia assenyalat cada setmana per escriure i un dia per rebre cartes. És a dir, una carta no era mai la resposta a una altra, sinó que tant el pres com els que li escrivien enviaven cartes quan tocava. Les respostes a les preguntes podien trigar una, dues o tres cartes a arribar, que és tant com dir una, dues o tres setmanes. Les informacions feien camí una mica en el buit. De vegades una qüestió plantejada en una carta es resolía en una comunicació que es tenia abans la carta no arribés a casa. De vegades cartes de casa i cartes del pres en què es tractava qualsevol tema es creuaven, ocasionaven repeticions, feien tard o massa d'hora. De vegades es repetien en una carta legal coses ja dites en una de clandestina, per si no havia arribat.

Tots aquests condicionants limitaven l'expressivitat, no només la llibertat d'expressió. En una carta (140, 19-7-41)² el meu pare deia que calia fer esforços per no caure en «las vulgaridades standartizadas que poco falta para que escriban automáticamente todas las plumillas de la modelo.»

La personalitat de cadascú i el seu nivell cultural es reflecteixen a les cartes: més o menys sentimentals o romàntics, més o menys tolerants o intolerants, més o menys segurs d'ells mateixos, amb un ego més o menys potent, més o menys llegits, amb més o menys formació. Malgrat les diferències personals, en totes les cartes de presos publicades que he pogut llegir, i també en les del meu pare, és evident que l'humor, la moral, l'estat d'ànim del pres és canviant i que els canvis es produeixen sovint i sobtadament. L'esperança alterna amb el desànim. La moral alta, gairebé eufòrica, amb la tristesa. Per *conèixer* un pres a través de les seves cartes cal llegir-ne un seguit, no n'hi ha prou amb alguna mostra. Per altra banda, només amb la lectura d'una sèrie seguida es copsa el dia a dia de la vida a la presó, la quotidianitat en tota la seva complexitat, per més que la presó sigui un món tancat i petit, regit per unes rutines imposades per les ordenances. Els quatre anys i quatre mesos que el meu pare va ser a la presó, vistos seguits, setmana a setmana, són molt reveladors i les cartes com a conjunt i sèrie, una documentació molt rica.

² He identificat totes les citacions amb el número d'ordre de la carta dins del conjunt i he consignat la data, amb el format dia-mes-any. Poso ? quan no he pogut recuperar el dia del mes.

Una altra qüestió que cal tenir present és com es transparenta sota la llengua en què cal escriure, el castellà, la llengua pròpia, que en el cas del meu pare era el català. Tot i tenir un domini més que acceptable del castellà, el substrat de la llengua pròpia és present en cada carta. He respectat en la transcripció totes les faltes d'ortografia que hi apareixen, en part perquè moltes reflecteixen la llengua subjacent, com ho fan frases fetes, expressions, etc. Hi ha faltes d'ortografia en castellà que corresponen a l'ortografia catalana de la paraula, com quan escriu *coete, hinvierno, provar, gravar...*, o utilitza una doble essa, o els passats en *-ava* en lloc del castellà *-aba*. L'accentuació, aleatòria, inclou molts accents oberts allà on hi serien en català i també se li escapen alguns *però, família, són*. Hi ha preposicions, adverbis i conjuncions que un catalanoparlant entén i reconeix, però estranys en castellà, com els sistemàtics *aún que* (encara que) per *aunque, a más* (a més) per *además, más pronto* (més aviat) per *más bien, si nunca* (si mai) per *si alguna vez, a* per *en* referit a lloc... Molts *porque* són en realitat el nostre *perquè* de finalitat i molts *porqué* el nostre *perquè* causal. Utilitza el partitiu en castellà sistemàticament: *de pan no mandes, si no hay de negra, uno de bueno...* Moltes expressions, traducció literal, són en castellà incoherents o incomprendibles, com *hacer a las manos, seré a tiempo, hecho mío, se acuerden, hiciste tarde, hacer contento...* Només molt excepcionalment utilitza el punt d'interrogació o d'admiració a inici de frase. Se li escapen verbs, substantius i expressions catalanes com *no te amoïnes, hacer guardiola, xocolata, xampany, endimoniado refriado, xarampión, samarreta* i tants d'altres. Quan conscientment utilitza una expressió o una paraula catalana perquè no troba la correspondència en castellà, l'escriu entre cometes, que devia ser la fórmula per superar la censura: «verola borda», «tamburellas»...

A més de transcriure, he cregut que calia anotar les cartes, per contextualitzar-les i fer-les més entenedores. A dècades de distància, aquestes cartes no només donen testimoni del context històric i polític en què van ser escrites, context en què he provat de situar-les al comentari que en faig, sinó que reflecteixen una societat, unes capes socials concretes —en aquest cas petita burgesia i treballadors molt especialitzats—, una vida de barri, una vida de família, unes relacions d'amistat i veïnatge, unes convencions relacionals també. Moltes de les notes són per completar i permetre copsar aquest context que les cartes, de vegades indirectament, documenten.

Per què ara i no abans? En part, però ni de lluny és la raó principal, per qüestió de temps: perquè mentre he tingut una dedicació professional

intensa no m'hauria estat possible fer aquesta feina. Però sobretot perquè d'uns anys ençà tots plegats ens hem després de més d'un tabú. Tot el moviment de recuperació del que convencionalment denominem *memòria històrica* ha estat el context necessari per decidir-me. Els tabús del país en general han estat de caire polític, però sobre els individus hi han pesat altres tabús. Sobre les generacions que van viure la guerra i la immediata postguerra, tabús fruit del valor i la utilitat terapèutica del silenci, que no ha estat oblit ni resultat de la por només, sinó sovint protector en tant que ha mantingut ben quietes emocions molt profundes, un cop cadascú va poder fer el seu dol per tanta desgràcia: és per això que molts no n'han parlat mai més fins ara. Tabús de violació de la intimitat també. Per més que passades per censura i tòpiques, aquestes cartes són cartes personals i em causava certa aprensíó llegir-les. De fet, no n'havia llegit cap fins que no vaig començar a transcriure-les. Un cop començada la tasca, l'aprensíó va desaparèixer de seguida, perquè es van convertir immediatament per a mi en un document històric. Per altra banda, el fet d'haver nascut jo quan la presó del meu pare ja era el passat i no tenir, per tant, records personals de tot allò que he anat llegint a les cartes ha fet també que les llegís com un document, amb prou distància. Encara una altra circumstància ha contribuït a crear aquesta distància. Quan jo vaig néixer, el meu pare tenia trenta-sis anys i els records nítids que jo en pugui tenir són, per tant, dels quaranta per amunt, quan una criatura, i més tard un adolescent, veu els adults grandíssims. Les cartes que he llegit ara jo, passats els meus seixanta, les va escriure un xicot que va entrar a la presó amb vint-i-nou anys. El xicot que escrivia aquestes cartes va ser més tard el meu pare i en ell hi reconec molts trets de personalitat i caràcter que no va perdre amb el pas del temps, però quina perspectiva donen els anys!

El meu pare, Daniel Vilaró i Rius, va néixer a Reus l'1 de gener del 1910, el mateix any que va néixer la CNT. És potser una casualitat anecdòtica, però ens situa en un context històric concret. Quan devia tenir uns quatre anys, els seus pares, Daniel i Carme, es van traslladar a Barcelona amb la seva germana, Carmeta, més petita, amb qui es portava encara no tretze mesos. Ell va quedar a Reus amb els avis materns, que sempre va anomenar i recordar com a *padrins*, Pau Rius Simó i Josepa Puey Llop. Impossible saber amb exactitud quan van venir a Barcelona, ni quant de temps va quedar-se amb els padrins, perquè tant ell com la germana, si hi al·ludien, era com a record nebulós de primera infantesa.

Néixer a Reus sembla que deixi una marca permanent i inesborrable, com si hi hagués un micropatriotisme reusenc, fenomen que he observat no només en ell sinó també en d'altres. Tot i haver anat de ben petit a viure a Barcelona, estimar-la molt i passejar-s'hi incansablement, sempre evocava Reus, les festes de Sant Pere, els gegants, la tríada Prim/Fortuny/Gaudí. Recordo que de petita i no tan petita sempre que passàvem davant l'estàtua del general Prim al parc de la Ciutadella em remarcava que porta l'espasa avall, mentre que a l'estàtua de la plaça de Prim a Reus la du enlaira, en triomf, «perquè és a casa». Probablement el record de Reus era en ell tan fort perquè s'identificava amb el record dels seus padrins, que sempre va evocar amb molt d'afecte. Van ser dues figures de les quals sempre va parlar gairebé com a mítiques, el padrí per la seva bondat, qualitat ja manifesta durant la seva infantesa a l'Albi, i la padrina per la blavor intensa dels seus ulls.

Els seus pares s'havien casat molt joves, ja embarassada ella. El meu pare solia dir que havia nascut «setmesó, però amb tota la barba.» Quan ell va néixer, el seu pare no havia fet els vint-i-un anys i la seva mare tenia un any escàs més. El pare va haver d'anar al servei a l'Àfrica, els llargs tres anys de servei de l'època, ja amb les dues criatures nascudes. D'ideologia anarquista des de molt jove, distanciat dels seus pares, que eren ben de dretes, encara que s'hi feia, no havia permès que es bategessin els nens, que ho van ser finalment poc abans que ell tornés de l'Àfrica.

A Barcelona van viure al Raval. Tant el meu pare com la seva germana evocaven una infantesa feliç. Havien compartit de petits molts jocs i dels més diversos, molts més dels que s'esperaria pel fet de ser nen i nena. D'adolescents i joves havien estat sempre molt units. Si la meua mare guardava els versos que li enviava des del servei, la meua tia també va guardar sempre els que havia escrit per a ella des de ben jovenet. El meu pare va anar a escola fins a entrar a treballar, als dotze o tretze anys, al Crèdit Lyonnais. Hi havia entrat de *meritori*, el terme de la banca que en un ofici manual hauria estat el d'aprenent, i hi va treballar fins que va ser mobilitzat. Va ser soci de l'Ateneu Enciclopèdic Popular i suposo que va ser allà on va completar la seva formació, on devia amarar-se de literatura, on devia aprendre francès i anglès i també on devia anar-se fent unes conviccions ideològiques pròpies. L'ambient en què va pujar a casa va ser molt ideologitzat i polititzat. El meu avi, ebenista molt qualificat, va ser anarcosindicalista convençut i militant, amic d'Àngel Pestaña, el qual més d'una vegada dormia a casa d'ells «quan el buscaven». Anticlerical i

d'una laïcitat radical, l'avi vivia d'acord amb les seves idees, per sobre de qualsevol convenció social i amb un cert sentit de la provocació fins i tot, en aquell primer terç de segle i fins a la seva mort, el 1956. Un record de la meua adolescència mostra l'ambient en què va créixer el meu pare. Quan el primer magnetòfon va entrar a casa, de la meua mà, a tothom li feia il·lusió provar-lo. Quan va ser el torn del meu pare, va posar-se a recitar molt seriós i jo diria que emocionat un poema que mai li havíem sentit, un poema breu en record de l'assassinat del Noi del Sucre, caigut quan ell tenia tot just tretze anys i devia començar la seva vida laboral. Ens va explicar llavors que recordava el terra cobert de rams de flors al lloc on l'havien mort. De tot plegat devia fer pel cap baix quaranta anys! No va compartir els plantejaments del seu pare, la seva militància va ser ugetista, cosa que tanmateix no els va dur a cap enfrontament, conflicte ni distanciament.

La seva sentència diu que era «afiliado al partido socialista y delegado de la U.G.T». Mai vaig sentir cap al·lusió a l'afiliació al partit socialista i en canvi sí que havia sentit que havia tingut alguna responsabilitat a la UGT de Banca, com també havia sentit que al front va ser comissari. Al seu carnet de l'Escola Popular de Guerra consta com a membre de la UGT. Si realment va afiliar-se al partit socialista, no sabem quan ni a quin, si abans o després de la unificació. No és fàcil imaginar quines eren amb exactitud les seves idees, més enllà de la militància, perquè mai davant meu se'n va parlar directament. Només al·lusions esparses, records evocats en desordre pels grans quan jo era petita, comentaris i ironies permeten acostar-s'hi. El socialisme dels anys vint i trenta, cal tenir-ho present, era encara marxista, marcat a més pel ressò de la revolució soviètica. La línia entre socialisme i comunisme es diluïa fàcilment a favor del segon. Aquest era l'àmbit ideològic amb què es va identificar. No crec que mai hagués tingut, però, gaire esperit *bolxevic*, perquè no tenia l'entusiasme fàcil i era molt crític. Crec que per personalitat era home d'idees, no de partit, i d'actuació per íntima exigència ètica i per coherència, no per disciplina. Per això devia ser a la Rambla armat el 6 d'octubre del 34 i per això quan volia resumir l'autèntica personalitat i vàlua del seu cunyat, demòcrata i amb simpaties esquerranes, però catòlic i home d'ordre, acabava dient: «En Joanet el 6 d'octubre era a la Virreina amb una carrabina.»

Monos.	
Zapatos.	
Alpargatas	
Calcetines.	
Calzoncillos.	
Camisas	
Americana	
Gorros.	
Cartucheras	
Correaes	
Artlos. de aseo.	
Mantas	
Bolsas.	
Mosquetón	
Pistola	

República Española

Regimiento de Infantería
N.º 14

Escuela Popular de Guerra no 1

Núm. 1784

Apellidos y nombre *Samuel Vidari Rius*

Domicilio *Marina 229. 1.ª 1.ª*

Estado *viudo* Edad *27 años*

Profesión *Banca*

Organización *Inf. de T.* Carnet n.º *1910*

Enrolado desde el *enero de 1929*

Enrolado a *de Octubre* de 19 *27*

CO-MANDANCIA DEL REGIMIENTO

Batallón *1.º*

Compañía *4.ª*

Sección

Grado *Soldado 2.º*

Destinos especiales

REGIMIENTO INFANTERIA Nº 14

REGIMIENTO INFANTERIA Nº 14

BATALLÓN SERVIDOS PLAZA BARCELONA

Firma del interesado *Samuel Vidari*

Carnet de l'Escola Popular de Guerra

Les al·lusions a grups, ideologies i personatges de projecció pública dels anys de la república i la guerra que jo li vaig sentir eren poques, esquemàtiques i punyents. Evocava amb ironia les desfildes d'Estat Català a la Rambla «tots plens de corretges», la concentració dels anarquistes abans de marxar al front, «tots els *limpiabotes* de Barcelona, el Batallón de la Muerte, i després només van tenir cames per córrer...» Evocava també de vegades entre horroritzat i divertit la grandiloqüència de Frederica Montseny i de la Pasionaria. Poca cosa més. No calia, però, perquè des de ben petita vaig tenir noció de què érem a casa, encara que mai ningú no m'ho va dir. Escoltàvem la Radió Espanya Independiente, *la Pirenaica*. De gran vaig tenir una decepció en saber que emetia des de l'est d'Europa, perquè sempre m'havia imaginat una escena heroica en plena muntanya, uns parlant pel micro i uns altres vigilant si venia la guàrdia civil. Es comentaven els èxits soviètics en qualsevol terreny. Se seguia l'actualitat política d'arreu del món. Un seguit de records em marquen les fites al llarg dels anys de dictadura, records dels fets més comentats, més viscuts: la vaga de tramvies del 51, la mort de Quico Sabaté, la primera vaga de miners asturians, la revolució cubana, l'execució de Julián Grimau... No calia que a la canalla ens expliquessin grans coses, ho captàvem tot per osmosi. Amb el pas dels anys, no va canviar mai d'idees. Uns anys després de la revolució dels clavells portuguesa i no gaire abans de morir, recordo que un dia va dir-me que «els socialistes, arreu, sempre que han arribat al poder han estat uns reaccionaris».

La política ho impregnava gairebé tot en l'ambient en què es va formar, però no vivia només d'idees. Va ser un jove introvertit, lletraferit, esportista, presumit. Estava subscript als Quaderns Literaris que editava Josep Janés i Olivé, va fer-se dos bons diccionaris publicats en fascicles, un de castellà i un de català, escrivia versos i petits contes a tot drap, anava a nedar a la Barceloneta als matins abans d'entrar al banc, i també anava a ballar. Va ser al ball on es van conèixer amb la meva mare, Dolors Piñol Muntaner, Lola per a tothom. Ella tenia dos anys més i era modista. Es van casar joves, el 7 de maig del 1934, pel civil. A l'abril del 35 va néixer el meu germà.

El 1937 va ser mobilitzat. Va passar per l'Escola Popular de Guerra abans d'anar al front. De la seva experiència al front no se'n va parlar mai a casa, si més no des que jo tinc records. Per al·lusions sentides de petita sé que va ser comissari i que va ser a Balaguer. A ell mateix li vaig sentir alguna vegada recordar el vent glaçat de la serra de Pàndols. Una vegada,

en algun lloc no gaire al sud de Tarragona, recordo haver-li sentit: «Sota aquests garrofers vaig llençar el *macuto*.» El front del Segre, la batalla de l'Ebre, la retirada. Mai es va parlar davant meu de què havia passat entre la retirada i l'entrada a la presó. El meu germà recorda haver sentit explicar de petit que amb d'altres companys van treure's insígnies i identificacions i en trobar els franquistes van presentar-se com a pobres soldats en desbandada i van aconseguir arribar a casa sense passar per cap camp de concentració. Em sembla més probable que s'haguessin tret qualsevol insígnia i destruït la documentació i haguessin tingut la sort de poder arribar a Barcelona sense ser interceptats, vés a saber per quines rutes.

Va ser detingut al maig del 39, quan es va presentar al Crèdit. Va passar pel centre de detenció de Sant Elies i va ser jutjat en consell de guerra el 23 de juny. Trenta anys, reclusió perpètua. De la presó Model de Barcelona va passar, tuberculós, al sanatori penitenciari de Porta-coeli, a València, al setembre del 41. Va estar un any a Porta-coeli i quan el sanatori va ser desmantellat, l'estiu del 42, va ser enviat al de Cuéllar, a Segovia. Un any més tard, a l'agost del 1943, en arribar-li la commutació de la condemna per una de vint anys, va poder sortir de la presó en llibertat condicional. Aquest és el recorregut carcerari que documenten les seves cartes. La llibertat definitiva li va ser comunicada al gener del 1960.

Un cop a casa en llibertat condicional, no es podia plantejar el retorn a la banca, a cap entitat bancària. Va entrar a treballar a la petita agència de transports d'un veí del carrer, gent republicana amb qui tenien bona relació, més que simples coneguts encara que no amics. Pocs anys després va passar a gestionar la sucursal a Barcelona d'una empresa de transports basca, que ell mateix va posar en funcionament i va dirigir fins que es va jubilar. L'empresari basc el va conèixer a l'agència on treballava, que li feia el servei a Barcelona, i va oferir-li treballar per a ell quan va decidir obrir casa pròpia. La seva va ser una feina de molta responsabilitat i força tensions i neguits més que no pas satisfaccions, no mal pagada per a l'època, però que li exigia molta dedicació i una presència constant. Mai va fer vacances. En la seva situació de llibertat condicional i amb els seus antecedents, va ser una bona oportunitat i una sort. La meua mare, que havia resistit i estat el puntal amb la seva feina de modista, va treballar des de llavors només per a unes poques clientes amb qui havia lligat una relació de confiança i amistat.

Després de sortir de la presó no va tornar a implicar-se en l'acció política. Havia passat prou penes i havia fet patir prou la família. Va ser capaç,

encara, d'acompanyar un oncle seu que havia entrat clandestinament des de França a trobar-se a Barcelona amb alguns contactes. Li ho vaig sentir explicar en alguna reunió de família, esgarrifat en la distància d'haver gosat. Si es va parlar en família de la guerra i la presó devia ser als primers temps, quan tothom feia el seu procés de dol per tant desastre, abans del meu naixement i del meu record. Més tard, la canalla no teníem cap curiositat per preguntar ni gaire interès a escoltar, i també pot ser que, d'instint, sabéssim que hi havia coses de les quals no s'havia de parlar. No se'n parlava, però mai va ser un secret ni se'n va fer cap misteri. Senzillament, era el passat i el passat, passat està. Molt de tant en tant, alguna cosa sortia a la conversa, amb naturalitat. Amb la mateixa naturalitat amb què es comentava l'actualitat política espanyola i internacional, de la qual sempre va estar pendent. Comprava cada dia al matí *La Vanguardia* i *El Correo Catalán* i, al vespre, el *Noticiero*, a més del *Destino* cada setmana. Sentíem sempre les notícies a la ràdio, a més de la Pirenaica. No sé si mantenia alguna esperança o senzillament observava.

Quan es parla de l'exili interior i la tristesa que van arrossegar els derrotats, de l'aïllament, de la privació que representa no poder manifestar públicament les idees, els sentiments, se'ns suggereix una imatge de depressió i sordidesa. Penso que la tristesa de la derrota, les il·lusions trencades i tots els patiments i privacions no van ser les úniques vivències dels vençuts. L'instint de tornar a viure, de refer-se, d'organitzar una nova vida també en formava part. El cercle de relacions dels meus pares va ser, certament, molt reduït, la família i uns quants amics i coneguts de molta confiança, el petit cercle on no calia dissimular res i es podia parlar de tot i dir-ho tot, però, vida social a banda, la seva vida es va normalitzar completament. El meu pare era un cinèfil que anava més que sovint al cine entre setmana havent sopat i a les matinals dels diumenges, en família o sol. També al teatre amb la meua mare, encara que menys. Una vegada al mes anàvem a veure teatre amateur en català, a càrrec del quadre escènic d'una associació cultural. Va seguir llegint molt tota la vida i recurrent de tant en tant les parades de llibres usats del mercat de Sant Antoni. Els vespres d'estiu sortíem en família a passejar, a prendre una orxata, a algun concert a la Ciutadella, al cine a l'aire lliure que feien al Sol i Sombra del davant de la Monumental o a la Bohemia del Paral·lel, ens trobàvem amb l'avi i la seva segona dona al Moka o al Zurich, anàvem a casa dels meus oncles a Gràcia, a xerrar a la fresca al pati que tenien, presidit per un preciós llimoner. Molts diumenges al matí, el meu pare em duia als concerts del Palau de la Música. També

a algun museu i alguna exposició temporal. Passejàvem incansablement per Barcelona, moltes vegades pel port i fins a la punta de l'escullera. De tant en tant anàvem a la platja o a caminar per Vallvidrera. Cada diumenge era de ritual comprar dolços, llaminers com eren tant ell com la meva mare. Ell era molt més exigent i llepafils, més gourmet podríem dir-ne, i comprava a unes pastisseries boníssimes, avui desaparegudes, on també s'abastia de torrons per Nadal. Per a les celebracions familiars que es feien a casa també comprava a una xarcuteria selecta del centre pernill del bo, cap de senglar, formatge sec d'Holanda i algun caprici més. Els diumenges li agradava anar mudat i ben calçat... Va procurar recuperar tot allò que es podia recuperar de la vida anterior al desastre.

Alguna vegada li vaig sentir a dir que res no s'oblida.³ No oblidava, però vivia el dia a dia sense mirar enrere. Petits rituals donaven fe de la seva memòria. Recordo que cada any, mentre vaig viure a casa, un dia concret, a l'hora de dinar o de sopar, es reproduïa un breu diàleg entre els meus pares. Començava ell: «Saps quin dia és avui?» Ella responia: «Catorze d'abril.» Ell acabava: «Avui fa x anys que es va proclamar la República.» I seguíem menjant com si no res. Cada any també, el 10 de setembre passava passejant pel monument a Rafel de Casanova. Ja als seixanta, quan el moviment antifranquista va ser més actiu i notori, el 30 d'abril passava per on s'hagués convocat manifestació. Qui sap quins altres ritus al llarg de l'any, que jo no sabia o no observava, o ja no recordo. Quan jo comentava alguna mala reacció de la família d'algun company a la implicació en la lluita a la Universitat, sempre deia el mateix: «I ara! Si això és un mèrit!» No entenia que la dictadura pogués durar tant, ni evolucionar tan poc, ni entenia ni es podia creure que algun dia tornés a haver-hi una monarquia a Espanya.

No oblidava, però no vivia de records, ni feia res per recordar. Va haver de recordar, per força, al setembre del 75. Les últimes sentències de mort i execucions del franquisme el van trasbalsar profundament. Tant ell com la meva mare estaven horroritzats, no s'ho podien empassar. Van

3 Boris Cyrulnik comenta la sorpresa d'una exdeportada, Ana Novac, en trobar les notes que havia escrit al *lager* i que havien estat amagades molts anys i comparar el seu contingut, les impressions del dia a dia, amb el record ben diferent que en tenia anys més tard. Novac parla d'un «oblit pietós», expressió que Cyrulnik interpreta en el sentit que l'empremta inesborrable conservada (físicament) al cervell no interfereix amb la necessitat d'oblit, la repressió psicològica que permet viure prou feliç malgrat el rastre que es porta ben enterrat, encara actiu i sense representació. *Les Nourritures affectives*, París, Odile Jacob, 2000: 205.

passejar per la Rambla i no es creien que tot fos com cada dia, que la gent passegés i anés a la seva, que el món no s'aturés. La meva mare, més expansiva, més extravertida i també més emocional, s'esbravava amb les veïnes i botiguers del barri, i el meu pare deia: «Un dia l'agafaran.» Una onada de records i emoció devia començar aquell setembre i ja no es devia aturar. Quan Franco va morir, només va comentar un parell de coses. En primer lloc, que de la mateixa manera que li havien fet escriure «Primer año de la Victoria» a les cartes, li venien ganes d'escriure-hi ara «Primer año de la muerte de un tirano». En segon lloc, que li semblava molt malament que tanta gent hagués brindat amb cava, perquè mai ens hem d'alegrar de la mort d'una persona, sigui qui sigui.

Vuit dies justos després de la mort de Franco va patir un vessament cerebral que el va deixar de cop en coma profund, en estat vegetatiu. L'1 de desembre va morir. Tots vam creure que havia mort d'emocions i records. O de records emocionats, desfermats com un tsunami.

La meva mare el va sobreviure cinc anys. Va veure la Transició i va poder-se esbravar una vegada més, ara sense cap por de res: «Voto pels comunistes, pels treballadors, perquè encara em recordo de tot el que vaig passar.»

I ELS INICIS

Per a tots els centenars de milers de presos de la immediata postguerra va haver-hi un mateix punt d'inici del seu recorregut carcerari particular: la detenció. Es produïa on i quan es produïa, a mans de qui fos, marcava una fita entre l'abans i el després.

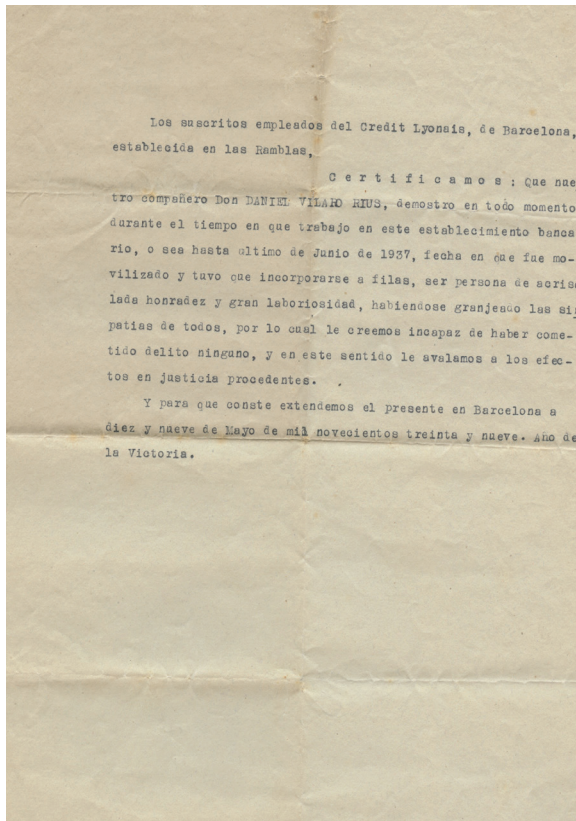
És curiós —i estrany fins i tot, intrigant— que els documents oficials situïn la detenció del meu pare el 10 de maig del 1939 i que ell al·ludeixi més d'una vegada en les cartes a l'11, «aqueu fatídico 11 de mayo» (50, ?-2/3-40). Impossible saber si ell estava confós respecte d'una data difícil d'oblidar o si és per alguna obscura o trivial raó burocràtica que l'ordre d'ingrés a la presó de la Columna de Orden y Policía de Ocupación de Barcelona i el seu expedient processal de la Model, llavors anomenada Prisión Celular, porten data del 10 de maig. El van dur al centre de detenció provisional de Sant Elies.⁴ Més d'una vegada li vaig sentir dir: «Les coses com siguin, en tot moment vaig ser tractat com una persona.»

Com en tants i tants casos, una denúncia va ser la causa immediata de la detenció, que es va produir el dia que es va presentar al banc on havia treballat fins a ser mobilitzat. Obtenir avals, que tampoc haurien servit de res, va ser impossible. Una carta d'un company a la meva mare, amb data de 25 de maig, presenta la situació:

Tots, en absolut, estant o estarien disposats a fer el favor que vostè ens demana per tal d'afavorir el seu espòs, amb el qual ens lliga com vostè ja sap una amistat deslligada en absolut d'ideologies polítiques, una amistat de companys, en una paraula. Però, per sota-veu, hem sabut que ací al despatx, algú havia donat ordres en el sentit de què ningú es proposés avalar cap individu dels que haguessin estat agafats per la seva actuació més o menys destacada, sota pena

⁴ Antic convent de monges de clausura abandonat arran de la guerra i utilitzat pel SIM (Servei d'Informació Militar) com a txeca. A la fi de la guerra va passar a mans del SIMP (Servicio de Información y Policía Militar) i al març del 39 va ser la primera presó habilitada com a extensió de la Model, que no podia acollir la gran massa de detinguts. Aram Monfort recull informació sobre tots els centres de detenció de Barcelona a *Barcelona 1939. El camp de concentració d'Horta*, Barcelona, L'Avenc, 2008.

del que pogués passar. Per altra banda, semblaria que nosaltres, encara que ajustant-nos només a certificar l'actuació del seu marit durant el temps que va treballar junt amb nosaltres, semblaria, com li deia, que el nostre document no tindria gaire eficàcia. En tot cas tindria d'ésser la Direcció la que extengués aquest certificat per ésser més vàlid. Per les raons que li exposo ja deura comprendre el panorama en tot el seu abast.

El full d'aval que els companys de treball del Crédit Lyonnais no van gosar signar.

«El panorama en tot el seu abast» era fàcil de veure quin era. Un company i amic detingut més tard li va fer el relat dels fets, que ell comenta en una carta: «[...] enseguida que se enteraron, hubo quien bajo amenazas impidió que se me avalara. Por aquellos días, el miedo dominaba y el

miedo los hacía cobardes [...] Respecto a mí, puedes estar segura, que cuento con las simpatías de casi todos, pero alguien tenía que pagar y no repararon en que ésos fuésemos unos cuantos [...]. Hoy muchos ya deben ser los que se dán cuenta de su error [...] Hoy, Seuma, que también por cobardía, prefirió callar, comprende que obraron mal.» (46, 13-2-40). Va seguir considerant amics els seus companys del banc, sense cap rancúnia, i va mantenir-hi cert contacte al llarg dels anys de presó.

Amiga:

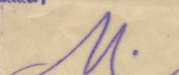
Per mitjà d'un company vaig rebre el document que li adjunto; em sap molt greu retornar-li sense complimentar-lo, tal com seria el meu desig é el d'alguns amics d'aquí la casa, però em cal fer-li alguns aclariments, que més m'hauria estimat fer-los de paraula, però com que vostè ha mostrat desitjos de que li sigui enviat a la porteria del company que abans esmentava, no tinc més remei que fer-ho així.

Desseguida que vaig tenir el document al meu poder, i seguint les seves indicacions, vaig posar-me en contacte amb els amics del seu marit que vostè m'indicava. Tots, en absolut, estant o estarien disposats a fer el favor que vostè ens demana per tal d'afavorir al seu espos, amb el qual ens lliga com vostè ja sap una amistat deslligada en absolut d'ideologies polítiques, una amistat de companys, e una paraula. Però, per sota-veu, hem sabut qu ací al despatx, algú havia donat ordres en el sentit de que ningú es proposés avalar cap individu dels que haguessin estat agafats per la seva actuació més o menys destacada, sota penal del que pogués passar. Per altra banda, semblaria que nosaltres, encara que ajustant-nos no més a certificar l'actuació del seu marit durant el temps que va treballar junt amb nosaltres, semblaria, com li deia, que el nostre document no tindria gaire eficàcia. En tot cas tindria d'ésser la Direcció la que extengués aquest certificat per ésser més vàlid.

Per les raons que li exposo ja deura comprendre el panorama en tot el seu abast i espero que voldrà dispensar-nos el no haver pogut servir-la. Quan vegi al seu marit dongui-li molts records de part dels seus amics.

Atentament la salut,

25-5-39.

Carta a l'esposa en què un dels companys explica perquè no van signar l'aval.

La primera carta (una postal) conservada és del 4 de juliol, ja des de la Model. No n'hi ha cap de Sant Elies i és possible que mai escrivís des d'allà o que cap carta arribés a destinació i el contacte amb la família fos només

amb ocasió de les visites, si és que n'hi va haver. Albert Virella, detingut també a primers de maig i internat a Sant Elies i que, per tant, va coincidir-hi, explica⁵ que la correspondència permesa era una postal setmanal de vuit línies a un familiar directe, si bé altres detinguts el van advertir de bon començament que no valia la pena escriure perquè aquesta correspondència no arribava i recorda que, de fet, les postals que va escriure no van arribar mai. No tenim, doncs, cap informació ni impressió directa del pas per Sant Elies, només una al·lusió sense més a haver-hi passat (50, ?-2/3-40). Devia ser-hi des de la detenció, el 10 de maig, fins al consell de guerra, el 23 de juny. Segons Albert Virella recorda⁶:

Unes paraules mobilitzaven l'atenció de tota la presó:

— ¡Oído!

A continuació, un ordenança llegia una llista de noms. El matí era la llista dels que marxaven als Consells de Guerra. Cap dels que marxaven ja no tornaven a Sant Elies. Eren portats del Palau de Justícia a la Model.

Un certificat del 2 de setembre del 42, emès pel Juzgado Militar Especial de Liquidaciones, conservat amb les cartes, reproduïx literalment la seva sentència, aprovada pel l'auditor de guerra el 27 de juny del 1939:

En la plaza de Barcelona veintitres Junio mil novecientos treinta y nueve. Año de la Vict^a Reunido el Consejo de Guerra n^o UNO para ver y fallar la causa acumulada, seguida por el procedimiento sumarísimo de urgencia contra el procesado DANIEL VILARO RIUS.

Dada cuenta de las actuaciones, oídas la acusación Fiscal, la Defensa y el procesado, y RESULTANDO: Que DANIEL VILARO RIUS, hijo de Daniel y de Carmen, de 29 años de edad, natural de Reus y vecino de Barcelona, de profesión⁷ empleado de Banca y de estado casado, Afiliado al partido socialista y Delegado de la U.G.T. en el Banco donde prestaba sus servicios. Durante el dominio rojo tuvo una decidida actuación a favor de la causa roja y así se le ve en el local del Comité de Empleados de Banca y Bolsa, dar una conferencia de tipo socialista. Se le ve siempre armado y coaccionaba y molestaba a los empleados del Banco considerados como desafectos al regimen marxista.

5 Albert Virella Bloda, *Imatges de la pau honrosa*, Vilanova i la Geltrú, El Cep i la Nansa, 2001: 105-6.

6 Ib.: 110.

7 És curiós que en els fragments mecanoscrits de la sentència s'utilitzi l'accent obert exclusivament.

Mas tarde se va a la escuela popular de guerra y posteriormente desempeña en el ejército enemigo el cargo de Comisario Político.

CONSIDERANDO: Que toda persona responsable criminalmente de un delito lo es también civilmente y que, cuando la naturaleza de la pena impuesta lo permita, es de abono la totalidad de la prisión preventiva sufrida. VISTOS los artículos citados, disposiciones de general aplicación, FALAMOS que debemos condenar y condenamos al procesado DANIEL VILARORIOUS a la pena de RECLUSION PERPETUA (Treinta Años) con las accesorias correspondientes y abono de la totalidad de la prisión preventiva sufrida. EN CUANTO a responsabilidades civiles estése a lo dispuesto en la Ley de Responsabilidades Políticas.

Del to i del contingut de les cartes dels primers mesos es desprèn que, per sobre de qualsevol altra sensació, la detenció, el consell de guerra, la condemna i l'entrada a la presó les va viure amb sorpresa, incredulitat, incomprensió.

La repressió que seguí la victòria franquista el 1939 era per als vençuts incompreensible i, com a tal, increïble. No s'ho podien creure perquè era quelcom estrany, desconegut, inesperat, absurd, grotesc també si no hagués estat tan tràgic. No era la incredulitat que com a mecanisme de defensa tendim tots a desenvolupar davant de les desgràcies, sinó una incredulitat raonable, racional. Havien viscut —adolescent el meu pare i tots els de la seva generació— els anys dels trets al carrer entre sindicalistes i pistolers, de la Llei de fugues i del govern civil de Martínez Anido a Barcelona, recordaven —ben recent— la dictadura de Primo de Rivera, però no havien vist mai ni sentit a parlar d'una maquinària repressiva amb voluntat de *neteja* social total, d'eliminació no ja del vençut, sinó de tot aquell que pensés diferent, que tingués una idea diferent del món i de la societat. La barbàrie totalitària del segle xx, esdevinguda referent bàsic per a les generacions posteriors, tot just s'iniciava, no se'n tenia experiència històrica. No havien vist mai una repressió tan massiva, tan universal, una massa de detinguts tan enorme.⁸ No havien viscut mai l'experiència d'una *justícia*

8 La delegació de la Comissió Internacional contra el Règim Concentracionari (CICRC) que el 1950 va iniciar una investigació sobre les presons espanyoles, va concloure que «en acabar la guerra civil els empresonats i detinguts sobrepassaven amb escreix les 300.000 persones». Extret de Ricard Vinyes, *Territoris de càstig (Les presons franquistes, 1939-1959)*, a *Notícia de la negra nit. Vida i veus a les presons franquistes (1939-1959)*, Ignasi Riera (coord.) Barcelona, Associació Catalana d'Expresos Polítics, Diputació de Barcelona, 2001: 53. El Ministeri de Justícia en reconeixia 270.000 el 1940. Si tenim en compte els que anaven entrant-hi, els que eren traslladats, els que hi morien, els afusellats, els alliberats i després tornats a detenir, el caos burocràtic dels primers anys..., Gutmaro Gómez Bravo conclou que «las posibilidades

al revés, com tan sovint ha estat anomenada la que ja abans de la fi de la guerra es posà en funcionament. Els rebels triomfadors van començar a jutjar els defensors derrotats d'un règim legalment constituït per «rebel·lió militar», d'acord amb les disposicions del ban de guerra publicat el 30 de juliol del 36 al *Boletín Oficial de la Junta de Defensa Nacional de España* i del decret de 31 d'agost del mateix any (publicat el 4 de setembre al BO), que havia establert que els consells de guerra serien sumaríssims, d'acord amb el Codi de justícia militar i la Llei d'enjudiciament militar de la Marina. La Ley de Responsabilidades Políticas (9 de febrer del 39)⁹ va completar la justícia al revés en establir que les afiliacions a partits i sindicats i les activitats cíviques i polítiques que s'havien dut a terme legalment abans de la guerra, en exercici dels drets i llibertats fonamentals reconeguts i garantits per la Constitució del 1931, passaven a ser considerades il·legals.¹⁰

Però no només els derrotats van ser jutjats per haver seguit les seves conviccions dins d'un marc legal¹¹ i haver lluitat al front en compliment de les seves obligacions, sinó que els judicis mateixos, consells de guerra sumaríssims, van ser una farsa i un escarni. Judicis no individuals, sinó en grup d'entre deu i vint acusats i de vegades fins a la trentena. En torns que se succeïen acceleradament perquè si no, no s'hauria donat l'abast. Davant d'uns jutges parcials i sense formació ni experiència jurídica, sense una defensa real, amb acusacions on es barrejava la realitat de l'actuació de cadascú en els anys de la república i de la guerra amb acusacions estandarditzades extretes de delacions que també ho eren, a més de molt sovint falses i fetes per interessos diversos. I com a resultat, unes condemnes duríssimes, brutals.

reales de conocer con exactitud el número de encarcelados en los primeros años de gobierno de Franco son ciertamente escasas». (*El exilio interior. Cárcel y represión en la España franquista. 1939-1950*, Madrid, Taurus, 2009: 24). Més encara que les xifres globals, impressiona anar llegint en totes i cadascuna de les moltes publicacions sobre el tema els nombres de detinguts i presos camp per camp, centre de detenció per centre de detenció i presó per presó.

9 La Ley de Responsabilidades Políticas s'aplicava retroactivament de l'1 d'octubre del 1934 al 18 de juliol del 1936 a tota persona física o jurídica que hagués dut a terme activitats que contribuïssin a la *subversió* de què segons els alçats havia estat víctima Espanya, i a tots aquells que d'ençà de l'aixecament armat i l'inici de la guerra s'haguessin oposat al Movimiento Nacional activament o passivament.

10 Joan Corbalán exposa de manera clara i entenedora el marc jurídic de la «justícia de Franco» a *Justícia, no venjança. Els executats pel franquisme a Barcelona (1939-1956)*, Valls, Cossetània Edicions, 2008.

11 Els participants en la violència i els excessos de les primeres setmanes com a reacció a l'aixecament del 18 de juliol no van ser la majoria, sinó una minoria.

Pusion Cellular 10-7-39. Aina Barcelona
 Quirada esposa, Anys y familia.
 Aprovechito las horas de reposar
 despues de comer, para dedica-
 res estas lineas, que estan sin
 importancia alguna, en ellas
 van concentrado todos mi ser.
 Sabras que el viernes pasado me
 fue confirmada la pena, que
 estoy dispuesto a cumplir, si
 es que con ello puedo ayudar
 al engrandecimiento de nues-
 tra Patria. La vida aqui va
 transcurriendo monotonamente, pero
 con la seguridad de que seremos
 comprendidos y recibidos a
 nuestros hogares. Dadas a la Re-
 comenda, las gracias de mi parte, por
 las cartas de castiron y a la Montserrat
 por las dirigidas. Muchas re-
 cordos a todos y repetidas, recibid
 mis besos con el deseo de pro-
 visiones abrazos que os abraza de
 vuestro
 Daniel Vilari

Postal del 10-7-39. Una de les típiques postals autoritzades de bon començament, amb el també ben visible de la Censura Militar.

De tan gros tot plegat, no s'ho acabaven de creure per més que ho veiessin, ho visquessin i ho patissin. Aquesta incredulitat al meu pare li va durar tota la vida, no només respecte de tot allò que va passar en la immediata postguerra, sinó al llarg de tota l'evolució del règim franquista, fins a la seva fi.

Sabín¹² fa una descripció concisa, il·lustrada amb extractes de records de condemnats, dels consells de guerra:

El decreto de 31 de agosto de 1936 de la Junta de Defensa Nacional sobre jurisdicción y justicia militar [...] establece que la norma en las actuaciones castrenses sea la rapidez; por ello, y con el fin de evitar distraer del servicio de armas a los jefes, oficiales y clases de tropas en la tramitación de dichos procedimientos serán instruidas todas las causas por los trámites del juicio sumarísimo.

La composición habitual de un tribunal militar era de siete personas: un presidente, tres vocales (a veces dos), el ponente, el fiscal y el defensor.

[...] El tribunal militar actuaba a lo largo de la mañana y la vista tenía carácter público. Si además en la localidad se editaba algún periódico, éste incluía la lista de los procesados para general conocimiento y asistencia de las personas que estuviesen interesadas a la sala habilitada al efecto (teatros, salón del ayuntamiento...) en la que estaban presentes tanto los denunciados como los testigos de cargo.

El consejo de guerra era casi siempre colectivo y, de forma excepcional, individual. Los procesados llegaban a la sala del consejo de guerra amarrados de dos en dos y custodiados por la Guardia Civil y algunos falangistas, unos veinte minutos antes de dar comienzo el proceso.

[...] Casi siempre la intervención del fiscal era breve, concisa y directa.

[...] La intervención del defensor, también militar como era preceptivo, es breve, rápida y colectiva. Desconoce los sumarios y no trata nunca de desmontar las acusaciones vertidas contra cada uno o siquiera alguno de los procesados. Su alocución cubre el trámite protocolario y únicamente suele dirigirse al tribunal para solicitar indulgencia, clemencia o caridad cristiana.

Más breve aún es la intervención de los procesados si es que ésta llega a producirse. En la mayoría de las ocasiones, cuando el presidente del consejo de guerra se dirige a ellos para preguntarles si tienen algo que alegar y alguno se levanta para tomar la palabra, de forma casi inmediata se le ordena callar y sentarse.

12 José Manuel Sabín, *Prisión y muerte en la España de postguerra*, Madrid, Anaya-Mario Muchnik, 1996: 221-4.

Les al·lusions al consell de guerra a les cartes del meu pare reflecteixen aquest procediment, la indefensió i la manca d'informació amb què es desenvolupava, i l'astorament i la incredulitat amb què el va viure. «De lo que me dices que te dé detalles, ó sea del número de mi sumario, no sé como me las podría arreglar para saberlo. Soy del primer turno¹³ del día 23 de junio, ó sea que dentro unos días hará dos años.» (135, 14-6-41). «La verbena de San Juan para mí guarda un recuerdo que será difícil llegue a olvidar, y es que señala el día en que sentado en el banquillo de los acusados pude darme cuenta de las muchas barbaridades que se cometen a veces en la vida. A mi me dijeron tantas, que ya casi que no me es posible acordarme ni de la mitad,¹⁴ pero sí que han hecho que no olvide, que fué la verbena de San Juan un día bien señalado en mi vida» (136, 22-6-41). «El aniversario que me recordaste nunca lo podré olvidar. Si lo hubieses presenciado. Allí repartieron los años y algo más,¹⁵ con la misma facilidad que los recuerdos a los enemigos y amigos.» (190, 27-6-42). «No te astustes por lo que te dije al hablar de los años que me quedaban de condena, pues sólo fue una broma, como broma sólo fué lo de mi denuncia y lo de mi petición fiscal, pues no nos lo podemos tomar de otra manera.» (61, 4-4-40).¹⁶

Apareixen poques referències a la denúncia¹⁷ que originà la detenció i el consell de guerra i mai se'n va parlar a casa, sinó per assenyalar únicament que havia existit. Gosaria dir, per les al·lusions que apareixen i precisament pel fet d'haver-ne sentit comentar i remarcar només l'existència, que en la seva ingenuïtat de demòcrates que no havien viscut el feixisme en pròpia carn abans de la guerra, els meus pares creien que sense denún-

13 Manuel Amblard (nom amb què Manuel de la Escalera signava els seus textos des de la presó, recuperant el segon cognom) recorda «[...] en media hora fuimos juzgados docena y media. Cuando nos sacaron de allí esposados, entró una nueva tanda.» *Muerte después de Reyes, Relatos de cautividad en España, México, Era, 1966: 138.*

14 Marcos Ana diu també: «[...] quedé impresionado y perplejo por las acusaciones del fiscal». *Decídme cómo es un árbol. Memoria de la prisión y la vida*, Barcelona, Umbriel edit. - Tabla rasa, 2007: 96.

15 Penes de mort?

16 Manuel Amblard evoca (ib.: 45) aquesta sensació d'absurditat que mou a la incredulitat quan explica la reacció de molts en ser-los commutada la pena de mort per cadena perpètua: «La condena de treinta años que sustituye a la de muerte, les parecía a todos algo tan absurdo que no se lo tomaban en serio.»

17 El meu germà té el record que el conserge, que s'havia fet de Falange, va avisar la policia quan es va presentar al banc. Quant a la denúncia, a les cartes parla de *denunciants*, en plural.

cia potser no hauria passat res,¹⁸ que potser es podia haver reintegrat a la seva feina, al seu lloc de treball.¹⁹ Ja jutjat i condemnat encara deia a les cartes que «por capricho de unos malvados denunciantes me veo separado de tí» (91, 16-10-40), que «esperaremos a que la Justicia haga su cometido y quizá mis acusadores tengan de responder de sus infamias». (42, 1-2-40), o fins i tot «Yo son muchas las veces que también me pregunto el porque estoy aquí y la condena que me ha sido impuesta. Si todas mis acusaciones son falsas y tan fácil que hubiese sido probarlo.» (92, 24-10-40). No es feien càrrec, o no podien fer-se'n tot i saber i veure què estava passant, de com n'era de gegantina, sistemàtica i detallista la «neteja» que es va emprendre, ni de l'eficàcia de la tasca depuradora, institució per institució, empresa per empresa. Per altra banda, com escapar-ne?²⁰ Quan va decidir presentar-se al Crèdit Lyonnais, no hi anava tranquil. «De pronto, una idea loca se vino a mi pensamiento. Ir al Banco. Presentía lo que me esperaba, porque ya entonces sabía de la maldad de las personas. Pero no me quedaba otro remedio. Si hubiese tenido otros medios, si el horizonte me hubiese brindado otra cosa a que dedicar mis actividades, no nos hubiesemos separado. Pero que tenia que hacer [...]» (50, ?-2/3-40).

«Llegará día —havia dit en una entrevista a *La Vanguardia Española* el 26 de febrer del 39 el coronel Ungría, cap del Servicio Nacional de Seguridad²¹ —en que nada escapará a la acción informativa y vigilante de los órganos del Estado», per a la qual cosa era imprescindible comptar amb l'ajut d'una extensa xarxa de col·laboradors, uns de professionalitzats i recompensats econòmicament²² —300 pessetes mensuals, com un sou

18 Aquesta mateixa actitud de sobredimensionar la importància relativa de la denúncia la trobem en molts testimonis. Així és, per exemple, en bona part de les dotze entrevistes amb parents —fills majoritàriament— d'executats que Joan Corbalán inclou a la seva recerca ja citada sobre els executats a Barcelona a la postguerra.

19 Fins i tot una persona tan significativa i que havia tingut tanta projecció pública com Julián Besteiro deia a la seva dona, en una carta del 30 d'abril del 39, a començaments del seu empresonament: «[...] yo no desespero de que podamos encontrar un medio de trabajo decoroso, aparte de la reparación que nos es debida [...]». Julián Besteiro, *Cartas desde la prisión. 110 cartas a su esposa, Dolores Cebrián*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2004: 163.

20 Més d'una vegada vaig sentir explicar a casa que el seu pare li havia aconsellat passar a França, cosa que ell no va voler fer.

21 Reproduïda parcialment per Josep Benet a *Catalunya sota el règim franquista*, Barcelona, Blume, 1978: 243.

22 Eren els agents provisionals de seguretat, cos auxiliar creat per una ordre de 24 de febrer del 1939, que farien funcions de policia i vigilància. Havien de ser provadament fidels al nou

d'òbrer— i d'altres²³ moguts per esperit de venjança, per antipaties i antigues enveges envers els denunciats, o per covardia i desig de fer mèrits, o fins i tot per la necessitat de salvar-se ells mateixos. El coronel Ungria havia dit també a la mateixa entrevista que «La delació policíaca subirà al prestigi de aviso patriótico». El fet de les denúncies en si mateix, amb tot el que representava de mesquinesa moral, devia deixar astorats tots els denunciats, però més encara els hi devia deixar la part de fabulació que hi hagués en cadascuna, les falsedats inventades amb la sola finalitat de poder aplicar articles concrets del codi pel qual es regien els judicis, d'agreujar les responsabilitats i, per tant, les penes. En els consells de guerra probablement els impressionaven més aquestes falsedats que no pas l'acusació per les seves actuacions, que assumien. D'ací que el meu pare digués que «casí que no me es posible acordarme ni de la mitad», y Marcos Ana que «quedé impresionado y perplejo». Enric Canals²⁴ reproduceix fragments de delacions extretes d'entre els centenars de sumaríssims consultats per a la seva recerca: a la majoria de les que no contenen acusacions per delictes de sang hi apareix com a acusació gairebé genèrica, com un tòpic atribuït als *rojos*, que els denunciats anaven armats i exhibien les armes amb ànim intimidatori. «Se le veía siempre armado y coaccionaba y molestaba a los empleados del Banco considerados como desafectos al régimen marxista», diu la sentència del meu pare. «Muchos sólo hemos sido víctimas de envías y venganzas» (33, 7-12-39), deia ell.

La incredulitat, la sensació d'irrealitat, devia actuar com un esmortidor del xoc inicial. La crua realitat, el convenciment que tot allò era cert, real, s'anava imposant gradualment.

El primer xoc emocional i el més gran, que mai va superar, no apareix en cap carta: les condemnes a mort i les execucions, dia a dia, matinada a matinada. Ell, que gairebé mai explicava res, ni quan sortia a la conversa, evocava de tant en tant al llarg dels anys, sempre més, l'insomni col·lectiu, tens, de les matinades a la Model, en espera de sentir com cridaven una llista de noms i afegien «Con todo!» «Con todo!» perquè mai més neces-

règim, fet que certificava Falange mitjançant aval, i tenien preferència els qui haguessin estat represaliats pel *bando rojo*.

23 Jaume Fabre explica de manera succinta però clara i ben il·lustrada documentalment l'abast de l'allau de delacions a la Barcelona de la immediata postguerra i com s'incentivava la delació. *Els que es van quedar. 1939: Barcelona, ciutat ocupada*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003. També en parla Josep Benet a l'obra esmentada.

24 Enric Canals, *Delators. La justícia de Franco*, Barcelona, L'Esfera dels Llibres, 2007.

sitarien res. Li havia sentit recordar moltes vegades un alcalde republicà de Mollet —sempre esmentat així i mai pel nom—, pastisser de professió, condemnat a mort, que la seva dona, de nom Carme, va visitar pel seu sant, contenta perquè li havien dit que li commutaven la pena. A la matinalada se l'havien endut «con todo». Al cap de molts anys, per atzar, xerrant a la sala d'espera d'un advocat (excompany de presó ell mateix), va acabar per descobrir en el seu interlocutor un fill de l'alcalde executat. Va arribar a casa molt emocionat. Mai he dubtat de la veracitat d'aquest record tan viu i tantes vegades evocat en detall, però gairebé m'ha sorprès comprovar-ne l'exactitud: Josep Fortuny i Torrents, alcalde de Mollet del Vallès del 10 de gener del 1937 al 5 de juny del 1938,²⁵ pastisser de professió, va ser executat el 16 de juliol del 1939. Per alguna raó, aquest cas era el recordat i evocat com a exemple paradigmàtic²⁶.

Quan Josep Fortuny va ser executat feia només tres setmanes que el meu pare era a la Model, però mai va acostumar-se a sentir com s'enduien els que anaven a executar, ni ningú s'hi acostumava, ni dormia a l'hora fatídica. Repetia en explicar-ho: «Cada dia, cada dia, cada dia, dotze o tretze, Fulano, Fulano, Fulano... Con todo!» La meua mare evocava un impacte en paral·lel, al pati de la Model, «la gent desmaiada per terra quan es trobaven que els ho tornaven tot perquè era mort». Executats o morts de misèria i malaltia.²⁷

Aquesta evocació del moment en què s'enduien els condemnats a mort per ser executats és recurrent en tots els records dels qui van passar per l'experiència, i tots l'expliquen en els mateixos termes: tota la presó espera desperta i en tensió el moment, està a l'aguait dels sorolls, sent i escolta la

25 A <www.museugranollers.org/alcaldes>, la primera font on vaig localitzar la pista de l'alcalde innominat (consultada el 27-04-09), es reproduïx el *Diccionari biogràfic. Alcaldes i alcaldesses del Vallès Oriental (des del 1901 fins a l'actualitat)*, en què la data de finalització del mandat de Josep Fortuny és el 3 de juliol. El *Diccionari* és fruit d'un projecte de recerca del Museu de Granollers, dirigit per Jordi Planas.

26 Informació més extensa i detallada a Joan Corbalán i Antoni Lardín, *Josep Fortuny i Torrents. Una biografia política*, Barcelona, Càmera d'Estudis Molletans. Institut d'Edicions de la Diputació de Barcelona, 2000, i a Corbalán, 2008.

27 Marcos Ana explica que en sortir de la presó per ser traslladat, a la vista de la cua de familiars que esperaven per dur paquets, va imaginar-se una escena com la que la meua mare recordava: «... algunas de ellas, cuando les llegase el turno, lanzarían un grito desgarrado o llorarían en silencio, al no admitirles el paquete, señal de que sus seres queridos habían sido asesinados... Una escena que se repetía cada día en aquellos años malditos.» (ib: 126).

crida, el «Con todo!», els crits de comiat o les consignes o visques dels qui s'enduen, els sorolls que s'allunyen.²⁸

Jutjat i condemnat, començà una estada a la presó que ja era definitiva, sense remei, però que mai va creure que hagués de durar els trenta anys de la condemna, ni en conèixer la confirmació de la pena sol·licitada pel fiscal, ni tampoc quan les il·lusions dels primers mesos es van anar dissipant, ni després de la revisió que el va deixar amb la mateixa pena, ni tampoc amb el pas dels mesos i dels anys. I no era ell sol qui pensava que el règim franquista no duraria, que no podia durar. Era una impressió general dels vençuts, presos o a l'exili, que tots han recordat i explicat, en part fruit de prendre els desigs per realitats, en part conseqüència de la seva fe ingènua en les democràcies occidentals, en part basada en les dificultats materials que va travessar l'Espanya de la immediata postguerra i en l'esclat i el desenvolupament de la Guerra Mundial. La seva estada a la presó era per a ell una situació de provisionalitat que no sabia quant podia durar, i així es va disposar a viure-la.

28 Manuel Amblard i Marcos Ana, ambdós condemnats a mort i commutats, presos a Alcalà de Henares i a Burgos, ho evoquen a les obres citades en termes idèntics a l'evocació del meu pare. Ho recordava de la mateixa manera davant les càmeres de televisió un expresoner de la presó de Pilats a Tarragona, amb ocasió de la inauguració (16 de gener del 2010) de la intervenció museogràfica que l'ha volgut dignificar i convertir en espai de memòria històrica, així com la fossa comuna on s'enterraven els executats, al cementiri de Tarragona. De la mateixa Model de Barcelona, ho recordava Josep Solé Barberà, ell també condemnat a mort (Andreu Mayayo, *Josep Solé Barberà, abogado. La voz del PSUC*, Barcelona, RBA, 2008: 35). Sabín (1996: 168) reproduïx un poema d'un pres a Coto (Gijón) sobre aquest moment dramàtic, una estrofa del qual diu: «Solos con los pensamientos / nadie duerme..., todos velan.» Mariano Redondo (*En otros patios de Granada*, Madrid, FCE, Cátedra del Exilio, 2010) relata les seves vivències a les presons de Baza i Provincial de Granada, on la seqüència no era la mateixa, però on també es feia un silenci d'intensitat inversemblant i afirma (96) que «La 'saca' produce tal impacto [...] que, en muchos de nosotros, ha de dejar una secuela dolorosa que arrastraremos mientras vivamos». Dins i fora d'Espanya, els exemples són més que nombrosos i tots coincidents. Una mostra: a la presó d'Alger, en els anys de la lluita per la independència, es repetia de matinada la mateixa escena, més ritualitzada, segons explica un testimoni al documental *El abogado del terror* (dirigida per Barbet Schroeder, 2007).

II MISÈRIA I ORDENANCES

La vida a la presó era una vida d'una rutina que alhora podia ser embrutidora i salvadora, en la mesura que marcava unes pautes i uns ritmes en un univers on el temps havia perdut importància, havia entrat en una altra dimensió, sobretot per a tots els qui, com ell, tenien una condemna de reclusió perpètua. «Por la mañana a las 7 nos levantamos y esperamos hasta las 10 que salimos al patio hasta las 12 y volvemos a la celda a comer y a las 4 volvemos al patio hasta las 7 que regresamos a la celda y cenamos y a las 10 nos vamos a dormir.» (21, 20-9-39) «[...] aquí todos los días se parecen y nuestra vida siempre es la misma. Pasamos los días durmiendo, paseando por el patio y pensando siempre en las cosas queridas que tantos días hace ya que nos forzaron a dejar.» (90, ?-10-40) «Nosotros seguimos bien y todo igual. Continúan los conciertos. Del patio a la celda y de la celda al patio. Esta es mi vida desde hace 18 meses. Y parece que fue ayer.» (93, 12-11-40) «Que te cuente mi vida? Nada tiene de interesante. Mira, a las siete he tomado el café y me he vuelto a la cama. A las 9 me he levantado y despues de comer un poco de pan he ido a afeitarme. Después he ido a que me pincharan²⁹ y seguidamente me he puesto a escribirte estas lineas. Y todos los días igual.» (112, 1-2-41).

Rutina, però, no volia dir monotonia. Era una rutina de la qual formaven part imprevistos de tota mena: canvis sovintejats en les normes de funcionament, arbitrarietats que trencaven les més simples expectatives de la vida quotidiana, canvis de cel·la, trasllats, els canvis de règim d'una presó a l'altra a què calia adaptar-se, malalties, notícies familiars o sobre l'evolució de la situació política a Espanya i sobre la guerra mundial, el neguit de les revisions de penes d'ençà del gener del 40, incerteses de tota mena i impotència per a qui es veu privat d'intervenir en tantes coses de tot ordre que afecten la seva vida present i futura.³⁰

29 Feia ja mesos que patia tuberculosi.

30 Ricard Vinyes reproduceix les impressions de Nawal al-Sadawi sobre la incertesa: «Comprendí que en la cárcel las torturas no se inflingen mediante los barrotes, ni los muros, ni las picaduras de los insectos, ni el hambre o la sed, los insultos o las palizas. La cárcel es la incer-

La presó va ser una prova de resistència física, psíquica i moral. Una prova a vida o mort, en tots els aspectes, perquè s'hi podia fàcilment perdre la vida, però també la salut mental, les conviccions, l'ètica i tota mena de fe. Es podia sobreviure físicament, però essent un altre. Calia sobreviure físicament a privacions materials, fam i malalties, i alhora calia sobreviure psíquicament i moralment a privacions emocionals, pors, incerteses, a l'amputació de l'exercici de tot rol social i familiar, també a la pressió de l'adoctrinament i la propaganda política del règim. La possibilitat de sobreviure començava per la presa de consciència que calia viure, que es volia viure, i aquesta voluntat de supervivència era un primer pas necessari.³¹ Més enllà d'aquesta voluntat, els mecanismes i les estratègies de supervivència eren diversos i no tots sota control del pres. L'entorn immediat a la mateixa presó i sobretot el suport des de fora, de la família gairebé sempre, eren determinants.

A les cartes, la verbalització més explícita de la voluntat de sobreviure físicament apareix quan se li manifesta la tuberculosi, malaltia devastadora a l'època i primera causa de mort a les presons fins al 1950.³² «[...] estàs ya al corriente de esta nueva calamidad que me ha venido encima. Pero estoy decidido a salir a la calle y creo que por esta vez saldré con la mía.» (95, 21-11-40). Està decidit a viure, tot i el dilema moral i emocional que se li planteja: «[...] son muchas las horas en que pienso que es terrible el gasto que durante estos días he ocasionado, pero me sabría tan mal teneros de abandonar en estos momentos!» (96, 28-11-40). Uns mesos més tard, arran d'un retrocés en la recuperació, traslladat a la infermeria, torna a dir: «Sobre todo, tómallo todo con paciencia y piensa que el hecho que haya sido cambiado no quiere decir que me tenga de ir al “canyet”; tengo muchas ganas de vivir y así espero que tendrá de suceder.» (117, 23-2-41) La voluntat de sobreviure moralment i ètica és recurrent al llarg dels més de quatre anys d'empresonament.

tidumbre, y la incertidumbre es la peor de las torturas. La incertidumbre aniquila el intelecto y el cuerpo.» (Ricard Vinyes, *El universo penitenciario durante el franquismo*, a *Una inmensa prisión*, C. Molinero, M. Sala i J. Sobrequés (ed.), Barcelona, Crítica, 2003: 171).

31 Marcos Ana diu (2007: 78), amb referència al primer any de postguerra a les presons espanyoles: «Era una época en la que nuestro primer objetivo, personal y colectivo, era sobrevivir». Bruno Bettelheim, internat a Dachau i després a Buchenwald del 1938 al 1939, recordava amb agraïment i admiració per la saviesa que comportaven els consells que a l'inici del seu empresonament li va donar un obrer comunista alemany que ja feia quatre anys que hi era i que començaren per: «S'ha de decidir. Vol viure o morir, vostè?» (*Le coeur conscient*, París, Éditions Robert Laffont, 1977: 201).

32 Sabín, 1996: 224 i seg.

Tots els detallats estudis sobre les presons franquistes en la immediata postguerra que han aparegut i van apareixent, així com els testimonis d'expressos i expreses, parlen de la fam que s'hi va patir. Fam que va ser la causa directa o indirecta de moltes de les malalties que patien i en no pocs casos fins i tot causa directa de mort. I fam deguda no només a les condicions generals d'escassetat que travessava el país, sinó sovint a la corrupció de directors de presó i d'altres funcionaris, que s'embutxacaven gran part dels diners destinats a la manutenció dels presos, es venien al mercat negre els aliments que els estaven destinats, o bé tenien tractes irregulars amb intermediaris o proveïdors directes. Gutmaro Gómez Bravo explica i documenta³³ aquest univers corrupte que envoltava moltes presons, tan escandalós per les conseqüències de malaltia i mort a una escala impossible d'amagar, que va haver-hi investigacions, expedients a funcionaris i directors, expulsions del cos, judicis, condemnes i fins i tot suïcidi d'algun dels implicats³⁴.

A la Model, com a tot arreu, s'hi passava gana. Només una vegada, en al·ludir a un paquet perdut, deia que no havien passat gana perquè «como es de ordenanzas, no falta rancho, y entonces estaba exquisito, aún que a decir verdad hace una temporada que está bien. Arroz y patatas y garbanzos con pulpos o carne» (44, ?-2-40). La normalitat era l'escassetat i la mala qualitat del menjar: «Y pensar que ahora nos tenemos que comer las cosas más extravagantes y ponemos la cara seria cuando nos hallamos con la porcelana del plato.» (110, 25-1-41).³⁵ «Comeremos, si se puede decir comer y si se puede comer, por que más de un día hay que hacer un verdadero esfuerzo para poderse lo tragar. Pues como todo se va terminando y ya nos queda poco arroz, pues nos hacen un guiso especial. Hojas de coliflor, de col, muchos tomates, pero muchos, y un poco de arroz. Ah! Y un poco de pescado que más preferible sería no lo pusieran, ya que no se a qué debe ser debido, quizá a falta de limpieza, que siempre hace de este guiso un plato especial para no comerse.» (112, 1-2-41). Els estralls de la fam eren tan evidents que «[...] cada vez que ves a alguien que tiene que

33 *El exilio interior. Cárcel y represión en la España franquista. 1939-1950*. Madrid, Taurus, 2009. Redondo (2010: 108 i 134) ho explica del seu pas per la presó civil de Baza.

34 En un treball no tan recent, també Àngela Cenarro documenta investigacions i sancions a funcionaris. *La institucionalización del universo penitenciario franquista*, a *Una inmensa prisión*, C. Molinero, M. Sala i J. Sobrequés (ed.), Barcelona, Crítica, 2003.

35 Gutmaro Gómez Bravo (2009: 97) assenyala els primers mesos del 1941 com els de més fam a les presons en la immediata postguerra.

ceñirse un poco más el cinturón y ves a tantas personas que parece que vayan vestidas con las ropas de sus hermanitos mayores. Cada vez que hay que correr los botones del chaleco para que éste ajuste mejor al cuerpo [...]» (110, 25-1-41).

Malalt ja de tuberculosi des de la tardor del 40, va esperar el trasllat al Sanatori Penitenciari de Porta-coeli amb ànsia, amb la creença que els donarien més menjar i de més qualitat, però en ser-hi per fi traslladat es va trobar tot el contrari. A casa mai es va parlar de la fam de la Model i sí, en canvi, moltes vegades de la terrible fam de Porta-coeli, agreujada per les dificultats de fer-li arribar els paquets. La fam de Porta-coeli va ser l'única fam, LA fam de què jo vaig sentir a parlar de petita, adolescent i joveneta, com si ni a les altres presons n'hagués patit, ni a casa la resta de la família n'hagués passat mai. Va ser una fam que va esborrar totes les altres i l'única fixada en el record familiar.

Tot just arribat a Porta-coeli escrivia: «Por mis anteriores, ya habrás adivinado que con mucho apetito y sigo reduciendo la grasa que quedaba en mi cuerpo, ya que la calabaza, que es el plato perpetuo, puede competir sin ningún género de duda, al mejor específico para reducir carnes.» (150, 21-9-41). I en passar els mesos, seguia escrivint: «[...] todo vuelve a seguir sin ninguna novedad notable, a no ser lo que en todas partes debe suceder, y es que parece que la cuestión comestible va escaseando.» (156, 9-11-41). «Nuestra comida por lo regular es un plato de nabos con arroz y col y después un poco de bacalao, ó carne y por la noche los nabos con arroz y medio huevo duro con cebolla. Créeme que todo lo encuentro excelente, ya que tengo un apetito formidable.» (165, 10-1-42). Tavelles de fava bullides eren el plat més recordat al cap dels anys. Les famílies, doncs, per poc que poguessin, seguien essent les encarregades de la manutenció dels presos del sanatori, amb la dificultat afegida d'haver de pagar *recader*. Les condicions del transport en aquella Espanya de postguerra i l'ànsia per alimentar-los, que portava a enviar aliments que no resistien el transport, feien que de vegades el menjar que tant havia costat i que tant necessitaven, arribés en mal estat. «De los dos huevos que recibí, uno de ellos lo tuve que tirar, pues lo hallé hecho tortilla. Así es, que de huevos no me mandes más, ya que los puedo adquirir en el economato y quizá que al mismo precio que tú los debes comprar.» (152, 4-10-41). «Por cierto que me has hecho enfadar un poquito. Cómo es que me mandas fruta habiéndote dicho que no llega en buenas condiciones? Las cerezas llegaron hechas confitura y algunas peras no las pude aprovechar. Yo ya sé que tú quieres que llegue a

mí todo aquello que es más delicado y apetitoso, pero la distancia que nos separa y el calor no respeta nuestras intenciones. También me has mandado una cajita de queso. Hoy al ir a comerlo, a poco más necesito llamar al enfermero para que me diese un poco de eter. Seguramente que debido al calor, tiene bastante que desear, aún que en Barcelona también me parece recordar que olía de una forma especial. De todas formas lo comeré, pero te lo digo para que no me mandes mas.» (190, 27-6-42). Per acabar d'arrodonir la desgràcia, els paquets de menjar que enviaven les famílies els arribaven sovint «saquejats», en paraules seves. Les sospites dels presos assenyalaven el *recader*: «[...] tengo la seguridad que es en el trayecto de Barcelona a Valencia donde desaparecen las cosas y por lo tanto es el recadero el que come a nuestras costillas, ya que los encargados de revisar los paquetes aquí, estoy seguro son incapaces de cometer estos actos que no tienen calificativo.» (152, 4-10-41). «Ayer, cuando vino el recadero, le dijeron lo que pasaba, pero como se ve que este señor tiene la cara muy dura, no se si se enteró bien, aún que con todas las sílabas le dijeron lo que era: un ladrón.» (161, 14-12-41). Tot i les sospites, algú més treia profit del saqueig: «Sabrás que un bote de leche que daba por perdido, lo he hallado en el economato, donde fué a parar por equivocación.» (165, 10-1-42). No fa cap comentari sobre l'«equivocació» impossible, probablement per prudència. La fam de Porta-coeli tenia, doncs, com la de totes les presons, causes múltiples i tèrboles. La sensació de gana no és un referent tan fiable ni tan objectiu com la bàscula. A gairebé un any de la seva arribada a Porta-coeli escrivia: «Yo voy siguiendo bien, aún que he perdido más de 8 kilos, desde que salí de Barcelona.» (196, 8-8-42).

La situació, angoixosa per a un malalt de tuberculosi, va millorar en ser traslladat al penal de Cuéllar, on una secció funcionava com a sanatori antituberculós. A les cartes hi apareix una sola referència a la millora: «[...] habrás visto que estoy perfectamente y que estas tierras castellanas se portan bastante bien con todos nosotros, sobretudo en lo referente a comida.» (222, 20-5-43). Prova objectiva: «La última vez que me pesé, pesaba 68 Klos.» (220, 30-4-43). Quatre més que quan va sortir de Barcelona, dotze més dels que havia arribat a pesar a Porta-coeli, guanyats en set mesos. El record d'haver, per fi, menjat a Cuéllar era evocat sovint, com la fam de Porta-coeli. Recordo que parlava d'haver menjat carn a Cuéllar per primera vegada d'ençà que havia entrat a la presó: probablement es referia a carn que mereixés tal nom, en quantitat i qualitat. Sempre vaig sentir atribuir el diferencial en l'alimentació a Cuéllar a la superiora de les

monges, que s'havia imposat en defensa dels drets dels presos. És probable que tal superiora i la seva rectitud de consciència hagin existit realment i que aquest fos un record fidel, com tants d'altres, però també és possible que les possibilitats d'imposar-se de la superiora tinguessin a veure amb el fet que un any abans de l'arribada del meu pare, al setembre del 1941, comencés a l'Audiència de Segovia un judici³⁶ contra el metge i el director de la presó de Cuéllar, acusats de forçar els presos a comprar a l'economat, que controlaven mitjançant un home de palla. El recurs no era original: fer passar gana als presos perquè compressin a l'economat i, així, lucrar-se de l'estalvi en menjar i del negoci.

Amb la fam tot s'ho empassaven i arribaven a trobar bones coses que mai s'haurien cregut capaços de menjar, el meu pare i tots els altres, com podem llegir a tants i tants testimonis.³⁷ «¿Es que en éstos tiempos hay alguna cosa que no nos sepa à gloria? Si los nabos nos saben a chuletas de cordero ¿como quieres que no hallemos agradable, lo que relativamente es bueno?» (167, 24-1-42). «Desde aquí en el grupo donde te estoy escribiendo, siento el olor de la comida que ya empiezan a repartir. Que que es? Lo de siempre, pero es mucha la gana que tengo y espero el plato como un buen manjar. Yo no sé si es el aire ó el agua ó que hay poca comida, pero la verdad es que no necesito ningún aperitivo para hacer gana.» (168, 31-1-42). Ell havia estat sempre molt llepafls i exigent amb el menjar, conducta potser apresada o heretada del seu pare, que també ho va ser tota la vida. A la presó, precisament perquè passava privacions, gaudia com un autèntic gourmet amb el menjar, incloses l·laminadures i capricis, que li arribaven en els paquets de casa. A la presó també va prendre consciència de la seva actitud davant del menjar i de com n'havia de ser d'incòmoda per a la meva mare, com ho devia haver estat per a la seva. En més d'una carta hi al·ludeix, se'n fa creus, se'n penedeix i assegura que quan surti haurà canviat: «Se va aproximando el dia en que vas a cojer una pequeña rabieta, cuando a la hora de comer ponga un pequeño gesto en la cara delante del plato que tan amorosamente tú cocinas para mí. Te acuerdas? [...] Pero yo te prometo, Dolores, que nunca más voy a rechazarte nada, pues el recuerdo de estos días nos dirá lo que sino hubiese sido este tiempo que estamos pasando, hubiesemos desconocido. Pues quedamos, Lola, en que te pido

36 Gutmaro Gómez Bravo, 2009: 105.

37 Un exemple entre tants, Marcos Ana (2007,78) diu: «Sobrevivíamos con una especie de caldo con berzas y una pequeña bola de pan de salvado, tan áspero que te dejaba escaldado el paladar. Aún así todo nos sabía a gloria y, por supuesto, a poco.»

perdón de veras, por todos los malos ratos que te haya podido hecho pasar.» (110, 25-1-41) Malgrat els propòsits d'esmena, va recuperar la seva tradicional exigència, que arribava a expressar amb una impertinència que revoltava la meua mare. Per privacions que hagués passat, va seguir tota la seva vida essent un gran i refinat llaminer i abastint-se de capricis en pastisseries i xarcuteries selectes amb ocasió de festes i celebracions. He recordat les escenes a taula i les he enteses, com he entès que es permetés tots els capricis gastronòmics, en llegir les reflexions que fa François Bizot en la narració³⁸ del seu pas per un camp de detenció dels khmers rojos a Cambodja. Acabat d'alliberar i acollit de matinada a l'ambaixada de França, rebutjà una sopa que li van servir sense reescalfar i així ho va fer saber, sense pudor ni vergonya, a la dona de l'alt funcionari al front de la legació en aquells dies.

No em sentia ofès, però sí molest per la poca consideració del cuiner que no s'havia adonat de l'impacte que podia produir la seva negligència: tocava de ple la relació sacralitzada que jo havia après a tenir amb el menjar durant la meua detenció. En aquell moment solemne en què tornava a reprendre contacte amb l'existència, un àpat havia arribat a tenir per a mi el rang d'una divinitat i no volia treure-me'l del davant d'ofici. Havia suportat massa dolorosos sacrificis durant mesos per a aconseguir-me ara amb empassar-me amb indiferència una sopa freda [...] Més enllà de l'evident falta d'educació que vaig mostrar, i que la senyora de la casa va tenir l'elegància de no assenyalar-me, cal llegir-hi el mecanisme paradoxal que fa de l'home, després de certes privacions, un ésser exigent, extremadament sofisticat, poc disposat a malbaratar les seves competències vitals, la seva capacitat de ser feliç amb els gestos més senzills, tossut en la seva aspiració a una veritable qualitat d'una existència que en endavant haurà de viure amb plena consciència de l'efímer, segons unes noves pautes, no formulades, però que es manifesten en aquest tipus de situacions.³⁹

M'he adonat també que, per algun estrany raonament inconscient, ens sorprenem de vegades de veure com en són de bon vivants antics deportats o expresos, com si en lloc de cercar compensació a la maltempsada del seu passat haguessin hagut d'adquirir i conservar un sentit espartà de la vida.

38 François Bizot, *Le Portail*, París, La Table Ronde, 2000.

39 Bizot, 2000: 211-12.

Sanatorio Penitenciario de Porta. Cuello 11-2-51.

Querida esposa e hijo: ayer jueves al medio día recibí vuestra carta que ya esperaba, pues al llegar el paquete el jueves ya me la anunciaba. Celoso que lo del pequeño no haya sido nada, y así lo creo, ya que según me dices ya vuelvo a ir al colegio. Días pasados recibí carta de mi padre que ya he contestado.

Por aquí también hemos tenido unos días de mucha frío y las montañas cercanas han tenido ocasión de verse de blanco como las nevadas suecas. Ahora hace un par de días que tenemos un tiempo espléndido, cosa que hace que el pasar sea una delicia.

Por los compañeros que me preguntan que salieron de Barcelona, días pasados falleció uno, que ya salió muy estropeado de casa.

Cuando veas a tu hermano, se lo dices, ya que lo conozco. Se llama Ba Ordiz. Del otro amigo que me preguntan y que estaba con-
do junto a mí hablando con un español, parece que está algo mejor, pero en verdad que yo no tengo muchas esperanzas, pues parece que todo va en un contra, ya que un español que lo ayudaba, fue dete-
nido y como es súbdito americano ha sido expulsado a su país.

Así es que el tratamiento que venía haciendo lo ha tenido que dejar y como puedes suponer, todo es para él ha sido un golpe muy fuerte.

En estos momentos he recibido una postal de Eduardo

que està haciendo el servicio en Madrid. Me dice que está allí desde el día 13 y que está muy bien. La se lo diré a mi padre, para que cuando le escriba le de muchas gracias.

El sombrero que mi padre dió al pequeño, es seguro que es el que cuando yo era chico me trajeron los Reyes. La se lo puedo decir al padre, y a ver si lo conserva como yo lo hice, y quizá que todavía van a poder distraer nuestros pensamientos. Pero está que todavía tienen de pasar muchos días antes que llegue este caso. Pero me doy cuenta que el tiempo vuela y las fechas más largas se aproximan rápidamente. Aún que muchas veces no tanto como quisieramos, ya que ha que nos tiene de reunir a todos nunca acaba de llegar y veo que la vida aguardando con unas miserias horas. Pero como tú dices, que la salud nos acompaña y todo llegará.

¿Sabes algo de la revisión de Bous? Los paguete, porque el Condemi dió pasados te comunicaron que lo han dejado a 12 años y 1 día, y como están por el mismo asunto, pienso que quizá a él lo hayan rebajado igualmente. La se lo diré, pues eso tengo la esperanza que así debe ser, ya que me expediente el mismo.

Sino encuentras leche, no te preocupes, ya que lo tenemos que pasar como podamos y pensando siempre que hay un por.

¿Tú tío, tiene muchos hijos? Dará muchos recuerdos a todos y en especial a los hermanos, besos al pequeño de mi hermana y rogando Dios, recibid un fuerte abrazo de vuestra

D. Vilari

Carta del 12-2-41, des del Sanatori Penitenciar de Porta-coeli.
La llargada està ja limitada, la qual cosa explica la manca de marges.

Tant com la gana, el fred va torturar molts presos i devia contribuir no poc a la mortalitat en moltes presons. A la Model de Barcelona no va representar un problema greu per al meu pare, ni probablement per a molts. El clima de la ciutat és benigne i, sobretot, hi havia tants presos per cel·la que l'escalfor humana mai fallava. Amb alguna flassada que els fes arribar la família podien passar. «Una cosa te pido que nos es muy necesaria y es de que nos mandes un colchón y una manta, pues el invierno se hace sentir. Estos días un compañero me ha dejado una manta, que la tenemos al ancho, pero el tiempo ha cambiado y se la tengo de devolver.» (30, 16-11-39). «Cómo vais de frío? Aquí, encerrados en la celda poco lo notamos, y durante el día y las horas de paseo, el sol es muy cariñoso con nosotros, pues cuando sale nunca se olvida de vernos a visitar.» (90, ?-10-40). Fins i tot es permetia fer broma perquè, ironies del destí, algun avantatge va tenir la situació: «Este año todavía no he tenido sabañones, y me parece que ni los tendré. No es que los añoses, pero ya sabes tú que todos los inviernos se hospedaban en mis manos. Cree que solo por esto estoy agradecido al Sr. Juez, pues de estar en la calle es seguro que no podría decir lo mismo.» (111, 30-1-41).

A Porta-coeli el fred patit va ser tan intens com la gana. El fred i el vent glaçat de Porta-coeli van ser un record inesborrable, com els magres àpats de rebuig de verdures bullides. «Desde la noche pasada y siguiendo a un tiempo magnífico, está soplando un viento tan frío que uno solo está pensando en el calorcillo agradable que se debe sentir en las calderas de Pedro Botero. No creo que este endiablado tiempo sea duradero, pero ya que más tarde me vas a mandar el abrigo, mándalo lo más pronto que puedas y así ya será trabajo hecho, y si esto continúa a mí me irá muy bien.» (154, 25-10-41). «Y volviendo a lo del frío, ha calmado un poco, en particular durante el día, que en el patio hace un sol estupendo; pero este Sanatorio es más helado que la Siberia, pues la parte donde yo estoy, no toca el sol y tienes de pensar de que las únicas puertas que hay son las de los balcones, y claro está, como no hay ni un solo cristal, resulta que el viento va a sus anchas.» (155,1-11-41). «Desde luego que en la cama se está bien, ya que son 4 mantas las que tengo más el abrigo que me hace su servicio.» (156, 9-11-41). «[...] hace unos días muy variables, pues a más del frío, hace un viento terrible como nunca había sentido. Silba continuamente como el rápido de una locomotora.» (166, 17-1-42). Havien de tenir els llits subjectats amb cadenes perquè el vent els arribava a fer

córrer. Lluís Marcó i Dachs,⁴⁰ que va arribar-hi a l'octubre del 39 des del camp de concentració d'Albatera, quan Porta-coeli va servir de centre de redistribució de presoners de guerra, recordava que «les habitacions de la planta baixa tenien totes les portes i finestres corresponents, i si dic això és perquè als pisos no n'hi havia i, per tant, estaven permanentment esbata-nades». Dos anys més tard, seguien sense ni un vidre. De fet, Porta-coeli era un sanatori començat a construir abans de la guerra i no enllestit encara al juliol del 36. Les obres es van aturar a causa de la guerra i quan va ser habilitat com a sanatori penitenciari, pel que es veu, el condicionament va ser mínim i precari.

Camí ja de Cuéllar, escrivia una postal des de València: «Dicen que en Cuéllar hace mucho frío, pues está muy cerca de Valladolid.» (204, 28-9-42). Previngut després de l'estada a Porta-coeli, es va voler preparar per resistir l'hivern castellà: «Quisiera que me hicieses unos guantes de lana, pues dicen que pronto hara mucho frío.» (205, 19-10-42). I el fred va arribar, puntual, des de la tardor: «Cómo va el frío? Por aquí hace mucho y sobretodo por las noches.» (208, 25, 11, 42) «¿Como va el frío? Por aquí se deja sentir de lo lindo, pero yo me siento perfectamente.» (214,15-1-43) [...] «pero continuo bien, con bastante frío y las manos llenas de sa-bañones; así es que regularmente me paso todas las mañanas metido en la cama y a aguardar que vengan los buenos días.» (217,12-2-43) «Yo voy siguiendo sin novedad, con bastante frío y metido dentro la cama la mayor parte del día.» (218, 19-2-43) Encara a l'estiu, quan ja esperava sortir d'un dia per l'altre, comentava: «Por aquí hace unos días bastante malos y aun-que te parezca mentira, bastante frío.» (232, 23-7-43) No va ser el fred de Castella el que va perviure en el record com un paradigma, però, sinó el de València.

La terrible densitat de la població entre reixes en la immediata post-guerra, ben documentada en tantes fonts,⁴¹ causa d'incomoditat extrema i de contagis de tota mena, no va ser mai recordada a casa com res terrible, greu, penós. Senzillament, era un fet. El meu pare havia explicat moltes vegades que a la primeria a la Model de Barcelona eren dotze i tretze per cel·la i que no els tancaven la porta, «perquè ens hauríem ofegat.» Les cel·les feien quatre metres de llarg per dos quaranta d'ample i tres quaranta

40 Lluís Marcó i Dachs, *Llaurant la tristesa*, Mediterrània, Barcelona 1998: 224

41 L'any 1939 la capacitat de les presons espanyoles era de 20.000 places, quan la massa de detinguts va estar al voltant dels 300.000 (Ricard Vinyes, 2003: 160).

d'alçada.⁴² A les cartes hi ha poques al·lusions a nombres concrets. Al febrer del 40 diu que ha estat traslladat pels bons oficis d'un funcionari a «una celda donde somos menos y podemos estar con mucha más libertad» (44, ?-2-40). En descriure l'àpat del Nadal del 40 a la cel·la, quan ja fa més d'un any i mig que estava detingut i gairebé dos anys de la fi de la guerra a Catalunya, diu que són set (102, 28-12-40). A la infermeria «la celda donde estoy es más amplia, somos cinco.» (117, 23-2-41) Quan el traslladen de la infermeria però segueix en règim d'aïllament, tornen a ser set: «Al ir a la nueva celda, como somos 7 he tenido que hacerme el colchón más pequeño. Es decir, me he hecho hacer, pues ya sabes que yo no tengo traza para estas cosas.» (124, 10-4-41). Dormien a terra com podien, en el millor dels casos sobre els matalassos que les famílies els duïen, ben difícils d'encabir i que sovint calia encongir, com en aquest canvi de cel·la, per fer-ho possible. No tothom ni sempre tenia matalàs, però, i ja hem vist que ell en demanava un al novembre del 39, quan feia ja sis mesos de la seva detenció (30, 16-11-39). Els matalassos anaven de presó en presó quan els presos eren traslladats, carretejats per ells mateixos o enviats per les famílies que els recollien després de la sortida i els renviaven a la nova destinació, si bé en el seu cas sembla que a Porta-coeli, tot i les desastroses condicions alimentàries i de fred, de matalassos devien tenir-ne: «El colchón no se si lo habrán mandado, así es, que si acaso tú lo podrías reclamar a Barcelona, pues aún que yo no lo necesito, sería lástima que se perdiera.» (148, 7-9-41) A cap carta de Cuéllar parla tampoc de cap matalàs.

La massificació va tenir algun avantatge, però, per terrible que fos. L'enorme massa de detinguts era impossible de controlar amb el rigor que ho hauria estat un nombre menor en condicions més dignes. Ni hi havia prou funcionaris ni prou espai per a un control exhaustiu portes endins. Els presos es movien, es visitaven, feien contactes, es passaven encàrrecs, feien córrer rumors, sobretot parlaven entre ells lliurement. El meu pare va repetir sempre més que en aquells primers temps «hi havia més llibertat dins que fora.»⁴³

42 També Josep Solé Barberà havia compartit cel·la amb dotze o tretze a la Model de Barcelona en aquests primers temps i és a la seva biografia que he trobat aquestes dades de les dimensions de les cel·les (Andreu Mayayo i Artal, *Josep Solé Barberà, abogado. La voz del PSUC*, Barcelona, RBA, 2008: 113).

43 Ricard Vinyes (2003: 161) diu que «de fet, la saturació va transformar els centres penitenciaris en simples camps de concentració, sense massa control». Aquesta situació probablement era comuna en tots els internaments massius. Bettelheim (1977: 360) recorda que els presoners de Dachau i Buchenwald deien que «el camp de concentració era el sol lloc d'Alemanya on es podia parlar de política sense arriscar-se a ser immediatament denunciat».

Cuellar 25-11-42.

Querida esposa e hijo: En mi poder la onzeta del 20, que cobraste a cuenta de correo porque ver que no me entendisteis en lo referente a los paquetes, y mas ahora que me entenderéis lo que os pido con el racionamiento. Como voy a permitir que me mandéis lo que os hace falta? Y más, que ya dije, que aquí en el economato se pueden adquirir algunos de los artículos que probablemente son los que vosotros me podéis mandar. Según veo, intentaréis mandarme por el mensajero y esto resultaría muy caro y con pocas seguridades que llegue en buenas condiciones. Continúa, pues, como antes, ya que creo que será mucho mas descansado para vosotros y mejor solución para mí, ya que si ~~esto~~ llegase el momento de no venir, hay la probabilidad de mirar la manera de hacer subir algo del pueblo. Lo que mas falta, hace aquí es el pan, y eso, vosotros no lo podéis solucionar. Como va el frío? Por aquí hace mucho y sobrado por las noches. Dile al pequeño que he estado muy contento con sus letras y que ya puede copiar la librerita de que me habla. Todos los días por la mañana me compro leche en el economato, pues me va a ti dije que aquí tenemos cuatro raras. Espero que harás como te digo, ya que para todas será lo mas conveniente. La semana pasada recibí 25 pesetas de mi padre, que he empleado en unas cajas de impresiones. Muy contento por la libertad del amigo Durán. Cuando me tocará el turno? Dada muchos recuerdos a todos y vosotros recibid un fuerte abrazo de vuestro

Daniel

Carta del 25-2-42 des de Cuellar. Les línies que es permetia escriure hi estaven taxades, eren quinze de justes. Al tractar-se d'una carta extra, per sobre de l'única setmanal autoritzada, calia pagar una pesseta, com acreditat el segell corresponent al dors. També al dors una anotació de l'encarregat de la censura: Sean breves al contestar si quieren se entregue la correspondencia. Signat i rubricat: Censura.

La subalimentació i la densitat, l'amuntegament de presos no eren els únics factors que afavorien el contagi de malalties infeccioses, que podien esdevenir epidèmies. També la manca d'higiene era factor de risc. Quants vàters per a tanta gent? Quins baixants podia tenir un edifici vell i mal mantingut com la Model? Quanta aigua, quant sabó per rentar-se? Quan era possible canviar-se de roba? Quants polls? Quantes xinxes? El problema no era només la necessitat d'emmotllar-se a la normativa restrictiva de la presó per a l'entrada i sortida de paquets perquè la família recollís la roba bruta i en retornés de neta. En la immediata postguerra faltava de tot. La gent tenia la roba que havia restat dels tres anys de guerra i de sabó, poc o gens. A les cartes del meu pare s'esmenta el sabó com un bé tan escàs que no només n'hi fa entrar la meua mare, sinó que també ell n'envia a casa, i es parla de vegades de trossets de sabó, no de pastilles senceres. «Y el jabón, te ha ido bien? Ya me lo dirás, pues miraría de mandarte algún pedazo.» (110, 25-1-41) «Si puedes, mándame una pastilla de jabón para lavarme la cara, pues la que me mandaste dentro de la maleta, ya la estoy terminando.» (118, 8-3-41) A Porta-coeli la manca de sabó va ser un dels problemes dels primers temps, si bé més endavant els en proporcionaven poc o molt. «[...] la demás ropa me la voy lavando yo, aún que ya no tengo jabón y si no me mandas estoy perdido. Aún que sea un pedacito pequeño, mira de mandármelo, pues creo que resulta mejor a que tenga que mandartela para que tú me la laves.» (153, 19-10-41). «De jabón todavía tengo. Cuando lo termine ya te lo diré, pues por ahora con el poco que nos dan y el que me mandaste, voy haciendo.» (169,7-2-42). «La pastilla de jabón de que me hablas, quiero que la useis vosotros, así es que espero que lo harás.» (185, 30-5-42). Sabín⁴⁴ assenyalava el període del 1939 al 1942 com el de més gran mortalitat a les presons, quan més estralls van fer l'«hacinamiento y factor carencial», en terminologia de la mateixa Inspección Sanitaria del règim.

Amb les cartes del meu pare s'han conservat dues fitxes de vacunació del tifus, ambdues de la Model de Barcelona. La primera és del 28 de juny del 39, al cap de pocs dies d'entrar-hi i reflecteix una sola dosi. L'any 40 li'n van ser administrades tres, el 8, el 19 i el 27 de maig. Va haver-hi tifus a totes les presons més importants d'Espanya i va ser causa important de mort. Així com va haver-hi sarna, que ell va tenir també. «Si puedes mándame otro frasco de antisarnico» (20, 15-9-39) apareix com a única referència a les cartes i sempre vaig sentir al·ludir a la sarna com una cosa menor, anecdòtica. La por va ser la tuberculosi.

44 José Manuel Sabín (1996: 226). Redondo (2010: 121) descriu les morts per inanició a Baza.

La tuberculosi se li va manifestar cap a mitjan novembre del 40, quan feia cap a un any i mig que era a la Model i la va arrossegar la resta del temps que va passar a la presó. No va ser diagnosticat com a sa fins al 13 d'agost del 43, ja a punt de sortir. Tot el procés de la malaltia, del començament a la fi, amb el tractament rebut, es pot seguir a les cartes i té un interès que va molt més enllà del record individual. Conèixer el seu tractament és entendre per què la tuberculosi va ser la primera causa de mort a les presons.

La primera carta on en parla és una nota més que no pas una carta, un tros de paper més petit del que era habitual, sense data però amb tota seguretat de cap al 15 o 16 de novembre. Succintament i sense anomenar-la pel seu nom, anuncia la malaltia i demana medicació. «Como ya te supongo medio enterada de lo que me ha sucedido, solo te diré que ya me encuentro bien y que ha sido más la impresión que el hecho en si. Te mando estas dos recetas para que, lo más pronto que puedas las hagas llegar a mis manos.» (94, ?-11-40) Del començament a la fi, tota la medicació, i fins i tot l'alcohol per a posar-li injeccions i el cotó fluix, va haver-li d'enviar la meua mare, o s'ho va fer comprar ell amb diners que li havia enviat la família: a la presó es diagnosticava, però no es medicava. En totes les presons eren metges presos els qui ateniaven com podien els malalts, tot i que hi havia metges oficials, que ni tenien mitjans ni haurien pogut fer front tots sols a la situació d'emergència sanitària que va ser la normalitat. De bon començament, l'únic tractament va ser el repòs absolut, sense sortir al pati, i ni tan sols el van aïllar, potser per saturació de la infermeria, potser perquè només s'hi enviava els casos més greus. A la cel·la, van ser els companys els qui li van fer d'infermers. «De todos los compañeros estoy muy contento, y se puede decir que desde el primer momento nada me ha faltado.» (95, 21-11-41) «[...] hoy hace precisamente tres semanas que no he salido de la celda. De todas formas parece que el tiempo ya a variado un poco y yo espero que haga una buena mañana para salir un poco al patio. De todas formas no creas que me aburra, pues siempre tengo alguien que me hace compañía.» (98, 7-12-40) «[...] voy siguiendo bien, tomando todos los días las inyecciones. Ya hace unos días que salgo algun rato al patio y me siento bien.» (100, 19-12-40) Per Nadal, segueix a la cel·la i segueix en tractament, la qual cosa no és impediment perquè participi a la celebració, amb alguna limitació: «Tonet y Luis han encendido los cigarros puros y yo como lo tengo prohibido me lo he tenido que contemplar [...]. Las inyecciones ya están en mi poder (en este momento me la ha entregado el

Dr. Sala, que se las ha entregado Rodó, así como los recuerdos de tu parte. Mándame en una botellita un poco de alcohol y algodón (cotó-fluix), pues estas inyecciones me las dará el Dr. Sala.» (101, 25-12-40).

Malgrat que en totes les cartes vagi dient, per convicció o per no espantar la família, que es troba bé, que creu que es va recuperant, és amb alleujament que rep la notícia que serà traslladat al sanatori penitenciari de Porta-coeli, tot i els inconvenients que aquest trasllat els suposarà: «Se que nada me vas a negar si lo que yo te pida, tiene de ser en beneficio mio. Pues bien, voy a pedirte que pienses lo que será beneficioso para mí, dejar por una temporada, o quizá para siempre (ya que tengo la seguridad que muy pronto todos volveremos a nuestros hogares,) la visión de las rejas. Poder hacer otra vida dentro de la reclusión obligada, yo creo que no lo puedo despreciar, aún que un nuevo sacrificio tengamos que añadir a los ya muchos que llevamos a nuestro haber. Este nuevo sacrificio será que entre nosotros medien muchos kilometros. Dentro de poco (no se cuando) voy a ser trasladado a un sanatorio que está muy próximo a Valencia. Se halla enclavado en medio de un bosque de pinos y los que allí viven, nada, que no sea verse privados de la libertad, les recuerda su condición de presos. Allí no existen rejas, ni celdas, ni paredes que privan a los ojos el mas allá. Según referencias, la vida que allí se hace es la normal de un sanatorio. Buena alimentación, buenos cuidados, buenos aires y mucha libertad. Dicen que hay una gran extensión de bosque y una vista esplendida. Esto está a unos 18 Km. de Valencia y se llama Sanatorio de Porta-coeli. Consuelate pues, al pensar que este traslado va a ser en beneficio de mi salud, y que pronto, muy pronto, cuando vuelva a vuestro lado, sera lo suficiente sano y fuerte, para hacer que nuestro hogar sea el nido de dicha y del bien-estar. Claro está que no nos podremos ver, pero yo te prometo hacerte unas cartas bien largas y contarte punto por punto todos los momentos de mi vida. No creas, que el hecho de ser trasladado quiere decir que yo este muy mal ni que haya empeorado. Nada de eso. Me hallo perfectamente. Quizá otros que lo necesiten mas no lo lograrán. Además, con esto creo que voy a aliviar en algo vuestra situación, ya que no tendréis de preocuparos ni de mis medicinas ni de mis paquetes. No protestes (ya sé que lo haces), pero esa es la verdad. La vida está muy difícil y ya te he dicho muchas veces que si peno es por vosotros, pensando en que quizá mi pequeño no es atendido como requiere su edad, ya que yo, su padre, le privo de un alimento que a el tambien le es precioso. Ya ves pues, que razono. Te pido que tu lo hagas y me des la alegría de tu conformidad.»

(106, 11-1-41) No sé d'on podia provenir aquesta descripció enganyosa de Porta-coeli, però és ben segur que les expectatives que despertava devien fer més dura la percepció de la realitat en arribar-hi. Ja hem vist en què consistia la «buena alimentación» i que a més de «buenos aires» hi bufava un vent terrible. Tampoc el funcionament va ser com se l'esperava. El trasllat, per altra banda, no va ser «dentro poco», sinó que es va anar retardant mesos i mesos.

El 22 de febrer del 41 (116) escriu en mig foli una carta breu: «[...] hoy solo puedo hacer cuatro letras, ya que he pasado una noche un poco mala y me conviene ahora un poco de reposo, así es que espero que no os alarmeis pero os dareis cuenta de cual es el motivo que me impide conversar un poco extenso como a mí me gusta. Tan pronto como puedas mandame una cajita de inyecciones de cal y otra de “Hepagastrón”, ó sea igual como ya me has mandado con anterioridad.» Havia sofert un retrocés i, aquesta vegada, havia estat traslladat immediatament a la infermeria. El que explica i el que demana a la primera carta des de la infermeria reflecteixen una enorme manca de mitjans.⁴⁵ Tot i així, hi estaria millor que a la cel·la i, per fi, aïllat: «Un nuevo tropezón, aunque esta vez sin importancia, he tenido la fatalidad de dar. Como te dije en anteriores cartas y comunicaciones, el médico ya me había dejado por sano, y claro está, como yo me temía, zas! he tenido un pequeño tropiezo. Y a consecuencia de esto es el porque pido de nuevo inyecciones, ah! y un poco de alcohol, pues aquí, no hay. Espero que tal como te pedia, me lo mandarás tan pronto puedas, pues aunque la nube ya pasó, quiero no descuidarme a fin de que pueda saldar cuentas aunque sea tarde. Bien, con todas estas cosas, lo más interesante es de que desde ayer sábado he sido trasladado a la enfermería. Claro que lo he sentido ya que ello me ha obligado a separarme de tu hermano.⁴⁶ Pero yo es indudable que he ganado mucho. Las celda donde estoy es más amplia, somos cinco y desde luego, dormimos en cama. Después de cerca dos años esta noche pasada he dormido en sommier. La comida también está un poco más arreglada. Solo a ti te será un poco más de molestia, ya que

45 La muller de Julián Besteiro va escriure poc després de la seva mort unes notes, publicades juntament amb les cartes d'ell, on descriu les terribles mancances sanitàries de la presó de Carmona i la pèssima atenció rebuda del metge titular (Besteiro, 2004: 274 i seg.).

46 El germà més gran de la meva mare era a la mateixa cel·la feia temps. Només de passada havia sentit a casa que havia estat a la presó amb el meu pare, però mai per què. Al portal del Ministerio de Cultura (<<http://pares.mcu.es/victimasGCFPortal>>) apareix com a membre del comité revolucionari local de Callús per la CNT-FAI amb l'afegit de «patrullero».

tendrás de hacer dos paquetes, uno para tu hermano y otro para mi [...] De sábanas, no me mandes, ya que aquí ya nos las ponen [...]. Mándame un tintero, o si quieres, ya lo compraré yo. También mandame un vaso para tomar la leche (un tazón) y mándame aquel saco que ya tenía y que te mandé.» (117, 23-2-41)

Aquest retrocés devia esverar tothom, potser més els altres que ell mateix. Pel que es dedueix de les cartes, el seu germà va esverar la meua mare, que va anar a parlar amb el metge de la Model, tot això sense dir-li'n res a ell, que ho va saber, com se sabia tot a la Model, i es va empipar d'allò més amb el cunyat. Tot l'èmbolic va fer que escrivís una carta per aclarir-ho tot on descriu l'inici i l'evolució de la malaltia amb un detall com no ho havia fet en el seu moment: «Acuerdate que en las comunicaciones yo siempre he dicho, que a pesar que el médico me había dicho que ya estaba casi curado, yo siempre dije que no podía ser, pues no en vano habia pasado lo que habia pasado. Que que es? Nada; no es ningun enigma. Ni ninguna cosa que no te haya dicho ya. Saqué bastante sangre. Y entonces casi que no le dieron importancia. Quizà lo hacian para engañarme, pero yo sólo sé los días que pasé tirado sobre el colchon y lo mucho que tengo que agradecer al amigo Luis, ya que fué él quien no me dejaba un solo momento de preguntarme lo que me hacía falta y lo que me sucedia, a cada movimiento que yo hacía, porqué Luis, quiso dormir a mi lado, a pesar que fui trasladado de sitio y colocado de forma que a un lado quedaba la pared y a la otra él⁴⁷. Pero aquellos días pasaron ya, y gracias a que tu te preocupaste de suministrarme todo aquello que me era preciso, en pocos dias me restablecí. Y al cabo de tres meses, paso una noche un poco agitada, en la que tengo grandes pesadillas y por la mañana unos puntitos rojos mezclados con la saliva. Y me llevan a la enfermeria. Y vienen las inyecciones que te pedí y voy reaciendome cada día. [...] yo sigo bien y desde que estoy aquí, he mejorado bastante, ya que la alimentación es algo más que en la galería y sobre-todo la cama. En conjunto, es otro vivir. Y si marchamos a Porta-Coeli (que quiere decir Puerta del Cielo), creo yo que me pondré bien del todo. [...] ni estoy tan amarillo, ni postrado, ni tengo tos, ni desganado. Como mucho y comería más, juego al ajedrez (a falta de poder jugar contigo), leo, rio, paseo por el patio y duermo mucho y bien, y sueño, sueños color de rosa.» (120, 3-3-41).

47 Redondo (2010: 145) descriu la mort per hemoptisi, «uno de los espectáculos más sobrecogedores que conozco», amb l'única companyia i cura dels companys de cel·la.

La vida a la infermeria va seguir amb una sola novetat interessant: «Como novedad, te tengo que decir que aquí tenemos desde hace bastantes días a las Hermanas y que se conoce bastante, principalmente en lo que hace referencia en el guiso, pues todos estamos encantados y solo nos preguntamos porque han tardado tantos días en venir.» (121, 15-3-41). A primers d'abril el traslladen de la infermeria a un mòdul per a malalts: «Ya te supongo enterada de que no estoy en la enfermería. Estaba muy bien y ya me temía yo que pudiese durar mucho tiempo. El viernes me trasladaron a la 2º galería. Lo he sentido de verdad. Aquí también todos los días me dan un plato de arroz y la leche. Todo lo demás que tenía en la enfermería se ha perdido, pero qué haremos, tendremos de mirar de resistir. Las inyecciones sigo tomándolas.» (124, 10-4-41) «Me encuentro bien, aún que claro está, que a los primeros días he notado un poco el cambio. Pero como no me ha venido de nuevo, pronto me he acostumbrado otra vez. Como ya te dije, todos los días me dan un plato de arroz al mediodía y otro por la noche y además, un poco de leche. Claro que me hubiese gustado poder volver con tu hermano, pero además que allí no hubiese tenido esta pequeña ventaja (que es muy grande en estas circunstancias), creo que he hecho bien de no pedir el traslado allí, ya que no olvido que aún soy un enfermo y prefiero estar separado una temporada hasta ver si es que de verdad he logrado alejar la enfermedad de mi cuerpo. Como ya te dije, voy siguiendo con las inyecciones. Cuando vuelvas el domingo, si puedes, mándame otra caja de las de cal, pues de las otras me dijo el médico que las cambiaría por otras, y cuando me las recete ya te lo diré.» (126, 18-4-41).

Dos meses després torna a la infermeria, en règim de repòs absolut els primers quinze dies, a la mateixa cel·la i amb companys que ja coneix: «Creed que siento de veras daros estos disgustos. Cuando el domingo me llamaron para comunicar, padecí tanto como pudisteis padecer vosotros al recibir la noticia de labios del compañero. Pero te digo la verdad. No había por que alarmarse. El martes fui trasladado a la enfermería, pero esto no quiere decir que este mas mal.» (134, 7-6-41). Senten la calor i «por las noches salen bastantes bichos» (138, 6-7-41), xinxes havia concretat en una carta anterior. A primers de juliol els porten al Dispensari Central a Barcelona del Patronato Nacional Antituberculoso per fer-los una radiografia, la primera en vuit mesos de malaltia en el seu cas. A primers d'agost torna a al·ludir al trasllat, encara sense data i del qual no els diuen res. Probablement el fet que els haguessin dut a fer-los radiografies va desencadenar especulacions i rumors. Mentrestant, una vida de malalt: «Ahora

solo salgo de vez en cuando al patio y no mucho, porqué además de ser muy aburrido (tienes de figurarte que es pequeño y la vista queda cerrada, ya que todo el está rodeado por partes del edificio) tampoco me conviene que me toque mucho el sol, así es que me paso horas y mas horas tumbado encima de la cama conversando con los otros compañeros de la celda. [...] aquí todos los días se parecen. Un día se queja uno y el otro, otro. Y lo que hay que desear es poder aguantar hasta... cuando? Yo, por mi parte estoy deseando resistir y creo que lo lograré [...]. En este momento llaman para la comida, así es que voy a terminar. Que que tenemos para comer? Pues unas patatas (muy pocas) con coles y un poco de carne, un plato de caldo de arroz, y un biftec que yo me voy a comer con un tomate de los que me llevase el jueves. Después un melocotón» (144, 23-8-41).

Per fi el trasllat va tenir data, incerta i aproximada, però data. «Seguramente te habrá extrañado recibir carta, no? Pues es para decirte que seguramente el sábado ó el lunes saldremos hacia el sanatorio. Así es que si puede ser el viernes mira de comunicar y de traerme [...]. Te recomiendo no te apures, pues ya sabes que marchó contento y con la fé de que muy pronto volveré a tu lado completamente sano, que es lo que debemos desear.» (145, 27-8-41) «[...] todavía estoy en Barcelona. Saldremos hoy, domingo? Si quieres que diga la verdad, ya nada aseguraría, pues hoy hace cuatro días que estamos aguardando y a quedado bien demostrado que no se puede uno fiar de la formalidad de estos señores. La verdad es que hace cuatro días que vivimos llenos de nerviosismo. No se diría si no, que somos chiquillos que estamos aguardando el amanecer de una noche de reyes [...] Desde que sabemos que vamos a partir, que oigo dar todas las madrugadas, las cinco en no se que campanarios [...].» (146, 30-8-41).

El 4 de setembre arribaven a Porta-coeli. El centre tenia una capacitat per a 700 presos i també allà el personal mèdic i de serveis estava format en bona part per reclusos, seleccionats entre els menys greus, òbviament.⁴⁸ L'emplaçament del sanatori és magnífic, les muntanyes i pins tal com imaginaven, l'aire sa i l'aigua bona, però de seguida es coneix a les cartes que poca cosa més era tal i com els havien descrit. Al tercer dia ja parla indirectament de la fam, la fam paradigmàtica de Porta-coeli: «El apetito (lo dicen todos los compañeros que ya hace tiempo que aquí

48 Miguel Ángel Melero Vargas, *Antequera entre rejas: antequeranos prisioneros de guerra y del franquismo*, ponència presentada al *Congreso Internacional. La guerra civil española 36-39*, 2006, organitzat per la Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales. Es pot consultar a <www.secc.es/media/docs/28_4_MA_Melero.pdf> (consultat el 29-04-2010).

están) se abre de una manera fantástica, quizá demasiado. Pero yo creo que con un poco que se pueda adquirir en el economato, el problema creo que quedará solucionado.» (148, 7-9-41). La tercera vegada que escriu, a deu dies d'arribar-hi, diu: «[...] voy a deciros algo de lo que aquí en estas tierras ocurre, donde si no me hubiesen traído (ahora que ya empiezo a conocerlas), poco me habría pesado.» (149, 14-9-41). A banda de la fam, evident des del primer dia, explica en aquesta mateixa carta les dificultats materials amb la roba i la higiene amb què es troba, perquè vés a saber per què, la seva maleta, amb la roba i els medicaments, ha quedat a la Model: «voy a darte unas instrucciones para que las cumplas lo más rápidamente posible y que son: que vayas a la Modelo y reclames la maleta y un saquito que allí dejé (supongo que el colchón ya lo tienes). Cuando tengas la maleta, la abres, como sea, y saques de élla todo lo que consideres que no me es completamente necesario. Mándame lo imprescindible, ó sea, una muda, un par de toallas, las alpargatas, el sueter, unos pañuelos, en fin, lo que tú comprendas que más falta me haga. También me mandas la caja de inyecciones que encontrarás dentro la maleta. Todo esto, lo llevas rapidamente a la agencia Vda. Jordá, que esta en la c/. Tantarantana, nº 23, pues no me puedo lavar la cara, ya que no tengo con que secarme. Ah! y si puedes, mándame algo que comer, pues lo prefiero al dinero, que no me mandarás, si no te lo pido, pues aquí sólo pienso comprar el tabaco (ya que dejan fumar y pagar el barbero). Cuando tenga con que cambiarme, miraré lo que hago con la ropa sucia, pues también es un problema.» (149, 14-9-41).

Passada la quarantena reglamentària de vint dies i solucionats els problemes materials amb la roba, la vida a Porta-coeli adquireix una normalitat de passeig, repòs, converses, estudi, lectura, contemplació del paisatge... Fins i tot va tenir de bon començament la impressió de guanyar pes, impressió subjectiva probablement fruit del desig de trobar-s'hi bé i de curar-se: «Desde el día de la Merced, que salimos a pasear y cree que me hallo perfectamente bien. Mis brazos y mi rostro ya empieza a tomar el color que le dá el sol. Me he hecho con un banquillo y cuando estoy cansado de pasear me siento bajo la sombra de algún olivo.» (151, 27-9-41). «Con sólo un mes que llevamos aquí yo creo que he engordado y asi me lo dicen los demás compañeros.» (152, 4-10-41). Les limitacions d'unes ordenances més rígides quant a les cartes que podien escriure i rebre i d'una censura de la correspondència més escrupolosa eren un problema menor. S'hi estava bé i aquella no hauria estat una mala vida si no hagués estat la fam i el fred, de què ja hem parlat, factors de risc. A Porta-coeli va tenir

por de morir, una por controlada i soterrada a força de voluntat i de fe en la pròpia fortalesa física⁴⁹ i psíquica i en la confiança que no li faltaria l'ajut de casa, però alhora alimentada per tota la misèria i la desgràcia que s'hi vivia, dia a dia. Sabent els estralls que va fer la tuberculosi en aquells anys a les presons no costa imaginar allò que no explica. De tant en tant, deixa escapar alguna pinzellada: «[...] no quisiera que pensaras que cuando yo digo que aquí la cuestión de la comida va muy mal, lo diga para que tú hagas más, pues de sobras sé que vienes haciendo el máximo. Lo digo para que sepais la verdad y para que nunca nadie de la familia pueda ignorar, si es que alguna vez te preguntan como estoy, que necesito de la ayuda de todos. Yo hubiese deseado que éste caso nunca hubiese llegado, y si mi salud fuese normal, ten la seguridad que no hablaría así. Actualmente estoy bien, perfectamente bien, y por eso mismo no quiero recaer, porque desgraciadamente éstos momentos son fatales para los que enfermos, se hallan faltos de alimentos, que es la medicina única para los atacados por esta clase de enfermedades. No quisiera que al leer ésto te entristecieras por mí, ya que afortunadamente no ha llegado el caso que necesite más de lo que actualmente vengo recibiendo; si acaso, hazlo para los pobres que no tienen la suerte de tener una esposa como tú.» (169, 7-2-49). «Por los compañeros que me preguntas que salieron de Barcelona, días pasados falleció uno, que ya salió muy estropeado de ésa. Cuando veas a tu hermano, se lo dices, ya que lo conocía. Se llamaba Ordeix. Del otro amigo que me preguntas y que estaba sentado junto a mí hablando con su esposa,⁵⁰ parece que está algo mejor, pero en verdad que yo no tengo muchas esperanzas, pues parece que todo va en su contra, ya que su esposa que lo ayudaba, fué detenida y como es subdita americana ha sido expulsada a su país. Así es que el tratamiento que venia haciendo lo ha tenido que dejar y como puedes suponer, todo eso para él ha sido un golpe muy fuerte.» (170, 14-2-42). «Por aquí también ha hecho un tiempo muy malo. Yo voy siguiendo bien; un poco más delgado debido al estómago insatisfecho, pero lo principal es que el organismo no se resienta. De sobras comprendo que hoy todos nos hallamos en idénticos casos y que poco me podéis ayudar, aunque ese seria vuestro deseo. Si yo estuviese completamente sano, nada diría y pensad que si lo hago es sólo por el miedo a una recaída, que en estos momentos podría ser fatal.» (carta a la seva germana, 171, 19-2-42).

49 De petit havia superat el tifus i una meningitis.

50 Els havien pogut acomiadar a l'estació de Sants de Barcelona quan van ser traslladats.

«[...] no creas que sólo pienso en comer, pero ya debes suponer que con el rancho tan justo y tan sin nada, para los que estamos un poco delicados y tocamos la terrible verdad de la miseria, nos asusta un poco, ya que es mi deseo poder salir y no verme obligado a quedarme en el pueblecito cercano.⁵¹ [...] Con el dinero he podido comprar huevos, que aún que cuestan a 1.10 me va muy bien puesto en la comida. También compré almendras, aceitunas, un poco de pan que lo hacen pagar muy caro y otras cosillas.» (182, 17-5-42).

El retrocés tan temut en la recuperació va arribar. Va ser ell que va demanar que el miressin per raigs X: «[...] yo voy siguiendo bastante regular, aún que, como ya te darás cuenta por el cambio de grupo, parece que tendré de estar unos días en observación. Días atrás, noté que a mi estado le sucedía algo anormal, y fui a que me mirasen por rayos, y por lo que se ve, han visto algo que hay que vigilar. Así es, que cuando vuelva a pasar por la pantalla sabré mas en concreto cual es mi estado. No creo sea nada de particular, pues el primer sorprendido he sido yo, ya que como siempre te decía en mis cartas me sentía perfectamente. Lo que estos últimos días me ha pasado, ha sido un decaimiento de todo mi cuerpo, sin ganas de hacer nada, y éso que en estos últimos tiempos me había dado la fiebre de estudiar. En fin, como te digo, espero que cuando vuelva a escribirte, podré decir que todo ha sido una falsa alarma.» (187, 13-6-42). «Pues la verdad es, que hallaron que había hecho un pequeño retroceso, ó sea, que en vez de hallarme mejor, me encontraron, aún que poca cosa, peor. Quizá, hubiese sido mejor no decirte nada, ya que en realidad yo me hallo bien [...]. Medicinas no preciso, ya que como ya otras veces te he dicho, la mejor medicina son los alimentos.» (188, 19-6-42). Va ser setmanes després, a començament d'agost, quan va arribar al mínim de pes, cinquanta-sis quilos, molt poc per a la seva alçada, de cap a metre vuitanta. Per acabar-lo d'intranquil·litzar, van començar a circular rumors sobre el tancament de Porta-coeli:⁵² «se rumorea mucho, que este Sanatorio va a ser trasladado.

51 Serra, municipi on estava situat el sanatori. S'entén que es refereix al cementiri on devien enterrar els presos que anaven morint.

52 Porta-coeli era una cartoixa del segle XIII, desamortitzada i reconvertida ja el 1889 en un hospital per a tuberculosos. Més tard va ser instal·lació turística i l'Escola Superior de Guerra. El 1939, en acabar la guerra, va servir també de camp de concentració i s'hi va instal·lar el sanatori penitenciari. El 1942 la Direcció General de Prisiones la va cedir a la Diputació Provincial de València. Els rumors que van córrer, per tant, tenien fonament. El 25 de maig del 1943 es va acordar restaurar-la perquè hi retornessin els monjos. El 1944 s'hi va instal·lar novament una comunitat de cartoixans. <www.cult.gva.es/dgpa/documentacion/inter-no/187.pdf> (consultat el 29-04-10).

Parece que la cosa va a ser verdad. Pero el caso es, que también se dice que vamos a ser trasladados a diferentes penales. Si eso llegara a ser una realidad, lo veo todo muy negro. Como las cosas malas siempre llegan a convertirse en realidad, temo por lo que pueda pasar, ya que si aquí la comida es tan escasa, ¿que será en la cárcel?» (196, 8-8-42).

El trasllat era ja una certesa sense data, si bé a començaments de setembre semblava imminent: «Seguramente os habrá causado un poco de sorpresa el recibir hoy esta carta, pero más os causará cuando os enteréis que seguramente dentro poco habré cambiado de domicilio. Como ya os venía anunciando en otras, ha llegado un médico para distribuir el personal y como mi buena (?) estrella no me quiere dejar he tenido la suerte que pasado nuevamente por la pantalla, todos los indicios me hacen suponer que he sido dado de alta. Eso quiere decir que probablemente seré trasladado a un penal. Así es que ya estoy bueno (?). Cuando recibas ésta, me mandarás una manta, pues por lo menos me podré acostar encima de algo si llega el caso, y después ya veremos lo que sea más conveniente.» (200, 2-9-42). «Como te decía, tengo noticias, aunque un poco vagas, de que he sido dado de alta. Esto quiere decir que si no estoy bueno del todo, seguramente me habrán encontrado muy mejorado, ya que de otra manera no existiría explicación. En fin, por el tiempo que nos queda, procuraré pasarlo como pueda. Y no quiero darle más vueltas al asunto, pues de preocuparme nada sacaría, ó quizá volvería a enfermar. Más prefiero hacerme a la idea de que estoy fuerte como una roca.» (201, 5-9-42). No havia estat donat d'alta, sinó que no els informaven clarament del seu estat, com no els informaven d'on anirien a parar ni quan. A les cartes de les dues setmanes següents, del 12 i del 19, diu que segueix sense saber res de res, però en tot cas ha rebut la flassada i altres coses per fer front al trasllat. La setmana següent, el 26 de setembre, escriu una postal des de l'estació de València, camí de Cuéllar.

La primera carta de Cuéllar⁵³ és del 19 d'octubre: «después de nuestra llegada, hoy hemos sido autorizados para escribir, así es que no ha sido

53 El penal era a l'antic castell medieval, declarat ja el 1931 monument historicoartístic. Presó política des del 1938, quan el govern franquista de Burgos el va demanar al duc d'Alburquerque, que en va cedir l'ús, així com de l'horta adjacent, amb la condició que no se n'alterés la construcció. Després de la guerra, s'hi va instal·lar també un sanatori per a presos tuberculosos. Fins al 1966 va funcionar com a penal per a presos comuns. Curiosament, cap web d'informació turística o de béns culturals de Castella-Lleó informa del passat de presó política del castell. Només Wikipedia inclou aquesta informació (consultada el 3-5-2010).

por pereza que he dejado de hacerlo.» (205, 19-10-42). Segueix en règim de malalt i es medica, com sempre amb recursos que li arriben de la família: «La semana pasada recibí 25 pesetas de mi padre, que he empleado en unas cajas de inyecciones.» (208, 25-11-42). Malgrat que el menjar no sobra, aviat comenta a guanyar pes: «Yo sigo perfectamente bien y desde que estoy aquí he aumentado algo de peso, pues ayer me pesé y la báscula marcó 63 kilos.» (209, 11-12-42). Quan arriben els freds més forts del cor de l'hivern, el millor mètode per resistir-los és estar-se al llit moltes hores. En cinc mesos es va veure que la recuperació es consolidava, resultat probablement de la millora en l'alimentació que ja hem esmentat, única diferència, ja que de repòs ja n'havia fet molt i mai havia deixat de medicar-se. A la fi d'abril havia ultrapassat el pes de quan va deixar Barcelona, però no s'ho acabava de creure ni estava del tot tranquil: «¿Me preguntas cuanto peso? La última vez que me pesé, pesaba 68 Kios. Cuando me vuelva a pesar, ya veremos, pues ya me he puesto las alpargatas y cambiado la camiseta por una de mas fina y puesto la pescadora y todo eso quita peso.» (220, 30-4-43) S'entén que no se sentís tranquil després de dos anys i mig de malaltia, diversos retrocessos i amb una alimentació millorada però no òptima. Aquesta vegada, però, la milloria era un fet. Quan ja sabia que li havia estat commutada la pena de reclusió perpètua per vint anys, cosa que equivalia a poder sortir en llibertat condicional, i esperava d'un moment a l'altre l'ordre d'excarceració, va ser donat d'alta: «Ahora, una noticia que creo os alegrará. Y es que el viernes estuvo aquí el médico que el año pasado también nos visitó a Porta-Coeli (¿te acuerdas que ya me pegó el susto?)⁵⁴ y nos miró por rayos X, y... me dió de alta. No creo que llegue a tiempo el traslado; si no hubiese sido la libertad, fijate la etapa que me aguardaba.⁵⁵ Así es que desde el viernes que ya hago la vida con los otros sanos y cargando leña y ya me veo con una pluma y barriendo. A todos darás las noticias que te doy, porque sé que estarán contentos.» (239, 15-8-43) Tot i això, en arribar a Barcelona va anar a visitar-se al dispensari central del Patronato Nacional Antituberculoso, on li van confirmar la seva curació.

⁵⁴ Era el metge arribat a Porta-coeli a primers de setembre del 42 per diagnosticar, classificar i redistribuir els interns quan el sanatori havia de ser buidat, que no l'havia informat del seu estat i li havia provocat dubtes i angoixes.

⁵⁵ En ser donat d'alta hauria hagut de seguir complint condemna en règim normal. Si parla del trasllat que creu que no arribarà a temps és perquè Cuéllar era penal per a penes majors i ara ell ja tenia la condemna commutada a vint anys.

Fam, fred, amuntegament i malaltia van fer estralls: combinades eren letals. Les ordenances no mataven, però feien la vida pesada, de vegades molt. A les cartes no hi ha al·lusions a les formacions al pati, als *vivas*, *arribas* i *presentes* de ritual, al detall del funcionament. En un parell de cartes parla indirectament d'un càstig, col·lectiu la primera vegada i potser també la segona, càstig menor si es vol, però humiliant com tots. Del primer en va ser causa el meu germà, que llavors tenia quatre anys i mig. L'anècdota va quedar fixada en la memòria familiar. Al locutori, durant la visita, va traspasar la línia permesa i el càstig va ser afaitar el cap de tots els presos que en aquell torn estaven comunicant. «[...] si es que comunicamos, no permitas que el pequeño traspase la valla, pues por este motivo ya no me hace servicio el peine.» (29, 9-11-39). El segon també l'esmenta indirectament i en la mateixa subtileza podem llegir-hi de passada que la normativa era detallista: «Cuando comuniquemos, seguramente que al verme tendrás una sorpresa. Piensa un poco lo que puede ser. No es difícil adivinar, si tienes en cuenta que estoy en la cárcel y que aquí se resbala sin darse cuenta. Hará aproximadamente un año, sucedió lo mismo. No quiero decirte mas, pero casi estoy seguro habrás adivinado.» (91, 16-10-40)

Tampoc parla si no és amb alguna al·lusió indirecta de l'adoctrinament politicoreligiós, un més dels «trágala» que van haver de suportar tots els empresonats i que devien resistir passivament, deixant que entrés per una orella i sortís per l'altra: «Sabrás que hace unos días que voy al colegio.» (32, 30-11-39) «Ahora todos los días de 6 a 7 de la tarde tenemos concierto por la radio⁵⁶ y unas conferencias muy interesantes. Pero mucho más interesantes resultarían si en vez de escucharlas sentado a la puerta de la celda, lo pudiera hacer sentado a tu lado en el comedor de nuestra casa.» (73, 12-6-40).⁵⁷ El rastre de l'adoctrinament, però, es detecta a les cartes sense que ell hi al·ludeixi, gairebé sempre en clau irònica, burleta. Mai havia suportat la grandiloqüència, fos del signe que fos, d'ací les seves al·lusions entre escandalitzades i burlesques a l'oratòria de la Pasionaria i de Frederica Montseny. Un lector de les cartes no advertit quedaria perplex davant certes expressions, però el rastre salta a la vista per a tot aquell que, com jo mateixa, a l'escuela de la postguerra hagi passat per les classes

⁵⁶ Feia poc més d'un mes que havien instal·lat ràdio a totes les galeries, segons havia explicat com a novetat (68, 9-5-40).

⁵⁷ L'única carta conservada de la meua mare conté una al·lusió a l'adoctrinament molt més directa, quan pregunta: «Como ban las misiones? Para los que tenemos que venir a llevar los paquetes, te diré de que nos hacen bastante la (guitsa).» (13-3-41).

de FEN (Formación del Espíritu Nacional) que impartien membres de Falange Española, i també per a qui per haver estudiat o llegit sobre aquells anys estigui familiaritzat amb la fraseologia del Movimiento.⁵⁸ I això de bon començament, gairebé en una exhibició d'humor negre, si pensem que la seva condemna va ser de reclusió perpètua: «Sabrás que el viernes pasado me fué confirmada la pena, que estoy dispuesto a cumplir, si es que con ello puedo ayudar al engrandecimiento de nuestra patria.» (2, 10-7-39). Setmanes més tard, utilitzava la fraseologia oficial per encriptar la creença en la propera caiguda del règim tot just estrenat: «Espero poder estar pronto reunido con vosotros. No creas que mi fortaleza decaiga, sino que ya puedes comprender de que no me puedo extender. Tengo fé en España y su destino.» (12, 28-8-39). Vuit mesos més tard ho tornava a fer en dir a la meua mare que transmetés a un amic, en llibertat però molt pessimista «[...] que no desespere y que sea fuerte y que piense que en la historia de España aún quedan muchas páginas en blanco, que con la ayuda de nuestro Caudillo, un día no lejano llenaremos con letras de oro.» (66, 25-4-40). Fins i tot, en una carta fa una reflexió com si polemitzés amb algun franquista convençut, que probablement reflecteix els comentaris que entre ells devien fer els presos sobre la situació política: «Y fueron los que decían defender al nuevo estado los que lo traicionaron, porque en vez de poner el nuevo Estado muy por encima de sus intereses, pusieron su sed de odios por encima del nuevo Estado. Y por éso digo, que todos estos falangistas sobrevenidos, son los que han causado un mayor mal a la doctrina, equivocada o no, de José Antonio.» (46, 13-2-40). De vegades, es permetia alguna broma oberta, com la que feia a l'única carta sortida clandestinament de Porta-coeli conservada: «Lo que [...] me dices del catarro del pequeño me tiene un poco intranquilo, ya que no me gusta ni pizca, que éste endimoniado refriado sea tan rebelde. Ni que fuése “rojo”!» (182, 17-5-42). Probable exorcisme per allunyar la preocupació.⁵⁹

58 Una cosa semblant es podria dir sens dubte de moltes de les cartes que van sortir de les presons en aquells anys. El mateix Julián Besteiro diu a la seva dona en una carta del 26 d'abril del 39 que «ya sería hora de que en nuestra casa empezara a amanecer» (Besteiro, 2004: 159), en al·lusió irònica a l'últim vers del *Cara al sol*.

59 Boris Cyrulnik (*Autobiographie d'un épouvantail*, París, Odile Jacob, 2007: 65) parla del valor de l'humor com a mecanisme protector en situacions extremes: «[...] totes les recerques sobre els criteris de resiliència subratllen que l'humor és molt protector. No és que calgui estar alegre per tenir humor. Segons Freud, "l'humor consisteix a presentar una situació traumàtica de manera que se'n desprenguin els aspectes agradables, irònics, insòlits"».

Un aspecte de les ordenances ben reflectit a les cartes és l'organització de les visites i de l'entrada i sortida de paquets i correspondència. Havia de resultar pesadíssim per a les famílies i ser causa de més d'un embolic i de més d'una pèrdua material d'un paquet o d'una carta, o de l'oportunitat de veure's. Les normes canviaven de presó a presó, però dins de la mateixa presó canviava el dia assenyalat per a cada cosa a cada canvi de galeria i podien aparèixer normes noves en qualsevol moment: «Quizá ya te habrás enterado que han hecho una pequeña innovación en la recogida de los paquetes vacíos. Ahora cada paquete, a más del nombre llevará un número, así es que cuando lo recojas te preguntarán el nº que me corresponde y que es el "1.291" (mil doscientos noventauno). No lo olvides pues y cuando vengas a recoger el paquete el próximo jueves, llévalo anotado, pues de lo contrario no te lo entregarían (nº 1291).» (77, 11-7-40). «La cuestión del paquete autorizado estoy esperando que de un momento al otro me avalen, así es que si yo no te he avisado antes, tu lo puedes preguntar en la taquilla, pues creo que allí os dan un papelito. Si así lo podemos arreglar, ya me dirás los días que mejor te venga para venir y entonces sacaría el paquete vacío el día que mejor te conviniese.» (105, 8-1-41). «El paquete creo que ya lo tengo autorizado, así es que ya te lo habrán dicho en la taquilla de los mismos. En la etiqueta añades la palabra "AUTORIZADO" y lo entregas en la taquilla de los mismos. Yo, el jueves, lo voy a sacar como siempre y si el jueves comunicamos ya me dirás los días que vendrás y entonces ya lo sacaré por la taquilla de autorizados a fin de que los puedas recoger los días que más te convenga, que son todos los días menos los martes.» (106, 11-1-41). Quan al mes següent va ingressar a la infermeria va avisar: «Naturalmente que puedes continuar viniendo los jueves, o sea el día de la 4ª, ya que yo si es que a tu te parece sacaré el paquete vacío para que tú lo puedas recoger junto con el de tu hermano. Esta semana todavía lo recogerás a mi nombre y por la 4ª y dentro ya encontrarás las etiquetas para las otras semanas. El paquete de hoy, Domingo, ya lo he recibido, y esta tarde mandaré algo a tu hermano.» (117, 23-2-41). Dos mesos més tard, havia de tornar a avisar: «El viernes me trasladaron a la 2ª galería [...]. El paquete pues, lo recogerás el domingo, pues éste es el día de la Galería, y también el domingo podrás entregar el de la ropa y si me mandas alguna cosa.» (124, 10-4-41).

Calia portar també la comptabilitat de les cartes i visites extra a què es tenia dret per subscriure's a *Redención*.⁶⁰ La comptabilitat de les visites extra la duia el mateix pres i la família n'acreditava el dret a la taquilla corresponent el dia que tocava mitjançant un tiquet que el pres havia enviat en alguna carta o paquet buit: «Junto con esta te mando un tiket para comunicar por "Redención". Creo que los días que toca aquí són los viernes y sábados.» (137, 28-6-41). Més d'una vegada es llegeix a les cartes que s'ha fet un embolic amb el famós tiquet, que hi apareix esmentat molt sovint. L'única carta conservada de la meva mare és una descrita per renyar-lo per un d'aquests embolics, ja que li havia enviat un tiquet equivocant i ella va fer el viatge en va i es va endur el disgust de no poder-lo veure com esperava. L'organització de les visites es comprèn que no havia de ser fàcil si es pensa en la massa de milers de detinguts, però també és veritat que es feia amb una mentalitat i un sentit burocràtic que la complicava potser innecessàriament. Un exemple n'és la visita extraordinària amb motiu de la Mercè del 40. Calia, com per a tota visita extra, un tiquet que el pres havia d'enviar a casa prèviament per carta, i el dia assenyalat, perdre com qui diu el dia sencer: «La comunicación o el sitio donde tendremos la dicha de abrazar a los pequeños creo que será en los locutorios y que durará un cuarto de hora. En esta te mando el tiket para la visita, que será el jueves próximo. Por la mañana de 9 a 12 creo que hay que pedir el nº y las visitas, según tengo entendido empiezan a las 3 y media.» (89, 2-10-40).

Les pautes per escriure i rebre cartes van ser més estrictes a Porta-coeli que a la Model de Barcelona, i encara més a Cuéllar. A la Model podia escriure i rebre cartes de parents, amics i coneguts. A les dues primeres cartes de Porta-coeli diu: «[...] aquí sólo se puede escribir una carta cada semana y tiene que ser a los padres, esposa ó hermanos.» (148, 7-9-41), que eren els mateixos de qui podien rebre cartes, però com que de cartes només se'n podia escriure una de sola cada setmana, calia escollir el destinatari o advertir, com feia ell que «cuando te escriba a ti, será para todos». (147, 4-9-41). També l'extensió de les cartes que escrivien estava taxada a la baixa, cosa que no diu en cap però que es veu, perquè totes estan escrites

60 Publicació feta a les presons i per presos per iniciativa i sota el control de les autoritats, amb finalitat propagandística i de control ideològic. Els subscriptors tenien dret a visites i cartes extra, i els redactors a redempcions de dies de condemna. Vegeu Àngela Cenarro, *La institucionalización del universo penitenciario*, a C. Molinero, M. Sala y J. Sobrequés (ed.), *Una inmensa prisión. Los campos de concentración y las prisiones durante la guerra civil y el franquismo*. 2003, Barcelona, Crítica.

a una sola cara i tenen aproximadament la mateixa llargada. A Cuéllar, les restriccions van ser encara més notables: «Yo te escribiré todos los viernes, que es el día que me toca, y tu también lo harás una sola vez a la semana, pues de lo contrario tendría de pagar una peseta. Así lo dirás a todos y que no les extrañe que no les escriba.» (205, 19-10-42). Va haver d'enviar una carta extra un mes després de la seva arribada: «En mi poder la vuestra del 20, que contesto a vuelta de correo porque veo que no me entendisteis en lo referente a los paquetes.» (208, 25-11-42). Al dors, un segell enganxat acredita el pagament de la pesseta: s'hi veu dibuixada una nena llegint un llibre, de bust, com a les típiques fotos escolars, i hi diu: PATRONATO CENTRAL DE REDENCION DE PENAS POR EL TRABAJO PARA EDUCAR CRISTIANAMENTE A LOS HIJOS DE LOS RECLUSOS. «No sé si en mi anterior te decía que la carta de mi hermana solo recibí los sellos, ya que está prohibido recibir correspondencia.» (213, 8-1-43). Les línies que es podien escriure, quinze, hi estaven rigorosament taxades i controlades també: «Y nada más puedo decirte, ya que se han terminado las líneas, sino que mi pensamiento está con todos.» (215, 22-1-43). Com més li restringien l'espai, més petita feia la lletra, únic recurs possible. A punt ja de sortir en llibertat condicional, la norma de les quinze línies es va fer extensiva a les cartes que rebien: «No sé si recibiré ninguna más tuya, pues como te anuncié, sólo podemos recibir cartas de 15 líneas y de tamaño cuartilla, y como tú no lo sabías y habrás escrito como siempre, es por lo que me parece que ya no voy a saber mas de vosotros, hasta que pueda prescindir de intermediarios.» (238, 13-8-43).

Les al·lusions a la censura de la correspondència van apareixent a les cartes, esparses, de presó en presó. Hi ha cartes que porten un segell o una rúbrica de la censura, una minoria, probablement perquè el més corrent devia ser fer el senyal al sobre. Des de la Model, les al·lusions són més o menys indirectes: «He recibido tus postales y la carta, lo que me causa mucha satisfacción y me siento orgulloso de ti, aunque te pido hagas tus relaciones más moderadas.» (12, 22-8-39). «[...] no he recibido la carta que me anunciaste y esto me hace pensar que quizá se haya extraviado, así es de que te ruego que cuando escribas lo hagas de forma que esto no pueda suceder.» (29, 9-11-39). A poc de la seva arribada a Porta-coeli adverteix de manera més directa: «[...] recibí vuestra carta. Yo estuve muy contento al leerla, pero no sucedió así al Sr. Oficial encargado de la censura, ya que me ruega te diga no seas tan expresiva en tus cartas.» (152, 4-10-41). Al dors de la seva quarta carta des de Cuéllar és l'oficial encarregat de

la censura qui escriu una nota per al destinatari: «Sean breves al contestar si quieren se entregue la correspondencia.» A sota, signa i rubrica: «Censura.» (208, 25-11-42). Mesos més tard, ell tornava a advertir: «También te tengo de decir, que tu última, llegó a mis manos algo censurada, así es que no me pude enterar de lo que me decías en tres ó cuatro líneas. Procura decirme las cosas, de manera que no tengan de borrar nada en la censura. [...] ya te he dicho otras veces, que en esta carcel, todo lo llevan muy recto.» (228, 2-7-43).

La rectitud afectava altres aspectes pràctics. En uns anys d'absoluta escassetat de tot i quan la majoria dels presos havien estat al front més o menys temps, sort n'hi havia de tenir roba, calçat i flassades que havien conservat en acabar-se la guerra. A la Model se'ls permetia portar roba militar. Molt aviat demanava: «También puedes mandarme las botas, pues se acerca el mal tiempo.» (12, 22-8-39). Quan s'acostava el primer hivern que havia de passar a la presó diu en una carta: «De lo que me dices del capote, por ahora no me hace falta. Mándame los otros pantalones “caki”, pues estos que llevo te los mandaré por si los puedes remendar un poco.» (32, 30-11-39). En arribar a Porta-coeli un dels problemes materials que va tenir va ser, precisament, amb els pantalons caqui: «Veo que me anuncias un paquetito y junto con él unos pantalones. Cree que me hacían falta, pues desde que nos dieron la ropa que llevo unos prestados por un compañero, ya que los míos, por ser de color kaki no los puedo llevar, y que en el paquete que te mande y que ya te anunciaré cuando lo haga por una de mis cartas, te los enviaré para que los tiñas de color azul ó negros y me los vuelvas a mandar.» (151, 27-9-41). En saber que se'ls enduran de Porta-coeli, comença a demanar coses en previsió del trasllat, ja advertit: «Cuando recibas ésta, me mandarás una manta, pues por lo menos me podré acostar encima de algo si llega el caso, y después ya veremos lo que sea más conveniente. La manta que me mandes, que no sea militar, ya que sabes quizá no llegaría a mis manos.» (200, 2-9-42).

Les diferències en el funcionament de les tres presons per on va passar probablement es deuen tant o més als canvis que va portar el pas del temps que a cap factor propi de cada establiment. Gutmaro Gómez Bravo⁶¹ explica que en dos anys —del 39 al 41, del seu ingrés a la Model al seu trasllat a Porta-coeli— es van renovar gairebé completament les plantilles de funcionaris de les presons. Com en qualsevol cos de funcionaris, va haver-hi

61 Gutmaro Gómez Bravo, 2009: 99.

una depuració que va eliminar els més sospitosos per al nou règim, sobretot els formats durant el període republicà,⁶² imbuïts de les idees de reformar la presó per humanitzar-la. Molts d'altres, més o menys forçats per les circumstàncies del moment i per les noves autoritats, es van jubilar. Els nous funcionaris incorporats al cos van ser excombatents de l'exèrcit franquista, falangistes la immensa majoria, col·locats en agraïment als serveis prestats i sobretot en previsió dels que podien prestar en el seu nou lloc.

62 Per decret del 22 de novembre de 1936 el govern franquista de Burgos havia restablert la vigència del reglament de presons del 1930 i eliminat totes les disposicions republicanes sobre el funcionament de les presons. Vegeu Ángela Cenarro 2003: 135.

III L'AMPUTACIÓ DE LA PERSONA

El pitjor de l'empresonament no eren totes aquestes privacions materials. Les privacions d'ordre immaterial, emocionals, de comunicació, d'expressió, d'acció, eren les més mal viscudes, les que podien minar la resistència del pres. En força cartes hi ha frases que al·ludeixen de passada a la vida a la presó com una forma de no-vida, o una mort en vida, un estat com de latència, en què el temps resta en suspens, per més que se sàpiga que passa i es compti el seu pas. «Claro está, que el verano nos hace añorar más si cabe lo que es la vida, pero como ya casi sólo vivimos de recuerdos, el tiempo va transcurriendo veloz.» (184, 23-5-42). «Tres años ya llevamos viviendo muertos.» (189, 20-6-42). «Ha cambiado algo el paisaje de la ciudad? Este mundo en que ahora vivo es tan poca cosa, que el pensar en el vuestro es como una cosa de maravilla.» (192, 11-7-42). A punt ja de sortir, quan esperava d'un dia per l'altre que arribés a Cuéllar la comunicació amb l'ordre de llibertat condicional, encara: «[...] a finales de este mes o a principios del otro, volveremos otra vez a despertar a la vida.» (230, 9-7-43) En altres cartes s'estén més i explica en què consisteix la vivència de la presó: «Quién podía pensar teníamos de ver transcurrir tantos días en este no vivir! Recuerdo las primeras comunicaciones. Y tú, las recuerdas? Yo las conservo grabadas en mi memoria. Y es que el preso sólo vive de recuerdos. Si alienta es por lo que fué, no por lo que es. Quién puede decir lo que será? Las cárceles son cementerios y los presos, vivos-muertos. Las galerías no son ni más ni menos que calles de ninchos, que son las celdas... Pero que es lo que estoy escribiendo? Perdona; yo no quisiera hablarte de esas cosas, ni hacerte sabedora de estos y otros pensamientos míos, porque son demasiados grises. Como el día de hoy, que tiene un color grisáceo, cómo si la lluvia que cae lenta, no fuese agua, sino de finos hilillos de plomo que poco a poco van clavándose al cerebro de esos seres que no sienten el dolor, porque esperan el momento de la resurrección. Y el clarín que ha de señalar el momento en que se han de abrir las puertas

de los ninchos-celdas sonará.⁶³ Y en aquél día de la resurrección de los ex-hombres, se recobrarán miles y miles de personalidades.» (128, 27-4-41). Dos anys més tard, ho torna a explicar, aquesta vegada en una afortunada frase hipersintètica: «Y es que la cárcel es esto. Limitación de cuerpo y de idea.» (223, 28-5-43).

Limitació de cos i d'idea que era complexa, gens senzilla. Composta, no simple.

Per sobre de tot, era complex tot el conjunt de privacions, temors, aprensions, sospites, remordiments, il·lusions, alegries i disgustos en relació amb la família.⁶⁴ Marcos Ana⁶⁵ diu al seu relat autobiogràfic:

La familia constituía la herida más sangrante de los presos políticos. Era nuestro «talón de Aquiles». La fuente de mayor sufrimiento fluía de cada hogar destrozado, de las madres, de los ojos angustiados de las esposas, de los hijos enfermos y desamparados. Yo he visto a amigos míos, a los que no pudo doblar la tortura, quedarse sin fuerza en las rodillas y a punto de desplomarse ante el dolor de sus familias. Cuando veíamos a un preso caminando solo en el patio, cabizbajo, con los ojos perdidos, sabíamos que no era un hombre vencido, sino que sufría algún problema familiar.

Els presos patien per les famílies tant o més que les famílies per ells. No ignoraven la situació general del país, la misèria, la fam, les epidèmies, la repressió. Sabien que les dificultats de convivència social i familiar no havien desaparegut en la situació que es vivia, sinó que les condicions eren propícies perquè n'hi hagués encara més. Sabien que de la mateixa manera que calia resistència física, capacitat de sacrifici i enginy per sobreviure físicament, calia molta resistència psíquica i emocional per resistir, per no doblegar-se, per no deprimir-se, per no fer balanç dels anys passats i no pensar en el preu que s'estava pagant, per no sentir certa rancor envers el pres, per causa del qual es veien com es veien, per no abandonar-lo a la seva sort. Sabien també que no els ho explicaven tot ni del tot, perquè no patissin més del que ja patien, però això provocava un estat d'inquietud

63 La idea d'una sortida en massa no és una simple imatge literària, evocació apocalíptica del judici final, sinó una imatge premonitòria de la caiguda del règim, l'únic que podia fer possible un alliberament massiu. El futur d'indicatiu ens mostra que era una certesa més que no pas una esperança.

64 Bettelheim explora en el seu estudi sobre els presoners als camps nazis (1977) la complexitat de les relacions amb la família i com anaven canviant amb el pas del temps.

65 Marcos Ana, 2007: 147.

desconfiada, d'aprensió, d'alerta constant a qualsevol signe, que era una font més de patiment, i no pas menor. Una carta esperada que no arribava, una comunicació frustrada, desencadenaven una onada d'especulacions alarmistes, d'esverament. Llegien entre línies a les cartes, analitzaven cada frase, cada paraula, cada adjectiu. Exploraven minuciosament l'expressió de les cares, l'aspecte general, el posat, el vestit, en cada comunicació. La impressió que treien d'una visita podia contradir la que s'havia volgut que traguessin d'una carta. Els uns als altres es confiaven les seves inquietuds i es feien encàrrecs perquè la família de l'un esbrinés què passava en realitat a casa de l'altre...

La limitació material de la correspondència i la censura i l'autocensura no eren els únics problemes materials. De vegades no es tenia paper, o postals, o segells, perquè els havien acabat i a l'economat de la presó no se'n trobaven. O tinta, o plomins. De vegades una carta s'extraviava, com els va passar als meus pares una vegada que el segell de la censura va tapar parcialment el nom del carrer: la postal no es va perdre i va arribar per fi a casa perquè el carter la devia passejar pels carrers del barri, guiat pel número de la casa, fins a trobar el destinatari, la qual cosa en aquelles dates (la de la postal és el 15-9-39) el retrata i diu molt a favor seu. D'altres es perdien sense remei. I quan arribaven ja s'havia resolt en una comunicació el tema pendent de què tractaven, o es creuaven amb d'altres de dins a fora o de fora a dins amb indicacions o notícies contradictòries... Cartes sempre importants, de bon començament fins a la fi. «Querida esposa e hijo: Por tus dos cartas recibidas ultimamente me doy cuenta que algo te ha ocurrido que no debe ser muy agradable, pues en una de ellas te quejas de la poca educación de las personas y dices "pues para que les sirva a muchas personas?" Y es indudable que te ha ocurrido algo, y en la otra me dices que fuiste a ver al Sr. Cruells y añades que ya estás desengañada de todo el mundo. Qué te ha ocurrido? Ya me puedes decir las cosas claras y por su nombre, pues por fuertes que sean no harán mella en mi espíritu, ya que lo tengo templado a fuerza de infortunios y es impasible a todo.» (76, 3-7-40) «Por una carta de mi padre, me entero que el pequeño ha estado un poco indispuesto. No quiero que nunca me ocultes la verdad de lo que os pueda suceder.» (78, 18-7-40). «Querida esposa e hijo: hasta hoy miércoles no he recibido vuestra carta. Acostumbrado a leerte el martes, me teniais un poco intranquilo. En fin, ahora estoy contento porque veo que ello habrá sido debido a alguna cosa que tú no puedes hacer nada, pero que va contra mi voluntad, pues el retraso en saber de vosotros es

la pena más grande que me puedes dar.» (89, 2-10-40). «Querida: en el momento de escribirte estas letras, hace no sé cuántas horas que me tienes pendiente de una carta que no llega. Y cosa extraña. No sé lo que en élla me debes decir, pero es el caso que no tengo tranquilo el pensamiento ni lo tendré, hasta que te haya leído. Esta noche te he soñado. Claro nada tiene de particular, pero sí que lo tiene que ayer preguntase varias veces al encargado de la correspondencia y que solo al levantarme, la misma idea se adueñase de mí pensamiento y que haya tenido que cerrar un libro en que entretenía mis horas muertas y que algo me haya empujado a escribirte estas líneas.» (126, 18-4-41). «Querida esposa é hijo: Cuando éstas líneas lleguen a vosotros, es mi deseo que todos sigáis en buen estado de salud; yo voy marchando, cosa que significa que estoy mejor de lo que yo mismo creía, ya que los días que estoy pasando no son ninguna medicina ni para la moral de uno. Que que me pasa? Pues casi nada; que hoy sábado y en estos momentos que escribo, no he recibido ni el giro que me anunciaste, ni paquete, ni carta. Ya puedes hacerte cargo como estoy de animoso, y más, te voy a contar un sueño que ésta noche pasada he tenido, que para postres ha venido que ni pintado. Y va el sueño: Yo seguía preso, pero como los sueños a veces arreglan las escenas a su gusto, resulta que también estaba en la calle. Recuerdo que iba vestido de uniforme y no se si me habré mirado en ningún espejo, pero el caso es que estaba como para hacerme una fotografía de aquellas que se dedican a la novia cuando se tienen 20 años y la vida sólo muestra a los ojos el color rosa.⁶⁶ Y te he visto por la calle que ibas acompañada de otro. Tú estabas guapa, muy guapa y tu estatura me parecía un poco más alta. Así es que yo casi dudaba si tú eras tú o eras otra. (Mi intención no es llamarte fea, eh?) Cuando me acerqué a tí me llamaste impertinente y que ya estabas cansada de mandar paquetes y sufrir. Que el pequeño lo habías metido en un hospicio. Qué te parece el sueñecito? Así es, que cuando recibas ésta, mándame lo que sea, ya que aún que el dinero ya estará en mis manos, tan desgraciado soy, que ahora creo que el economato está con sólo las estanterías.» (181, 9-5-42). «Querida esposa é hijo: En mi poder la vuestra, en la que me dais cuenta de haber recibido la foto; pero la que me escribías todos los viernes, todavía no la he recibido. ¿O es que no me has escrito? Tal como lo venías haciendo, yo todos los martes tenía noticias vuestras, y ahora todos los días me tienes pendiente del correo y de una desilusión, al ver que no llega nada para mí. Ya supon-

66 Ell li havia enviat fotos d'aquestes des de Ceuta quan hi va fer el servei.

go que tendràs mucho trabajo, pero también tienes de pensar la alegría que es para mí cada vez que una carta llega a mis manos.» (220, 30-4-43).

«Ros me encarga digas a su mujer, que hace muchos días que no ha recibido carta y si sabe algo de su asunto»⁶⁷ (38, 4-1-40). «La esposa de Seuma ya a dado luz a un pequeño. Pero murió a la media hora. Está muy disgustado. Creo que ella no está muy bien. Si quieres ir a visitarla vive en la calle Nápoles nº253, 2º 2ª. Si acaso ya me dirás como está, pues parece que no está muy convencido con lo que le dicen.» (45, 8-2-40). «Recuerdos de Cantijoch, quien está muy agradecido por las visitas que haces a su esposa.» (71, 30-5-40).

Les visites, que de seguida el pres aprenia a anomenar «comunicacions», eren poques i de només un quart d'hora, però aquest no era l'únic ni el principal problema. Com que eren col·lectives i entre els presos i els visitants hi havia un passadís d'una certa amplada, a més de reixes, calia entrar corrents al locutori, localitzar-se primer i intentar parlar a continuació. Intentar, perquè el xivarri, la confusió, els crits feien difícil entendre's. Tots els testimonis d'expresos d'aquells anys⁶⁸ evocuen el guirigall, l'olla de grills, la dificultat per mantenir una conversa. «[...] como ya puedes suponer, yo quisiera dedicarte todos los momentos de la comunicación a vosotros dos exclusivamente ¡Pero, tampoco podría decirte lo que quisiera, pues siempre hay tanta gente! Y las cosas que yo te diría (y que te digo aunque me las tenga de callar dentro de mi pensamiento) són cosas de aquellas que no quieren personas ni oídos indiscretos.» (62, 8-4-40) «Yo, si me fuese posible os escribiría todos los días. Claro está, que a lo mejor me pasaría como en las comunicaciones, que cuando os tengo delante se me marchan las ideas y las cosas del pensamiento y me quedo como embobado. Pero vosotros lo sabéis comprender. En aquel gallinero qué podemos decir?» (75, 27-6-40). Amb ocasió de la Mercè, l'any 40, hi va

67 L'accepció més comuna del terme *asunto* a les cartes dels presos, no només a les seves, és tot allò que fa referència a sumaris, sentències, revisions de condemna, possibilitats d'obtenir la llibertat... Besteiro (2004) també utilitzava el terme a les seves cartes.

68 Julián Besteiro (2004: 163) explica en una carta des de la presó madrilenya de Porlier que «Acaba de estar a verme (7 tarde) el Director, tan amable como siempre. Me ha dicho que te ha dado un permiso para verme a horas especiales. Según él la mejor es las ocho de la tarde. A esa hora, parece que está el locutorio sin gente. Además dice que si te pusieran alguna dificultad apeles a él o a la persona que haga sus veces. A mí me parece que habrá que utilizar alguna vez ese permiso y agradecerlo en lo que significa.» (7-5-39). De seixanta-nou anys ja i de salut delicada, la visita en hores i condicions normals li suposava un esforç que no es veia amb cor de fer.

haver visita extraordinària i es van poder abraçar al pati de la Model, un quart d'hora just i enmig d'una gernació, com sempre, i amb una emoció que els impedia parlar.

Per sobre de totes aquestes dificultats, el més dur de les comunicacions era «el regust agredolç que deixen», en paraules d'Albert Virella,⁶⁹ una terrible ambivalència. Per més que es desitgessin i es necessitessin, eren una trista cosa. Sobretot devien ser-ho les primeres, encara que amb el pas del temps mai perdessin el «regust agredolç». «Querida esposa y familia: Hoy he quedado muy sorprendido al recibir tu paquete. La verdad es que ayer al comunicar sacaría muy mala impresión de mi estado de salud, pero la verdad es que tengo unos granos sin importancia. Te ruego, pues, de que no hagais por mí nada mas que lo normal pues solo así me dais satisfacción. Si me viste apenado, no tiene que sorprenderte, ya que fué debido al ver al ser tan querido por mí, ó sea nuestro hijo, y no poder dedicar las horas en hacerlo hombre, aunque tengo la seguridad tu sabrás suplirme.» (8, 1-8-39) «Querido hijo: Fué un momento de emoción muy grande para mí al verte ayer por la tarde a traves de la reja. Hace ya muchos días que no has podido recibir ni mis caricias ni mis consejos, pero las lágrimas que me viste verter, sirvieron de compensación a ello, ya que no eran lágrimas de dolor, sino de alegría al verte hecho todo un hombrecito y al enterarme de que ya aprendes las letras. Juega mucho y no hagas diabluras, que yo estoy aprendiendo muchos cuentos, que si te portas bien con todos, pronto llegará el día en que te los cuente.» (9, 1-8-39). «Recibí tu carta fecha 11, en la que me hablas de nuestra última comunicación. Yo, por mi parte, no te podría explicar lo que sucede en mí, cuando llega el momento de comunicar contigo. Menos te podré explicar, pues, que teniendo un sin fin de cosas que comunicarte, el jueves pasado (Oh, feliz cuarto de hora!), estaba como idiotizado a tu lado.»⁷⁰ (91, 16-10-40) «Lo que me dices de la visita que me hicisteis el domingo, ya puedes suponer que a mi me sucede lo mismo que a vosotros. Me gusta y soy feliz viéndoos, pero cuando os tengo delante de mí, quizá son los momentos peores, pues es terrible tener que obedecer el pito y alejarse de aquellos que son la única ilusión de vivir. A pesar de todo, pero, quisiera poderos ver a cada instante.» (93, 12-11-40) «El jueves no te vi. Es que no te pusiste a mi alcance? Claro está, que si quieres que te diga la verdad, es una cosa que no me satisface mucho, pues me imagino que estas escenas deben dejar un sabor un poco amargo.» (130, 10-5-41).

⁶⁹ Albert Virella Bloda, 2001: 101-02.

⁷⁰ Al·ludeix a la visita extraordinària amb ocasió de la Mercè.

La presó significava incapacitat d'acció, en tots i cadascun dels aspectes de la vida corrent, de la vida que s'havia dut abans. D'aquesta incapacitat general, l'aspecte més punyent per al pres era no poder assumir els rols que li pertocaven: pare, marit, fill... No poder intervenir directament en els conflictes familiars, en les decisions. No estar segur de ser escoltat. No tenir cap mena de control sobre situacions i qüestions importants. No poder servir de consol, de puntal. No poder mantenir o contribuir a mantenir la família, sinó haver de ser mantingut.

Sense l'ajut material de la família no es podia sobreviure a la presó, però tots els presos sabien que ajudar-los a ells significava dificultar la supervivència dels altres, de la muller, dels fills, dels pares, dels germans, de qui fos que depenguessin. Volien viure, però l'ajut que rebien els llastava la consciència. Aquest era el dilema crucial del pres. Fora hi havia pocs més recursos que dins i la família es trobava davant del mateix dilema. Ángela Cenarro⁷¹ ho detecta en la seva recerca:

Y es que en pocas ocasiones ha sido tan importante la relación entre lo que sucedía a un lado y a otro de las prisiones como en la postguerra española. Las cartas o testimonios escritos de quienes experimentaron la privación de libertad después de la guerra son reveladores [...]. La desazón por la suerte de los más cercanos al otro lado del muro imponía además dinámicas de autosacrificio, pues en general ambas partes preferían renunciar a parte del sustento material con la esperanza de mejorar la situación del otro.

Són comptades les cartes en què no es parla de menjar. Què els donen, què rep de casa, què li agrada, i també què envien de part d'amics i coneguts, què li vindria de gust, què enyora, i també què envia ell a casa. De les presons cap a les famílies també sortia menjar, bé de la ració dels presos, bé retornat perquè creien que la família ho necessitava més que no pas ells. Amb les referències al menjar, el gran dilema, l'aprensió, la por, la mala consciència: voler i doler. «No me mandes extraordinarios»⁷² (8, 1-8-39), diu ja al cap de poques setmanes de ser a la Model. Vuit dies més tard, insistia: «Te repito no me mandes otra cosa que lo que regularmente puedas, pues no comprendo como puedes hacer este esfuerzo que sin duda es superior a tus fuerzas.» (11, 8-8-39). I un mes més tard, una altra vegada: «Si hay poca comida, por mí no padezcas, igual como el pan, pues primero sois

⁷¹ Ángela Cenarro, 2003: 149-150.

⁷² «Yo no necesito cosas superfluas y estás gastando en mí más de lo debido», renyava Julián Besteiro la seva dona (Besteiro, 2004: 175) des de la presó madrilenya de Cisne (15-6-39).

vosotros, que a mí los garbanzos no me faltan.» (15, 7-9-39). I així se-
gueix, setmana rere setmana i mes rere mes: «No nos⁷³ mandes tanto pan,
pues a nosotros nos sobra y quizá a vosotros os haga falta.» (30, 16-11-
39) «También te mandé pan, que seguramente podrás aprovechar, aunque
sea para hacer sopas.» (42, 1-2-40). «Dentro del paquete te he devuelto el
azúcar que nos mandaste la semana pasada, pues a nosotros no nos hace
falta y supongo que a vosotros os hará gran servicio.» (51, 6-3-40). «No
nos mandes pan, pues ya ves que nosotros tenemos el suficiente con el
que nos dán. Has recibido los cuatro que te mandé en el paquete?» (72,
6-6-40). «El azúcar que me mandaste lo guardo en mi maleta, así es que
si algún día te hallas precisada de él y no lo tienes, puedes pedírmelo, que
te lo mandaré, pues no creo que lo haya gastado, ya que la leche que me
mandas la encuentro lo suficientemente dulce y si se trata de café, si es que
alguna vez nos dan, ya lleva su correspondiente sacarina.» (115, 19-2-41).
La preocupació de tant en tant s'expressa amb més claredat: «Leo todas tus
cartas y veo por ellas que estas haciendo más de lo que puedes y me temo
que no lo puedas resistir. Creeme, tienes de procurar no caer enferma y
por lo tanto no trabajar tanto. Ya sé que la vida está insostenible, pero yo
te pido que me mandes aún que solo sea la ropa y si puedes alguna peseta
y de lo demas no te preocupes, pues lo peor seria que tuvieses que guardar
cama. Por la comida nuestra no te preocupes mucho, pues aquí en la cárcel
han montado una cocina y alguna vez que podamos encargar algún plato,
ya hay bastante. Procurad por vosotros, y ten la seguridad que pronto nos
reuniremos.» (68, 9-5-40).

Amb la tuberculosi, la situació es va fer més angoixosa, la recança més
gran. «Ayer, como todos los martes, recibí tu carta. De lo que me dices
en élla, te diré que no debe preocuparte que el paquete vaya a menos,
pues nosotros sabemos de sobras que la situación de los que estais en la
calle no tiene nada a envidiar.» (109, 22-1-41). «Lo que me dices del pan
que me mandaban⁷⁴ y te quedaste para el pequeño, lo que me sabe mal es
que ni por un solo instante hayas podido pensar que yo hubiese preferido
comermelo. Cómo puedes pensar estas cosas? Es que no es hijo mío? En-
tonces, porque puedes llegar a pensar que algo en beneficio de él (y de ti)
me va a saber mal? Sé que la pregunta está hecha sin ninguna intención

73 Era a la mateixa cel·la que un germà d'ella i els feia un sol paquet per a tots dos. D'ací el plural.

74 El seu pare i la seva dona.

y sí solamente para hacerme sabedor que con el paquetito me mandaban pan.» (113, 5-2-41). A la infermeria arran d'un retrocés, diu: «Pero ante todo, cuéntame algo de vuestra vida. Vas defendiéndote con tu trabajo? Cómo vivís? Si no puedes mandarme huevos, no me mandes, pues aquí nos dan alguno. Si nos dieran mas cantidad de comida, esto iria bastante bien, pero, querida, todo no puede ser. De dónde has sacado las pastas que me mandaste? Porque no se las diste al pequeño?» (118, 8-3-41). Quan hi ingressa per segona vegada, un altre cop empitjorat, insisteix: «El jueves, por unos momentos me hiciste enfadar. Como quieres que te diga que no me mandes nada que se aparte de lo normal! Són tus cosas las que me hacen poner nervioso y me hacen pensar. Cuida del pequeño y de ti. No quieras darme el disgusto de saber que por mí os descuidáis vosotros.» (135, 14-6-41) Sabia, i tots ells ho sabien, que la situació general era d'extrema misèria: «No, mi enfermedad no es solo de añoranza, aún que quizá esto influya, mi enfermedad es debida a lo que la deben tantas y tantas personas que aparentemente hacen vida normal.» (143, 9-8-41).

A Porta-coeli la situació, com hem vist, era desesperada i només l'ajut que rebia de fora el va mantenir viu. Potser el millor resum de tot el que va passar pel seu cap és, senzillament, un somni que explica: «Ya sé que los sueños son fruto de los pensamientos, pero [...] Un día también soñé que comía a nuestro pequeño guisado con arroz. Me crees capaz de pensar eso?» (182, 17-5-42). A Cuéllar, ja millorat, tornava a insistir: «El paquetito que me anunciaste en la tuya todavía no lo he recibido, pero no me extraña, ya que casi siempre tardan unos días. Pero, como te dije en la otra, prefiero que no me mandéis ninguno mas, pues, como os decía, de comida voy bastante bien, y aunque al recibir algo causa una gran satisfacción, creo que quizá vosotros lo necesitareis más.» (224, 4-6-43).

El neguit més gran per als presos eren els fills. No poder fer de pare, no ser-hi, no veure, no controlar. El meu germà tenia només quinze mesos quan va començar la guerra i dos anys quan van mobilitzar el pare. La privació havia començat abans de la presó, amb el breu parèntesi entre la fi de la guerra i la detenció. Havia nascut en un part molt complicat en què els metges no veien gens clar poder salvar ni la mare ni el nen i havia costat molt criar-lo amb lactància artificial, poc desenvolupada en aquella època. Després va créixer molt sa i molt maco i contemplar-lo devia despertar el sentiment barrejat de patiment retrospectiu, alleujament pel miracle i satisfacció que s'experimenta quan s'han superat situacions límit. Més d'una vegada ell va evocar el tràngol en una carta, com a exemple i

símbol de supervivència possible, de victòria. «Nuestro pequeño dentro de unos días cumplirá años. En aquel entonces también el destino se nos mostró un poco cruel, pero tu pudiste más que la misma muerte que te acechaba y saliste vencedora. Cuando pienso en aquellos momentos... Però que feliz me sentía después! Pues ahora tiene que suceder igual.» (60, 1-4-40). Tuberculós, des de la infermeria de la Model, supervivència i victòria sobre la mort, una altra vegada: «Sueño con nuestro pequeño que ya debe ser un hombre, pero yo muchas veces lo veo todavía en su camita, chupando desesperadamente el biberón. Otras veces lo veo todavía más pequeño, como cuando en la clínica lo tenía en mis brazos lloroso y venía el médico y yo le decía que me daban ganas de tirarlo por la ventana pues estaba harto de tanta radio.⁷⁵ Te acuerdas? Por aquellos días eras tú la que estabas en la cama y aún que yo siempre pensé en que vivirías para que yo te pudiese amar, también había habido un momento en que mis ojos lloraron mientras el médico y las hermanas estaban azarosos batallando para que la Pálida no te arrebatará de mi lado. También yo en aquellos instantes lloré; en aquellos instantes en que la alegría tenía que inundar mi corazón, pues había nacido un ser al que yo había engendrado, yo lloraba. Y es por que si tenía de ser a costa de tu vida... pero te salvaste, como yo me salvaré, no lo dudes, que nos quedan muchas horas de felicidad que vivir juntos.» (120, 13-3-41).

En més d'una carta parla explícitament del sentiment de privació del seu rol de pare. «Si supieras como añoro el poder estar a su lado! Pero bien pronto, creo, este deseo será una realidad. Claro está, que todos estos momentos ya no los podré vivir. Que poco podré contar de su infancia! Pero serás tú la que me los explicarás [...]» (61, 4-4-40). «Y ahora, no hablemos más de estas cosas, y si de lo que es mi ilusión más grande: de vosotros. Del pequeño. De nuestro Daniel. De lo que me veo privado de realizar. De lo que sueño a cada momento. Quisiera ser su compañero de juego y más que nada, descubrir en sus ojos toda la sorpresa que deben manifestar al despertar a la vida. Pero pobre hijo, que el destino le ha reservado para estos años tan interesantes en el niño, la parte trágica de esta comedia que es la vida. Claro que todo llegará y con esta esperanza vivo. Con esta esperanza, que muy pronto, nosotros dos, tu y yo, podremos realizar. Podremos enseñarle todo aquello que ya antes de verlo nacer, habíamos soñado para él. Nuestras vidas ya están destrozadas, pero la

75 Plorava sense parar i les infermeres l'anomenaven «la ràdio de la clínica».

mia, yo la doy con plena satisfacci3n, si ello, como estoy seguro, tiene que redundar a favor del peque1o. Cuanto gozo poderlo ver hecho hombre y pensar que de una forma bien directa, hemos colaborado a ello.» (104, 4-1-41). «Celebro que le guste al 'pitucho', como t1 le llamas, la cerveza. Son estas cosas las que a veces me hacen pensar y a1orar con una fuerza irresistible la libertad. Vivir con mis propios ojos todo el desarrollo del peque1o. Cuando yo le deje casi no era nada. Hoy ya su inteligencia y su vitalidad ya empiezan a despertar y son estos momentos de su vida que yo a1oro ver. Yo quisiera verlo c3mo marcha solo por la calle, c3mo va a cal "Negre",⁷⁶ quiz1 a buscar un c1ntaro de agua⁷⁷ 3 a la pr3xima tienda. Sentir lo que explica de sus amigos, cu1les son sus aficiones. En fin, poder contemplar la impresi3n que causa en su alma el despertar a la vida.» (113, 5-2-41). Des de Porta-coeli li explicava a la seva germana, que feia poc havia tingut el seu primer fill: «T1 ahora seguramente ya sabes lo que esto es; yo, cuando estaba en lo mejor de la vida, cuando cada gesto y cada palabra de mi peque1o (gestos y palabras v1rgenes de malicia), cuando ve1a el brillar de sus ojos por las cosas in3ditas para 3l que descubria a cada momento, me vi bruscamente separado de 3l y por eso el golpe fu3 m1s fuerte.» (171, 19-2-42). Tamb3 des de Porta-coeli, quan feia ja prop d'un any que no els havia pogut veure en persona, deia: «Tus dos cartas y el paquetito est1n en mi poder. En tus letras me hablas del peque1o; el paquetito tambi3n me dice de nuestro peque. Pienso tantas veces en aquellos d1as en que iba a comprar la leche "Kes"! Recuerdas? Seguramente t1 tienes de hacer un esfuerzo mental m1s grande para trasladarte a aquellos tiempos en que el sol, todas las ma1anas, era el encargado de secar las sabanitas de su lecho, pero yo, que no he podido saborear la continuaci3n de aquellos deliciosos cap1tulos; yo, que si alg1n d1a puedo volver a seguir el desarrollo de su vida hallar3 una laguna de a1os, todav1a lo creo en aquellos momentos en que sus ojos se admiraban cuando por primera vez descubr1an el vuelo de una mosca 3 el mu1eco pintado de colorines. T1 me lo dices en tu carta: "No lo conocer1s!" Pero yo estoy seguro que te equivocas; yo aseguraria que por a1os y a1os que pasen, por grande y recio que su cuerpo sea, lo reconocer3. Algo hay de 3l que no se separa de m1 y ese algo es el que ma1ana har1 que sin ning1n esfuerzo pueda seguir (salvando la

76 Un caf3 de prop de casa, a la mateixa vorera. Els amos, dos germans, eren amics de joventut de la meva mare i tenien algun fill de l'edat del meu germ1.

77 Al xamfr1 m3s proper a casa hi havia una de les t1piques fonts de Barcelona, que duia una aigua molt bona, deien que d'una deu, i la gent hi anava a omplir garrafes i c1ntirs.

laguna que nada podrá llenar), el párrafo que se corta en el momento en que dejan sus dientes de martirizar el chupón. Sí, querida; me haces feliz cuando en tus cartas me dices que lo has tenido de castigar por cualquier travesura, porque es muy “malo”; y seguidamente me enteras lo has premiado con un helado porque es muy “bueno”. Que loquita estás y que loquito estaría yo si a los dos os pudiese estrujar en mis brazos!» (191, 4-7-42).

Més encara que la lamentació directa per la privació, són reveladores totes les maneres d'esforçar-se per fer de pare a distància. Les recomanacions a les cartes: que mengi, que creixi, que no es posi malalt, que no li passi res, que sigui feliç, que jugui. La lectura entre línies de les cartes i l'observació minuciosa a les comunicacions i, quan va ser lluny, la de les poques fotos que li van arribar. Les preguntes. La preocupació perquè vagi a l'escola, perquè aprengui, perquè aprofiti el temps. Els dubtes de si parents i amics se'n preocuparan i l'agraïment quan ho fan... La por que l'oblidi. La satisfacció quan sap que juga, que fa el boig. Les promeses esbojarrades de tota mena de coses que tindrà o que faran quan ell torni a casa. El desig, il·lusió impossible, de mantenir-lo al marge de la crua realitat, que tingui una infantesa com cal, despreocupada.⁷⁸ A casa sempre es va explicar amb rialles una anècdota del temps de guerra, quan el nen era encara tan petit que no devia fer-se càrrec de què passava. Al poble dels pares de la meva mare, on hi tenia oncles i cosins i van estar-hi un temps, ell tenia dues amiguetes de l'ànima, companyes de joc, M. Rosa i Victòria de nom. Un dia que en una conversa entre adults va sentir la mare dir «La victòria serà nostra», va córrer a dir-li: «I la M. Rosa també, mama!» El meu germà recorda encara, record d'un nen de tres anys llavors, que des d'aquest poblet —una dotzena o poc més de cases dalt d'un turó— es veia quan fosquejava la resplendor del foc d'artilleria en la llunyania i que la mare li deia «Veus aquelles llums? Allà és el papa.» L'excepcionalitat viscuda com a normalitat, vés a saber amb quin esforç. Perduda la guerra i en ple desastre de postguerra, haurien volgut que el nen conservés la mateixa feliç ignorància. Tots els pares i mares ho haurien volgut.

L'esforç per exercir de pare a distància se segueix a les cartes del començament a la fi, d'any en any i de presó en presó.

78 Recordem la pel·lícula *La vida és bella*, de Roberto Benigni (1997), sobre el desig d'un pare que el seu fill no s'assabenti de què està vivint en realitat, de mantenir-lo en una realitat paral·lela. El desig del protagonista és perfectament comprensible: correspon a un sentiment real, per més que la plasmació que presenta sigui del tot inversemblant.

A la Model de Barcelona: «[...] dile al pequeño [...] que sepa que su padre nunca lo olvida y que tenga mucho cuidado, si es verdad como dice, de que ya sale solo a comprar, de no bajar de las aceras, pues sería el golpe más rudo de mi vida si un día me teníais de decir que le había sucedido algo.» (33, 7-12-39). «Se acercan Reyes y este año seguramente que poco se van a acordar de ti; però no te apures, que el año que viene te prometo que no tendrán bastantes camiones para llevarte las cosas que este año se les olviden, que, como te digo, seguramente que serán muchas. Pero tú ya comprenderás que desde aquí poco caso me harán, aún que les escriba, por lo que tu madre te contará. Estoy muy contento de ti y te prometo lo que quieras para cuando vuelva a casa.» (34, 14-12-39). «He recibido tus cartas y con ellas la postal de Daniel. No hay que decirte lo que todo esto representa para mí. Me han hecho muy contento al enterarme de que nuestro pequeño habrá tenido una gran ilusión al recibir todos los juguetes que personas que por este hecho merecen mi reconocimiento.» (40, 18-1-40). «Lo encontré alto, pero muy delgadito, aunque ya comprendo que en parte debe ser debido a la pequeña enfermedad que ha pasado. Le falta un poco de color, pero es mi hijo,⁷⁹ y se repondrá rápidamente, para hacerte más llevaderas las horas de mi ausencia.» (62, 8-4-40). «Como es que siempre está tan serio cuando venís a verme. O es que ya no se acuerda de mí? No quiero pensar eso, pues estoy seguro que le debes hablar mucho de su padre, pues yo quiero que así sea. O es que se ha vuelto quieto y reposado? Yo que siempre lo quisiera ver jugando y riendo? Te diré una cosa, y es de que el traje que llevaba no me gusta. Quizá lo encontré mal porque va con el pelo a rape. Tan serio, tan quieto y de aquella forma, me recordó a los pobres pequeños del hospicio.⁸⁰ Dale muchos besos, muchos y dile lo que me gustaria verlo contento, hablador, travieso, en la próxima comunicación.» (87, 18-9-40). «Dile que cuando yo salga todas las semanas iremos al cine y al teatro y que lo llevaré al circo, donde verá muchos payasos y leones y elefantes y monos y perros y toda clase de animales que saben hacer cosas para divertir a los pequeños que son buenos. También le dices que lo llevaré a la montaña y subiremos cuestras, tal como lo hacíamos cuando el era tan pequeñito que un montón de piedras le parecía una montaña y que te diga que le hagas el traje de

79 Ell era molt pàl·lid. En canvi la meva mare, molt blanca, tenia sempre molt bon color.

80 Aflora aquí una obsessió que compartia amb la seva germana, probablement una inculcació familiar. La meva tia mai va fer tallar els cabells molt curts al meu cosí, segons ell recorda, perquè no semblés «de l'hospici».

baño, pues tenemos de ir a la playa y le tengo de enseñar a nadar.» (107, 15-1-41). «Estuve muy contento con la visita (ya lo viste) y es que cada vez me doy por más satisfecho de la obra que llevamos a cabo tú y yo, y que dió por resultado este muchachito que alienta mi vivir. Es verdad que ya tiene seis años y esto hace que sea como es. Pero yo lo encuentro algo extraordinario. Lo viste tú como se acercó a mí, me habló, pero no lo viste. Con palabra clara, sin fingimientos ni forzada. La forma de expresarse. Contento por el hecho de mandarme un beso aún que a través de la reja. Pero me decía de V. Por qué? Es que a ti también te trata de V.? En lo que hace referencia a mí, no lo quiero. Quiero que me diga de tú, al igual que lo debe hacer con sus amigos.» (126, 18-4-41). «Que haces enfadar a la tía y a la mama, es una cosa que tienes de procurar que no suceda, pues yo quiero que nunca me puedan decir que eras malo. Que eres un poco travieso, ya me lo supongo y lo quiero,⁸¹ como éllas estoy seguro que también lo quieren [...]» (131, 17-5-41). «Del Daniel siempre tengo que decir que está muy grande y que lo quiero mucho y es por eso mismo que quisiera que miráras de poderlo hacer ir a algún colejio. Yo creo que es muy conveniente que no esperes mas tiempo en decidirte, pues los dias van pasando y quizá no te dás cuenta que ya tiene una edad en que pronto sentiría un poco de vergüenza al darse cuenta que otros niños de su edad son muy superiores a él.» (132, 24-5-41). «Estoy muy contento por todo lo que me dices del pequeño, de los toros y de que está tan contento. Al saberlo también lo estoy yo, así es que le dices a tu hermano, que es quién le dá todas estas alegrías, que yo a mi vez me siento muy satisfecho al saber que «els tiets» le dan estos momentos que el tanto ama.» (138, 6-7-41).

Des de Porta-coeli: «Estoy muy contento por lo que me dices que va con gusto al colejio y no quiero que tú le busques pretextos para que falte ningún día a clase, sino al contrario, lo alientes y le hagas comprender lo necesario que es aprender. Dile la satisfacción que me causa el saber sabe aprovechar lo que le enseñan, y espero que muy pronto podrá leer y escribir sin ayuda.» (167, 24-1-42). «Esta semana tu carta la he recibido el viernes y junto con élla me ha llegado una buena parte del contento que

81 «[...] espero que me dirás [...] hasta donde llegan tus diabluras que ya supongo deben ser muchas y graciosas, ya sabes que padre te autoriza ser un poquitín malo», escribía el 23-3-39 Josep Fortuny i Torrents al seu fill, d'edat aproximada a la del meu germà (Joan Corbalán i Antoni Lardin, 2000). Sobten les coincidències de contingut i fins i tot de fórmules expressives entre les poques cartes de Josep Fortuny transcrits al treball de Corbalán i Lardin i les del meu pare.

perdí al leer la otra anterior en la que me decias que el pequeño estaba en cama con un fuerte refriado. Yo siempre pienso lo peor de las cosas, pero como en ésta última me dices que me está haciendo una carta y nada de su costipado, es por lo que pienso que ya debe estar completamente bien.» (169, 7-2-42) «Que hace el pequeño? Hablais mucho de mí? Está fuerte? Dile que tengo unas ganas locas de hacer un maxt de boxeo con él, como los que hacíamos al irnos a acostar.» (173, 7-3-42). «Siento lo que me dices referente al párrafo que en mi última dedique a nuestro pequeño. Dile, que lo que yo dije no fué en sentido de riña ni mucho menos. No quisiera que me guardase rencor si yo alguna vez digo algo que no le sienta muy bien. Espero que tú se lo harás comprender y harás que mi recuerdo sea para él algo que le haga esperar con alegría y no con ninguna clase de temor. Estoy seguro que tú pones todo el esfuerzo que es menester para lograrlo y que al nombrarme no lo hacéis como el castigo que un día le tiene de llegar en forma de padre, sino que me mentáis para anticiparle el gozo que sentirá el día en que a vosotros os pueda yo abrazar.» (175, 21-3-42). «En tu carta me dices que el pequeño lleva las rodillas marcadas de sus juegos; más vale así, ya que eso nos demuestra que su salud es como yo la quiero; llena de vigor como tiene de ser a sus años infantiles.» (186, 6-6-42). «Y el pequeño, qué hace? Está bueno? No me engañas? Me escama un poco el reconstituyente que toma, pero confío en que sabrás velar por él.» (193, 18-7-42). «Veo, pero, que según tú me dices es un poco perezoso, y eso ya no me gusta tanto. Es preciso, que sea como sea, lo hagas espavilar un poco; el tiempo va pasando y ya es llegada la hora que se de cuenta que otros de su misma edad hacen cosas que él con un poco de voluntad tambien podría hacer. Yo creo que algún tirón de orejas no le vendría mal. Así es que ya se lo dirás.» (195, 1-8-42). «Hoy he vuelto a mirar no sé cuantas veces la foto que me mandaste. La boca le ha salido un poco grande y yo deduzco que lo querían hacer reir ó bien que quería estar serio cuando la risa se asomaba a sus labios. Parece un hombrecito y ahora sí que no lo digo por decir, sino porque realmente ya empieza a ser así.» (189, 20-6-42).

Des de Cuéllar: «En mi poder la vuestra, la que me llenó de contento al leer todas las cosas que los Reyes regalaron al peque y todavía más, al enterarme de éllo por las letras que me escribió el mismo. Sí, querido hijo, yo quisiera que en todas las cartas me contaras algunas de tus cosas, pues es seguro que siempre tendrás algo para decirme. Por que no me cuentas lo que haces en la escuela? Espero que en la próxima carta así lo harás.» (214, 15-1-43). «Estoy un poco preocupado por el pequeño, ya que por las

letras que me escribió me doy cuenta que en el colejio avanza muy poco. No quiero que le digas nada y sí que he estado muy contento al leer todo lo que me decía. Claro está que todavía es muy pequeño y que le queda mucho tiempo por delante; espero que cuando yo esté junto a vosotros las cosas cambiarán y tomará más afición. Por lo menos yo procuraré que así sea.» (231, 16-7-43). «¿Que hace el pequeño? Según me vienes diciendo, ya está hecho todo un mocito, y ya estoy viendo que poco caso me va a hacer si alguna vez lo tengo de reñir; así es que no esperes de mí otra cosa, sino ayudarlo a hacerte rabiar. Pero tú ya estás contenta que así sea, ¿no?» (235, 30-7-43).

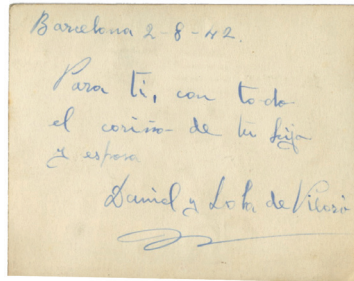
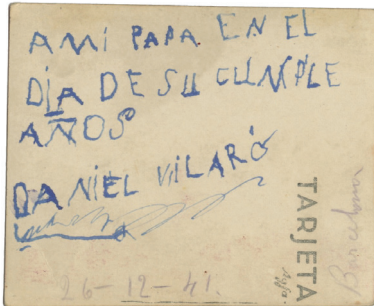
Escribia també cartes al nen mateix, sobretot al començament, quan li era possible escriure més i més sovint. Algunes eren cartes plenes de reflexions, al·lusions i metàfores que el nen no podia entendre, ni hauria pogut entendre encara que hagués tingut uns anys més, i que la mare li devia explicar d'una o altra manera. Moltes eren cartes plenes de fantasia i de projectes. Altres vegades, per manca de possibilitats d'escriure'n més, les cartes al nen havien de convertir-se en cartes a la mare després d'un «dile a mamá...» perquè calia parlar de coses concretes, menudes, importants en el dia a dia. Més endavant, quan va poder escriure menys, li dedicava paràgrafs a les cartes a la mare. Des de la Model, sempre que va poder, li enviava regals, d'ell mateix i també dels seus companys —sobretot dibuixos perquè ell no tenia gens de traça per dibuixar— i algun conte escrit per ell. Recordo haver vist de petita un còmic, ara perdut, amb text seu i dibuixos acolorits d'un company en què es relatava l'aventura d'un gos, el Fumat, evocació d'un que havia tingut ell de petit. La col·laboració dels qui tenien traça per dibuixar o per fer qualsevol altre tipus de manualitat era una mostra d'empatia amb els infants privats de pare i amb els pares privats de fills i, sobretot, privats de poder fer de pares.⁸² «Tienes de saber, Daniel, que estos dibujos tan preciosos que te mando, me los hacen los compañeros y que no siempre están dispuestos a trabajar, pues tienes de saber que hay muchos niños como tú que siempre esperan recibir estas cosas tan bonitas que dibujan mis compañeros. Pero hoy les he dicho que tu eres muy aplicado y que también querías aprender a dibujar y que has prometido que un rato todos los días lo ibas a dedicar a aprender las letras, para saber pronto leer y escribir, y fíjate que ratón “Mikey” más bonito te han hecho.» (63, 11-4-40).

82 Al diari escrit a la presó per Jaume Riera Coll, executat el 21 de juny del 39, hi trobem aquesta empatia: «[...] un miércoles al abrir el paquete Francisco encuentra la fotografía de su esposa y su hijita, y esto nos hace llorar» (la cursiva és meva) (Joan Corbalán, 2008: 102).

Les dones van mantenir els presos vius físicament i anímicament. Elles van ser sobretot les que van dur a les presons menjar, medicaments, roba neta, matalassos i flassades, tabac, paper de fumar, pedres per als encenedors, paper per escriure, tinters i plomes, llibres... Van escriure carta rere carta. Van fer cues i més cues fes calor o fred, plugués o fes sol, per poder-los visitar. Van dur notícies i van fer tota mena d'encàrrecs. Van mantenir-los ells, van mantenir-se elles i van mantenir els fills. Van suportar una burocràcia laberíntica a l'hora d'escriure, portar o enviar paquets i exercir el seu dret de visites. No es van cansar mai de fer gestions i més gestions per buscar avals, per buscar informació, per trobar maneres i camins perquè millorés la seva situació, perquè es tramitessin els expedients de revisió de condemna... Els presos depenien de les dones: les esposes, les mares, les germanes, les xicotes. Les dones van ser el puntal de la col·lectivitat derrotada. Dins de la presó es tenia plena consciència d'aquesta dependència, com també de l'esforç, del sacrifici, de la resistència necessària. Més d'una vegada a les cartes hi apareix un plural revelador, des dels primers mesos: «Estoy esperando que me entreguen el paquete que vosotras las mujeres de la calle,⁸³ a base de sacrificios que nadie ignora, procurais mandarnos para mitigar nuestro encierro. Nadie nunca lo podrá olvidar. Sabemos la situación penosa de la calle, y por eso lo poco que nos podais mandar, lo recibimos como lo más sagrado de la Patria en desgracia. He recibido el paquete. Es admirable, però me hace pensar que quizá os hará falta a vosotros.» (23, 28-9-39). «De la comida también te tengo de decir que no sé cómo te lo podremos pagar, pues nosotros ya suponemos que todo es a base de unos sacrificios, que solo vosotras, nuestras mujeres, sois capaces de hacer.» (56, 21-3-40). «Ah! una cosa te tengo que decir. Y es que me di cuenta de lo que tienen que padecer las mujeres que vienen a comunicar, pues cuando volvimos⁸⁴ (era la 1na) había muchas sentadas por la acera aguardando turno y con el sol que hacía, no creo sea muy agradable.» (139, 12-7-41).

⁸³ *El carrer* és el contrari de la presó, la fórmula per al·ludir a tot allò i tots aquells que en són fora, en llibertat. La *calle* és un dels termes, com *comunicación* i *asunto*, que els presos van incorporar de seguida al seu vocabulari i que es va trobant en llegir cartes, diaris i relats autobiogràfics.

⁸⁴ Ho va veure el dia que els havien dut al dispensari per fer-los radiografies.

Fotos del fill i l'esposa, Daniel Vilaró Piñol i Lola Piñol Muntané, enviades el 26-12-41 i el 2-8-42. L'observació minuciosa de les fotos servia al pres, com aquestes dues, per calibrar la situació i l'estat d'ànim de la família, més enllà del que li deien.

El reconeixement, la llàstima, la recança —i ahora l'orgull— perquè tot allò ho suportaven per ells anava dels presos a les dones en general, i de cada pres a la dona que se'n feia càrrec en particular. En el cas dels casats joves i amb fills petits, com era el seu, la situació de l'esposa era molt complicada i eren moltes i moltes les coses que al marit li podien arribar a passar pel cap, perquè en podien passar moltes i cap de bona. És ben sabut que moltes parelles es van desfer en aquelles circumstàncies de misèria i

dificultats de tota mena, que les institucions del nou règim⁸⁵ assetjaven les dones en situació precària per fer-les entrar al camí recte a canvi d'un ajut mai desinteressat, que molts nens i nenes van ser arrabassats a la seva mare amb l'excusa que no se'n podia fer càrrec i tancats en hospicis, internats, convents i seminaris o donats en adopció. Tot això se sabia també dins de les presons i era una font més de patiment i neguit. El material amb què el subconscient va elaborar el somni que hem recollit més amunt —«Cuando me acerqué a tí me llamaste impertinente y que ya estabas cansada de mandar paquetes y sufrir. Que el pequeño lo habías metido en un hospicio.» (181, 9-5-42)— segur que provenia de tristes històries escoltades tant o més que de les pròpies pors.

Quan el van detenir, el meu pare tenia vint-i-nou anys i feia, gairebé dia per dia, cinc anys que s'havia casat. Un nombre molt gran de presos devien ser, com ell, casats joves amb fills petits, els que en el període republicà havien estat per edat políticament i sindicalment actius, les lleves que van ser mobilitzades força aviat durant la guerra. Parelles encara joves —potser menys del que ho haurien estat si no haguessin passat la guerra— i de tota edat que es van veure separades i van patir, a més de les privacions materials, la privació de tot allò que comporta una vida de parella, des del llit a les confidències, des de les diversions compartides al consol en les penes, des de les preocupacions a les il·lusions. Homes que depenien dia a dia de l'ajut de la seva dona, sense poder-l'hi retornar, que sabien que elles anaven al límit de les seves possibilitats i que patien per elles.⁸⁶

Les cartes dels presos per força havien de parlar de necessitats, de menjar, de roba apedaçada, de flassades, de medicaments, però darrere de cadascuna hi apareix l'afecte, l'enyorança, la preocupació, l'agraïment, la recança, els records, l'esperança d'un futur compartit.

«Te recomiendo que no te apures por mí, pues yo procuro tomarme las cosas tal como vienen. Cuídate mucho, que cuando salga no quiero encontrar una Lola llena de huesos, sino en condiciones de vivir todo el tiempo que estemos separados.» (22, 21-9-39).

85 El Patronato de Nuestra Señora de la Merced i el Patronato San Pablo de Presos y Penados, sobretot (Ángela Cenarro, 2003: 146). Són escruixidores les històries difoses per la recerca de Ricard Vinyes, Montse Armengou i Ricard Belis, *Los niños perdidos del franquismo*, Barcelona, Plaza Janés, 2002.

86 Tots els diaris i cartes de presos d'aquells anys presenten el mateix panorama. A les cartes de Julián Besteiro a la seva dona (2004), d'edat, origen i trajectòria ben diferent, hi trobem una coincidència tan propera que gairebé corprèn.

«Hoy estoy contento porque hace un hermoso sol y pienso que al menos para venir no tendréis de pasar el frío que tan intenso ha sido en días anteriores.» (41, 25-1-40).

«Querida esposa, hijo y familia: después de verte tan cerca de mi, qué quieres que te escriba? Pues solamente podría escribir frases para ensalzarte. Lola, cada día que pasa y que te veo en la comunicación te encuentro más adorable. Piensa que hace más de 10 meses que, no hay de que! Tu ya me entiendes, verdad? Pues figúrate... pero más vale no continuar por este camino. Pronto podré contactarlo y entonces... Estoy muy contento de verte tan animada.» (58, 25-3-40).

«Querida esposa é hijo: He estado aguardando carta tuya, pero no he tenido suerte. Será porque no me has escrito ó bien porque el servicio de cartería se habrá retrasado con motivo de la festividad? Yo creo que debe ser debido a esto último, pues tu ya sabes con el afán que siempre espero tus cartas y no quiero pensar que te hayas olvidado de darme el placer de leerte. Quizà será porque cuando llega la noche estas cansada, y entonces no tendría nada que decir, pues aún que yo no lo vea y tu no me lo digas, ya sé por suponerlo, que tu vida, desde que yo estoy en este retiro forzoso, es la de una verdadera esclava del trabajo. Al menos un día nos vieramos recompensados! Yo no dudo que así tendrá de suceder y la dicha entonces será mayor, ya que sabremos de las amargas de la vida. Cuanto te deberé yo y cuanto te deberá nuestro pequeño. Me horroriza el pensar lo que hubiese sido de él, si tú no fueses como eres.» (60, 1-4-40).

«Otra vez eres para mi la novia de los primeros tiempos. Dichosos aquellos días que mi pensamiento solo lo ocupabas tú! Y aquellos días vuelven, quizá aún con más fuerza. Años 31, 32 y 33.⁸⁷ Venturas del 34. Te acuerdas de la playa de Salou? Pronto reviviremos lo que ya solo es un recuerdo y el recuerdo se hará vida.» (73, 12-6-40).

«Cuanto habrás sufrido calladamente! Yo a veces peno por ti sin darme cuenta del orgullo de tu penar. Y si en algún momento mi fortaleza decae, solo pensando en ti, vuelve a mi cuerpo el vigor para mantenerme sereno hasta el final.» (91, 16-10-40).

«En fin, quizá, algún día podremos hablar y entonces, juntos, los sufrimientos de uno serán un sedante para el otro [...]. En este momento me acaban de hacer a las manos un paquete. Pero como te lo tengo de decir que no hagas tantos viajes? Es que quieres enfermar tú? Esta semana,

87 Els tres primers són els anys del festeig. El 34 es van casar.

todos los días has venido. Se más juiciosa y me harás más contento. No comprendes que si peno es por todas estas cosas? Promete que en adelante no harás lo que no comprendo cómo puedes resistir. [...] me voy alargando sin darme cuenta y me temo que escriba muchas cosas, que aunque yo lo piense tal como las pongo en el papel, a ti te hagan sonreír por lo que tienen de infantil y se te antojen mis líneas que yo amo, no por el valor que puedan tener sino porque van dedicadas a ti, frases llenas de sandeces. Si así lo piensas, cállalo y no lo digas y si te gustan, piensa que no son nada comparadas con mis pensamientos, que por lo torpe que soy, no sé darles la vida en el papel, que tienen en mi corazón. Y nada más, querida. Mi pensamiento constantemente está en ti. En lo que has sido, lo que eres y lo que serás para mí.» (104, 4-1-41).

«De ti qué te voy a decir? Pues que el domingo pasado, en la comunicación, me parece recordar que llevabas un vestido que no te había visto. En fin, te hallé hasta el extremo que al llegar a la celda lo tuve que decir a los compañeros. Que les dije? Pues ya te lo puedes figurar. Que como más días pasan más guapa te encuentro.» (132, 24-5-41).

«Son muchas veces las que me digo que en este mundo no he tenido tan mala suerte, pues el tenerte a ti ha sido para mí una de las mayores glorias.» (210, 18-12-42).

La seva mare va morir quan encara no feia un mes que l'havien detingut ni havia passat pel consell de guerra. Quedaven el pare i la germana. Un pare encara relativament jove, cinquanta anys justos, que l'havia tingut als vint anys, i una germana només un any escàs més jove que ell, de vint-i-vuit anys, vençuda per les circumstàncies i deprimida. La relació amb el pare des de la presó va ser fluïda, encara que ell hauria volgut encara més contacte, més cartes, més visites, més ajut. Amb la germana, tot i que estaven molt units, la relació va ser més conflictiva i si no es va trencar, va ser més esporàdica. Calia també fer de fill i germà a distància, cosa difícil quan es plantegen conflictes. Va haver-hi un conflicte entre el pare i la germana, melodramàtic vist en la distància, en què no va poder ni assabentar-se de tot ni entendre del tot el que passava, ni parlar amb l'un i l'altra, ni va poder intervenir-hi com a mediador de la mateixa manera com ho hauria fet en llibertat, situació d'impotència que el va trasbalsar. Un exemple més de com el pres no pot assumir els seus rols i de com aquesta privació fa de molt mal suportar, en tant que representa una pèrdua de control, gairebé una negació de pertinença i una exclusió de la més immediata xarxa social, tan important precisament en moments en què totes les altres xarxes es

desfan. Dos anys més tard encara no havia pogut assimilar moltes coses i atribuïa la tuberculosi a l'estrés que tot plegat li havia suposat: «[...] quizá que debido a éllo, y a las preocupaciones que aquellas noticias llevaron a mí, que mi moral se quedó hecha añicos y vino la enfermedad. A veces me pregunto, como puede ser que siendo hermana mía piense tan diferente a mí.» (179, 18-4-42).

Pare i filla devien tenir una relació difícil potser de sempre. Només quatre mesos després de ser detingut, ja escrivia a la meva mare: «[...] haz los posibles de que mi hermana se porte bien y no haga que el padre se tenga de disgustar.» (17, 12-9-39). Diferències de caràcter, diferències en maneres de pensar, sobretot referides a l'ordre i les convencions socials, que van esclatar quan ell, vidu feia només set o vuit mesos, va iniciar una relació amb una dona quinze anys més jove, el marit de la qual havia desaparegut a la guerra. Devien ser moltes les parelles desfetes, refetes i recompostes aquells mesos, però la rapidesa a iniciar la relació després de morta la muller i el fet que es proposés conviure-hi sense casar-se van provocar una reacció d'oposició total per part de la filla. La diferència d'edat devia fer la relació més sospitosa. La reacció del fill va ser de sorpresa pel fet i d'estranyesa precisament perquè la relació es plantejés de bon començament com un emparellament rigorosament seriós, de manera que ell hi al·ludeix com a «matrimoni» ja a la primera carta en què en parla.

El drama familiar es va complicar perquè en plantejar-se el pare la convivència amb la que seria la seva segona dona, la filla va decidir de sobte casar-se amb un parent proper —cosí germà del pare però de l'edat d'ella—, amb qui havien jugat des de petits i havien tingut sempre molt de tracte: «Estoy contento de lo de mi hermana, pues creo que Juanet sabrá ser un buen marido. Respecto a élla, no ha dejado de sorprenderme su decisión y mi único deseo es de que si va al matrimonio, vaya convencida que tendrá que comportarse como se deben comportar las esposas. No sé si me entiendes. Respecto a lo de mi padre no se lo que decir. El es dueño de si y él sabrá porqué lo hace. Mi gusto hubiese sido otro. Comprendo que aún es joven y naturalmente, necesita un poco de consuelo, pero de esto al matrimonio, creo que va un abismo. El sabrá porqué lo hace y a pesar de todo, también lo haría. Dile a mi hermana, que pienso igual como ella, pero que no tiene el porqué desesperarse y que si es esto lo que la empuja al matrimonio, que lo piense bien, aún que creo que con Juanet podrá ser feliz. No obstante, hazle estas reflexiones y dile que, cuando yo salga, en mí siempre encontraría al hermano.» (46, 13-2-40). La decisió de la germana,

encara més sorprenent que la del pare, va ser la seva gran preocupació a l'inici del conflicte. Dos dies després de la carta anterior, tornava sobre el tema: «Desde hace unos días que me tiene preocupado el noviazgo de mi hermana. Primero no me di cuenta y aunque con alguna particularidad, lo encontré una cosa natural. Pero hoy, pienso si en su determinación no podría haber algo que la indujera. En este caso sentiría una gran pena y un horror por las consecuencias que ello podría traer a su vida. A mi me gustaría hablar particularmente con élla, pero creo que lo puedes hacer tu y hasta enseñarle estas letras. Yo creo que con “Juanet” puede ser feliz, pero eso no quiere decir que ella piense igual, y sería lastimoso en este caso, ya que tiene de pensar que el matrimonio es algo que une espiritualmente, moralmente y corporalmente para toda una vida. De todas formas no sé la conducta que puede observar nuestro padre. Poco tiempo hace, que él mismo me decía que todos los días tenía un pensamiento para mi madre y otro para mí. Como se podría explicar, entonces? Es que vuestras sospechas son fundamentadas? Si sólo se tratara de una amistad para satisfacer sus deseos naturales esto no tendría de pesar en el corazón de nadie. Tu podrías hacerle ver a la Carmeta que no hay porqué escandalizarse. Si es de otra forma, yo soy el primero que me siento confundido. Pero lo que yo quisiera tener la seguridad es que no es esto lo que la pueda empujar al matrimonio, sino que son todas aquellas cosas que tu ya conoces y que nos hace felices. De no ser así, ni ella ni él, podrían llegar a ser dichosos, y esto sería un crimen. Yo quisiera que ella me escribiera o me hablara, ya que esto sería un descanso para mi.» (47, 15-2-40). Malgrat els precís repetits gairebé a cada carta, la germana ni escrivia ni l'anava a veure, ni per tercers li feia saber res més sobre la seva decisió, el seu estat d'ànim o la seva relació amb el pare, que sí que l'anà a veure per aquelles dates: «Estuve contentísimo de poder ver a mi padre y veo que se conserva muy bien y estoy más que contento, porque veo que sois buenos amigos.» (58, 25-3-40). La relació amb el pare va anar seguint, per carta i per records i encàrrecs per mitjà de la meva mare, que el veia regularment amb el nen. També per ella li va fer arribar diners alguna vegada. És ell qui li anuncia la data del casament de la germana i és per aquests dies que comença a aparèixer a les cartes pel seu nom la que seria la seva segona dona, Genara.

El punt culminant del melodrama, que el va afectar i alterar profundament, es va produir al cap d'uns mesos, quan la convivència del pare amb la segona dona era un fet imminent. El detonant va ser una carta del seu futur cunyat escandalitzat per la decisió i escrita en uns termes que el van

deixar sense saber què pensar, indignat perquè creia que era injust i ofenia el seu pare, però sense poder evitar una recança de si se li ocultava part del què passava i podia haver-hi alguna cosa que justificqués aquelles paraules. Indignat també perquè el futur cunyat i la germana esperaven que ell des de la presó pressionés el pare i li fes reflexions. Devia experimentar una impotència total, desesperar-se i també patir per tots plegats i per causa de tots plegats, inclòs el futur cunyat, conegut i estimat des de la infantesa i a qui, passat aquest episodi, va seguir estimant tota la vida. «Como puedes ver, todo lo que me dice mi futuro cuñado, es muy fuerte, y por eso espero que tú me dirás la verdad y sabré yo a qué atenerme, pues toda la carta es un constante insulto para mi padre. El muchacho me parece que está loco y si no es así, quiero saber la verdad. También se queja de que yo con mis cartas «no solo no le he llamado la atención sobre el particular, honrando así a mi madre y hermana, sino que he dado pié con mis frases a envalentonar a mi infeliz padre. Qué quiere decir todo eso? Mi padre y yo, aseguro que recordamos a mi madre y queremos a mi hermana como se recuerda y se quiere a los seres más queridos. Exijo que se me diga la verdad de lo que ocurre y así se lo dices a mi hermana, que me lo diga élla, que me escriba, que comunique conmigo. Si no se me habla claro, solo pensaré que no están todos los que son.» (76, 3-7-40). El melodrama va agafar llavors un caire gairebé de vodevil: «La otra semana escribí una postal a mi padre y hermana, en la que les decía que parecía ser que había alguien que quería turbar nuestras relaciones. Ya puedes suponer que me refería a la carta insultante que me escribió mi futuro cuñado. Según parece, mi padre se ha dado cuenta que en mis frases había gato encerrado y piensa pedirme qué es lo que quiero expresar. Ahora bien; mi hermana se ha dado cuenta, y me ha escrito suplicando que no diga nada, ya que si lo hiciera podría con mi actitud encender una guerra entre ellos y mi padre. Yo, aunque contra mi voluntad, he vuelto a escribir a mi casa, procurando desvirtuar lo que decía en mi postal. No sé si mi padre se dará por satisfecho. Te digo todo eso porque si mi hermana (ya que a Juan no le concedo ningún derecho para que se meta contigo), te dijera algo, sepas lo que contestar, o sea, que yo no puedo permitir que se me insulte a mí ni menos a mi padre, de la forma que en su carta lo hacía, y si es que mi hermana estaba enterada de esta carta, ella tampoco lo debe permitir y menos mezclar la memoria de mi madre.» (78, 18-7-40). El drama no va passar d'aquí i pare i filla van escenificar una reconciliació: «Tuve gran alegría de comunicar con mi padre y hermana y celebro de que sean amigos.» (80, 1-8-40) Reconciliació, tanmateix, que no va deixar les coses com si no hagués passat res.

La relació pare/fill no havia sofert cap erosió i va anar seguint: cartes, alguna visita mentre va ser a Barcelona, encàrrecs per mitjà de la meua mare, paquets, algun gir... La impaciència i les queixes potser un punt injustes amb què a les cartes va dient que espera carta, visita, paquet, diners o «ajut» del pare mostren sobretot una exigent necessitat afectiva de rebre un suport material que en el fons tenia més valor moral que una altra cosa. El seu pare, ebenista molt qualificat, tenia un passat de militant cenetista i una personalitat de principis inamovibles que no li devia facilitar gens trobar i mantenir una feina gaire ben pagada en aquells primers anys de postguerra, i la seva dona, també exmilitant sindicalista i de les Joventuds Llibertàries, es devia trobar en el mateix cas. Tot i així, van anar enviant sempre de tant en tant paquets, girs i fins i tot una participació a la loteria de Nadal. La relació no només no s'havia refredat gens en entrar en escena la segona dona, sinó que fins i tot sembla més fluïda. Molt activa i treballadora, molt senzilla, molt generosa, de seguida va ser de la família, vista i tractada per proximitat generacional i caràcter amb tanta o més naturalitat i confiança que el mateix pare. A pocs mesos d'iniciar la convivència, la va poder conèixer personalment a la Model i ja la primera impressió va ser bona: «De la Genara solo te puedo decir que me causó buena impresión: se ve sencilla y su aspecto me satisfació.» (93, 12-11-40). Qualsevol visita, carta o notícia del pare i la seva dona apareix a les cartes com a font de satisfacció i alegria, sobretot saber que els veuen, que es visiten, que el nen hi va, que el conviden, que estan ben avinguts, que hi ha una bona i estreta relació: «Con gran alegría, veo que la señora Genara te ha obsequiado con un suculento arroz y con un más aún suculento plato de crema. Y estoy contento, porque me dices que tienes mucho apetito. Come, come mucho y hazte grande, que cuando yo salga, que será muy pronto, me puedas acompañar y que la gente nos crea hermanos.» (125, 11-4-41). «Si ves a la Genara, le dirás que estoy muy contento por la carta que mando junto con el pequeño. Me gustaría que la leyeras, pues en ella hace hablar a Daniel como yo me gustaría que hiciese siempre.» (141, 19-7-41). «En primer lugar os tengo que decir que ya he recibido carta de mi padre. He tenido una gran alegría. Que porque? Pues porque también la Genara me mandó unas letras y esto yo lo estimo en mucho. Me dice que está muy contenta cuando tienen a nuestro pequeño en su compañía y esto sólo es para que yo me sienta satisfecho. A más, tú siempre me has dicho que es una buena muchacha y yo así lo creo y lo considero.» (161, 14-12-41). «Me parece que ya un día te dije que me alegraba mucho todo el cariño que esta

mujer nos viene demostrando y yo quisiera que así se lo dijeras en cuando tengas ocasión para ello.» (164, 3-1-42). Quan a Porta-coeli necessita un diccionari d'anglès, se li acut que el seu pare miri si li'n troba un a les parades de llibre usat dels diumenges al mercat de Sant Antoni i el pare fa de seguida l'encàrrec. Quan a Cuéllar espera ja sortir en llibertat condicional i tem que la resolució sigui que ha d'anar desterrat, és al pare a qui demana consell sobre a quina província demanar residència i la resposta no es fa esperar gens.

Amb la germana i el ja cunyat, la relació no va ser tan seguida, ni fluïda, ni bona i no devia ser fins després de sortir en llibertat que es devia recompondre. La carta detonant de la seva crisi moral més greu la va conservar i al cap d'un any llarg, com si d'una relíquia es tractés, just abans de ser traslladat a Porta-coeli la va enviar a la meua mare perquè la conservés ella: «La carta [...] es para que la guardes, pues si la has leído, ya te habrás dado cuenta que merece la pena de tenerla siempre al alcance de la mano, para que si se presenta el momento, hacerla comer a aquél que con tan poco respeto se atreve a insultar con mentiras incalificables al que dió el ser a la mujer que según dice, tanto quiere. Leyendo esta carta, te habrás dado cuenta de lo que yo he sufrido (y esto lo sabe el tío Manolo, a quien se lo comunicaba y quien como yo, lo rechazaba, como exagerada y mentirosa. Pero en el fondo de mi pensamiento siempre había un interrogante.» (146, 30-8-41). S'escrivien poc i ell era el què més ho feia. Passava temps i temps sense notícies directes, molt dolgut, sobretot quan a Porta-coeli va témer morir de tuberculosi i misèria: «Ya me dirás si has visto a mi hermana, a quién también escribí y lo que te han dicho, ya que yo insinuaba en mi carta que me ayudaran un poco, si es que pueden, y yo creo que algo sí que lo pueden hacer, aún que solo sea mandarme para el tabaco y un poco de pan. En fin, ya me dirás que te han dicho, tanto mi padre como élla.» (172, 28-2-42) «No puedo llegar a comprender como es que los que nos quieren por tener algo de común en la sangre, no se hacen cargo de lo que significa mi situación y del poco esfuerzo que reclama el poderla aliviar. Uno a veces se hace con pensamientos muy feos, hasta llegar a razonar de una forma que quisiera desechar pero que mortifican y se aferran.» (173, 7-3-42). «Por las visitas de mi hermana no te preocupes; piensa que esto de la familia es una cosa muy relativa, ya que la realidad me lo ha demostrado. Al principio no podía hacerme a la idea de que estos lazos se olvidaran tan facilmente, pero ya ves que mas necesidad que la mía ya es imposible de existir (preso y enfermo) y lo único que he recibido

de ellos han sido recuerdos y tan de tarde en tarde que yo creo ha sido por compromiso.» (185, 30-5-42). Malgrat tot, va rebre amb gran il·lusió el naixement d'un nebotet, va preguntar per ell carta rere carta i va escriure una carta emocionada a la germana quan li va enviar una foto amb el petit: «Estoy muy satisfecho de la noticia que me das referente a nuestro pequeño sobrino. Ya lo dirás a mi hermana. Y mi padre, está contento?» (151, 27-9-41). «Que hace el pequeño? Ya comió hasta atracarse de chocolate en el bautizo de nuestro sobrinito? Ya me dirás cómo va siguiendo pues por lo visto no tienen tiempo de escribirme, ó si lo han hecho no ha llegado la carta hasta a mí, ya que sólo podemos recibir las cartas de los padres y hermanos, por lo tanto cuando me escriban que lo haga mi hermana.» (152, 4-19-41). «Como es el pequeño sobrino? Besalo de mi parte.» (155, 1-11-41). «El lunes de la semana pasada escribí a mi hermana. Al fin es mi hermana y quiero saber el porque no me escribía. Les decía, que si quieren el cochecito, que lo pasen a recoger, ya que tú también estarás contenta de que el pequeño sobrino se aproveche.» (159, 29-11-41). «Y ahora tengo que deciros la alegría que me causó la foto que me adjuntabais. Cuántas veces he mirado la cartulina? No os lo puedo decir. Aquella noche fueron muchas. Me parece ver en la figurita del pequeño Juan, la que treinta años antes posó a mi lado delante de otro aparato fotografico. No recuerdas esta foto? No sé si la tendrás tú ó si la tengo yo en casa. En una de sus cartas ya me hablaba la Lola del parecido de nuestro pequeño sobrino, a la que tú eras en aquellos días, y ahora al comprobarlo por mis propios ojos no puedo por menos de pensar en lo acertada de la comparación. Los mismos ojos y los mismos labios. Estoy contento, contentísimo, y son muchos los ratos en que sueño en los días venideros que los dos pequeños, el tuyo y el mío, harán que pase bellos momentos de felicidad. Porque estoy seguro que será muy amigo mío y que me tiene reservadas muchas horas que me habrán de compensar las que ahora alejado, me hacen ignorar prácticamente lo que es la compañía de los seres que nacen a la vida [...]. Sí, hermana, antes de empezar estas líneas he mirado y quizá por centésima vez, la figurita que no dudo llegaré a tiempo para darle la mano en sus primeros pasos y recoger las primicias de sus risas francas é inocentes. Él no comprende todavía, pero no obstante, de vez en cuando háblale de mí, de su tío que alejado de todos vosotros, se pasa muchas horas teniéndolo retenido en el pensamiento, ya que se ve privado de hacerlo en sus brazos.» (171, 19-2-42).

Volia encara més del pare, patia pel distanciament amb la germana, n'estava però pendent i content quan en tenia notícia. Sabia l'escassetat i la misèria que es patia però hauria volgut més ajut. Se sentia abandonat perquè havia cregut que els unien llaços que res no afluixa... Un cúmul de sentiments contradictoris que ell mateix explicitava: «Los quisiera olvidar a todos, pero a pesar de todo, no puedo.» (92, 24-10-40).

Amb l'altra família, la família per aliança, els conflictes, si n'hi havia, mai eren tan dolorosos, no s'experimentaven com a antinatural. A la família de la meva mare hi havia en segon pla, sempre discreta, una figura de primera importància, un puntal: la tia. La tia per antonomàsia, la tia Filomena.⁸⁸ Vidua sense fills, havia format un nucli familiar amb la meva mare i un germà cinc anys més gran, Joan, quan va morir la mare d'ells, germana seva, essent molt joves, adolescent la meva mare. El pare ja era mort feia anys. La tia va ser un puntal en aquests anys, sempre present, fent la feina de casa perquè la neboda pogués treballar, ajudant a fer créixer el nen, fent qualsevol cosa que calgués, adusta sempre i sempre eficient, contribuint de ben segur a la subsistència no només amb la seva dedicació a tota mena de tasques sinó amb la pensió que cobrava com a vídua d'un treballador del «Gas de la Catalana», com en deia ella. Tenia seixanta-sis anys el 1939, edat que en aquella època la situava ja en plena vellesa. A la majoria de cartes hi ha només uns «records a la tia», però també s'hi va trobant el reconeixement, la preocupació quan no es troba bé, el sermó al nen quan la desobeeix o la fa empipar, el comentari dels bolets que ha trobat, de l'arròs que farà o de l'ajut per mantenir en estat decent la roba d'ell mateix: «[...] estimo de corazón y no es fácil que olvide la persona que se porta contigo como una verdadera madre.» (40, 18-1-40). «[...] yo, por mi parte, siempre tendré a mi mente lo mucho que hace por todos nosotros.» (85, 5-9-40). «Veo que vosotros de peso seguís bastante bien, pero tu tía pesa muy poco y creo de que vale la pena que la cuidéis un poco, aunque ya supongo lo debéis hacer.» (157, 15-11-41). «Los calcetines que me remendó tu tía me van perfectamente bien, así es que ya le tengo preparado trabajo. Cuando os mande paquetes vacíos, ya os enviaré todos los calcetines que tengo rotos, para que en los que se pueda les haga la operación. Espero que algún día, todo lo que hace por mí y por vosotros, lo podré corresponder.» (161, 14-12-41). «[...] también tienes de querer y por lo tanto obedecer y no contestar mal y ser cariñoso, con la tía, ya que la tía, en verdad, ha sido

88 Filomena Muntaner Castellví.

una segunda madre para todos nosotros [...] Por lo tanto, quiero que tu mismo me digas la quieres mucho y haces todo lo que te dice [...]» (174, 14-3-42). «En mi poder las vuestras. En la primera haces que esté unos días bastante intranquilo, pues a la edad de la tía⁸⁹ ya no se pueden hacer bromas, pero por tu segunda veo que ya no hay peligro y espero que en la próxima ya me dirás que vuelve a hacer la vida normal. Pensé en lo asustadiza que es, pero al mismo tiempo nos ha demostrado que todavía es mucho más fuerte que nosotros. Le dirás que deseo bien pronto esté completamente restablecida, y al pequeño, que no la haga enfadar y que ahora más que nunca, la obedezca en todo aquello que le pueda mandar.» (197, 15-8-42). «Estoy sorprendido con los milagros que haces, pues casi que no conocí el sueter [...]. Ya puedes suponerte lo contento que estoy, y como supongo que tu tía habrá trabajado también en la obra⁹⁰, para ella también va mi felicitación.» (210, 18-12-42).

Al nucli familiar de la tia i els dos nebots s'hi va sumar el meu pare en casar-se, l'any 34, i més tard la dona d'en Joan, una noia asturiana de nom Conchita, quan es van casar «en temps dels rojos». Les dues parelles joves i la tia compartien casa. La Conchita va ser la nota discordant, la que introduïa malentesos i tensió en un nucli ben avingut. A distància, des de la presó, ell s'assabentava del que li explicava la meva mare i intuïa el que no li explicava. Sempre aconsellava el mateix, no renyir, tranquil·litat, no fer-ne cas, procurar estar ben avinguts. Patia per aquesta font afegida de malestar a una situació ja ben difícil. «En primer lugar te tengo que decir que al leer la carta de la semana pasada, me di cuenta que algo te había pasado, y lo digo porque me di cuenta que tenias un mal día, ya que en ella te quejas de todo y me hablas de la hipocresía de las personas, cosa que desgraciadamente tampoco puedo ignorar. Que es lo que te pasó? Otro enredo con la cuñadita? Créeme; ten un poco de paciencia y piensa que con enfados no se gana nada y sólo se consigue que se alteren los nervios y por lo tanto la salud. Pero por ahora no hay otro remedio sino que so-

89 Estava a punt de fer 69 anys. Per les cartes que segueixen es pot deduir que va estar hospitalitzada. Potser es tracta d'una operació per una hèrnia, única operació de què mai recordo haver sentit parlar.

90 La tia havia après de ben petita a fer mitja. Explicava que quan encara vivia al poble feien mitjons, ignoro si per a les necessitats familiars o si es tractava d'una feina a domicili. Va conservar l'habilitat tota la vida i els instruments (les agulles de dos caps per fer mitjons i una mena de beina de fusta de boix per apuntar-hi l'agulla i subjectar-se-la al cinturó sense punxar-se), tot i que passada la postguerra immediata no en feia. Probablement la reparació miraculosa del suèter va ser obra seva.

portarnos los unos a los otros. Día llegará en que cada uno podrá hacer su vida. Ya comprendo que son tres años de lucha continúa pero si te lo sabes tomar, yo creo que conseguirás que la que tome las consecuencias de los enfados sea ella, y eso es lo que debes procurar. No creo que por parte de tu hermano Juan, tengas queja alguna, ya que por algo lleva de tu sangre, y por lo tanto tienes de procurar vivir lo mejor que puedas con tu tía y el pequeño y pensar que todo lo demás vendrá día en que tendrá su arreglo.» (172, 28-2-42). Va mantenir la mateixa actitud de calma i deixar passar el temps quan va ser entre ell mateix i la meva mare que la cunyada va voler introduir malestar, cosa que podia haver derivat en un altre melodrama. El relat dels fets, que completa el que es pot llegir a les cartes, el va fer la meva mare alguna vegada mirant fotografies a casa. Ell demanava amb insistència una foto des de Porta-coeli, res d'estrany, perquè estaven lluny i no el podien anar a veure com a la Model de Barcelona. La foto que per fi es van fer el dia de Nadal del 41, tot i ser una pura estampa de postguerra negra, el va fer, això no obstant, feliç: «Yo, no acierto con las palabras para deciros el contento que sentí y que siento, cada vez que miro la foto iluminada por la sonrisa prometedora del pequeño y la melancólica seriedad de tu rostro. Ante la placa fotográfica, reiste para mí, pequeño, y pensaste en mí, amada.» (164, 3-1-42). Content de veure'ls, i en certa manera alleujat de veure-la tan demacrada, alleujament que explica vuit mesos més tard, quan rep una nova foto: «Estoy contentísimo porque te encuentro muy mejorada desde la otra foto que me mandaste. Déjame, pero, te diga algo del pequeño, ya que seguramente estará escuchando (estoy seguro que le lees todas mis cartas), y quiero que sepa que me tiene loquito (Igual como me tenías tú aquellos días en que rozar la tela de tu vestido era como si gustase las primicias del cielo). Que cara de pillo tiene! Si supieras cómo me llena de gozo el pensar que me esperáis! [...] Tened la seguridad de que si ansío la libertad, lo que hace que con más fuerza la desee, sois vosotros. Todo cuanto he sufrido será recompensado en vuestros brazos. Sé que también vosotros habéis sufrido mucho y calladamente. Me lo decía tu foto hecha el día de Navidad, la cara triste pero resignada y sin que ni una sola palabra de la carta que la acompañaba me descubriese el porque. No, es inútil que lo niegues; tu estado de ánimo era muy otro que el de ahora.» (196, 8-8-42). «Me dices que si quedaste triste en la foto que te hiciste el día de Navidad, fué debido al frío. Es que ya no te acuerdas que había habido un poco de temporal? Que como lo sé? Para cuando salga te aguarda una pequeña sorpresa. O es que crees que uno no tiene cuñadas

que lo quieren... disgustar? De esto ni media palabra, pues todo vendrá día que se arreglará, y si eres indiscreta, me tendré de enfadar.» (197, 15-8-42). La insistència d'ell a demanar una foto cap a la fi del 41 es devia al fet que la cunyada, potser en venjança per qualsevol incident menor, li havia escrit una carta en què deia que ella només pensava a arreglar-se i fer goig i anar a les seves, actitud vital que per força en una foto havia de veure's. A la foto en qüestió té un aspecte patètic que devia tranquil·litzar-lo i alhora impressionar-lo. La meva mare, que no va saber res de l'embolic fins molt més tard, sempre va pensar i dir que la seva cunyada més que tenir mala fe, estava malament del cap.

Incidents amb la cunyada a part, en Joan, el germà amb qui sempre es va avenir la meva mare, de tarannà semblant al d'ella, va ser un ajut per pujar el nen, com a figura que donava un important suport afectiu, dia a dia: el duia a llocs, el feia jugar, i era, en definitiva, un model masculí en una llar amb el pare absent. Mai ni de lluny no havia congeniat tant amb l'altre germà, Tonet, deu anys més gran que ella, molt diferent no només per edat, sorrut i reservat.

En Tonet va compartir cel·la a la Model amb el meu pare un any i tres mesos. Havia estat al centre de detenció provisional del Poble Nou, el Cànem, i tenia també una condemna de trenta anys. Vidu molt jove d'un primer matrimoni i tornat a casar, tenia dues filles, una de cada muller. La seva dona i les filles vivien al Bages i, per tant, qui li portava paquets i li recollia i portava la roba era també la meva mare, la germana. Tan bon punt va passar del Poble Nou a la Model, van demanar que els possessin a la mateixa cel·la: «[...] pues así para vosotros no os será tanta molestia y yo estaré muy contento de poder convivir con él.» (27, 27-10-39). Un sol paquet per als dos estalviava feina i desplaçaments. «[...] desde hace un par de días que estoy reunido con Tonet. Estamos en la celda nº 351, así es que ya puedes figurarte que para mí ha sido una gran satisfacción poderme reunir con alguien de la familia y en este caso tu hermano.» (30, 16-11-39) La convivència va ser bona, tot i que no sembla que hi arribés a haver entre ells autèntica intimitat, potser per diferència d'edat —en Tonet tenia dotze anys més que ell—, d'experiències vitals, de referents ideològics i sobretot de temperament. De fet, quan va contraure la tuberculosi va ser un altre company de cel·la qui el va vetllar i qui va estar atent a qualsevol cosa que necessités o el pogués alleujar. En Tonet era «algú de la família», com havia dit ell, algú amb qui es tenen llaços establerts, obligacions i en qui es principi es diposita confiança. Alhora era també un company de

presó en la mateixa situació penal, algú amb qui també es tenen llaços de solidaritat i obligacions morals. Els unien, doncs, dos sistemes de lligams, per sobre de diferències de tarannà. Poc abans que, en patir un retrocés en la tuberculosi, al febrer del 41, el traslladessin a la infermeria, havia escrit, molest: «Y ahora que he empezado a contestar tu carta, te tengo que pedir; qué significa que el domingo pasado me mandes arroz y me digas que hay un pote para mí y otro para Tonet? Me ha sabido muy mal y no comprendo como puedes pensar que lo que mandas aquí a la cárcel no es todo, pero todo, para nosotros dos. Espero, que si esto ha sido escrito impensadamente por ti, la cosa quede sin otros resultados, pero por si acaso no es así, quisiera que me lo aclararas. Y sobre este particular nada más tengo que decir, solo que si hay una naranja es para los dos y si tengo una peseta, igual.» (114, 12-2-41). Ja no van tornar a estar junts, però van seguir en contacte per tercers que els passaven encàrrecs i notícies, i des de Porta-coeli i Cuéllar el meu pare va seguir atent a com anava l'expedient de revisió de condemna de l'oncle i enviava també notícies concretes o comentaris perquè els hi fessin saber.

No poder parlar, no poder treure tot el que els voltava pel cap, era dolorós. Hi havia la limitació del nombre de visites, de la durada i la que imposaven les condicions en què aquestes visites es feien. Hi havia la limitació física de la correspondència, limitació de la freqüència, del nombre de ratlles, dels destinataris. Hi havia la censura. Hi havia l'autocensura. Hi havia, per sobre de tot, la impossibilitat d'explicar en una carta, per llarga que haguessin autoritzat que fos, vivències i fets que requereixen un temps, un espai, un ritme, una intimitat per ser comunicats i, més encara, per ser compresos per qui els escolta.

L'autocensura que s'imposava el pres era doble: escrivia allò que sabia que la censura deixaria passar i també escrivia allò que sabia que no alarmaria o entristiria massa els seus. Tots van callar moltes coses sobre les condicions de l'empresonament, sobre la seva salut, sobre el seu estat d'ànim. Així, quan per primera vegada el van dur a la infermeria va escriure que «es indudable que he ganado mucho. Las celda donde estoy es más amplia, somos cinco y desde luego, dormimos en cama. Después de cerca dos años esta noche pasada he dormido en sommier» (117, 23-2-41), quan mai en cap carta havia comentat la incomoditat de l'amuntegament a les cel·les ni s'havia queixat d'haver de dormir a terra.⁹¹ Quan contrau la tu-

91 És comprensible que les cartes de presos presentin moltes coincidències, però són tantes i tan de detall, que gairebé sorprèn. Julian Besteiro (2004) tampoc havia dit mai a la seva dona

berculosi, a la primera carta que en parla, mira de presentar-ho sense dramatisme: «Como ya te supongo medio enterada de lo que me ha sucedido, solo te diré que ya me encuentro bien y que ha sido mas la impresión que el hecho en si.» (94, ?-11-40). Va insisitint carta rere carta que es troba bé: «Si el espejo no me engaña, creo que ya voy haciendo un buen semblante, y como el semblante en cuestiones de salud habla por si solo, creo que no será necesario que añada que estoy en disposición de salir a la calle, venir a tu lado y hacer un papel mas que regular.» (114, 12-2-41). Fins i tot quan pateix un empitjorament i l'ingressen a la infermeria, ho presenta com una cosa lleu: «Un nuevo tropezón, aunque esta vez sin importancia, he tenido la fatalidad de dar.» (117, 23-2-41). No és sinó arran de l'alarma i les gestions de la meua mare quan, per fi, en un resum que fa del curs de la malaltia diu que el començament va ser dur, que es va sentir molt malament i, encara que no ho digui, és fàcil veure que va ser conscient de la gravetat i va tenir por: «Saqué bastante sangre. Y entonces casi que no le dieron importancia. Quizà lo hacian para engañarme, pero yo sólo sé los días que pasé tirado sobre el colchon.» (120, 13-3-41). Com també miraven de no transmetre la desmoralització que en algunes estones tots experimentaven, encara que quan a les comunicacions no ho havien pogut ocultar calia reconèixer-ho: »No te extrañe que haya momentos en que uno este un poco triste. Son tantos los meses separado de vosotros!» (49, 29-2-40).

Ni la censura ni l'autocensura que cadascú s'imposava eren, però, l'impediment que els privava de transmetre pensaments i vivències menys materials, menys immediats, d'un ordre diferent. La majoria dels presos d'aquells anys havien passat del front a la presó, les «experiències vitals més transcendents» per a tots ells, en paraules de Gutmaro Gómez Bravo.⁹² Experiències no d'uns mesos, sinó d'uns quants anys. De la lluita, la retirada i la derrota, a la repressió. De veure patiments i morts, a veure més patiments i morts. D'una guerra que podia ser més o menys llarga, a unes condemnes de dotze, vint, trenta anys, dels quals no sabien quants en passarien efectivament a la presó. De la defensa d'un somni i d'un ordre social, a veure el somni trencat i l'ordre subvertit. Com prendre consciència de tantes sensacions, anteriors al mateix pensament? Com formular els pensaments, ordenar-los? Com transmetre'ls? Dir en una carta que passarà

que dormís a terra i no és fins que aconseguix un llit, deixat per un company de captiveri, que el fet apareix a la correspondència. Les condicions d'empresonament eren les mateixes per a tots i la condició humana dels presos també.

92 Gutmaro Gómez Bravo, 2009: 92.

per censura coses que ni un mateix sap com dir i que requereixen calma, intimitat, el moment adequat? De tant en tant, la dificultat es verbalitza: «En fin, me vuelvo torpe para escribir. Y es que el pensamiento no puede expresarse, porque también está preso, como mi carne. Día llegará que se pueda expresar. Hoy está condenado como yo.» (70, 23-5-40). «Son tantos los días que llevamos separados y son tantas las cosas de que te soy deudor, que solo, querida, estoy seguro sabré explicarte en el calor de un abrazo y el resbalar de una lágrima.» (91, 16-10-40). «Yo, en vez de escribirte, quisiera hablarte, con toda libertad, los dos solos, tu cabeza apoyada contra mi pecho.» (106, 11-1-41). «Yo quisiera que todos los días fuésen viernes para poderos mandar unas líneas, aunque a veces uno no sabe que decir. Qué extraño! No saber qué decir cuando horas y horas podríamos estar hablando de cosas diferentes.» (223, 28-5-43). Es verbalitza la dificultat, la impossibilitat, no les vivències ni els pensaments.

A aquesta incapacitat s'hi afegia que calia aprofitar l'espai limitat de les cartes per lligar tantes coses concretes, detalls materials d'importància vital, el menjar, els medicaments, la roba, les recomanacions, els en-càrrecs... El pres escrivia cartes que li resolien qüestions concretes, però que el deixaven insatisfet, conscient que la comunicació amb els seus era incompleta, esquifida, convencional, que allò que hauria resultat alliberador de poder dir era justament el que quedava per dir: «Querida esposa: Siempre, siempre, repitiendo las mismas cosas, un día y otro día y aún otro. Quizá no lo sabrás comprender, pero la verdad es que en este espacio limitado en que tantos meses hace que vivimos (si es que se puede llamar vivir el hallarse apartado de toda acción), nuestro cerebro diríase que se comprime y tiene que hacer esfuerzos para no caer (cuando se trata de correspondencia carcelaria), en las vulgaridades standartizadas que poco falta para que escriban automáticamente todas las plumillas de la modelo. Por otra parte, cuantos y cuantos temas, la mayor de las veces interesantísimos, amurallan las paredes de nuestras celdas! Están las ilusiones en las cuales los vales de Straus ó los versos de Ruben Darío, podrían haber sido inspirados. Y están los hilos para mover los personajes de una tragedia. Algún día y quizá no muy lejano, las plumas romperán este silencio de sala para enfermos graves,⁹³ y hablarán, hablarán, y será entonces, cuando comprenderás lo que cuesta el no decir nada en nuestra correspondencia.» (140, 19-7-41).

93 Escrivia des de la infermeria.

Més encara: era transferible «l'experiència vital més transcendental»? Es podia copsar del tot què representa sense haver-la viscut? Ja a punt de sortir, la impaciència se'l menjava i és precisament llavors, quan té la fi a tocar, quan escriu: «[...] estos pocos días que me faltan y que se me hacen más pesados que los 4 años transcurridos. Quizá tú no lo comprenderás y es porqué en verdad ignoráis muchas cosas.» (232, 21-7-43). Les experiències vitals transcendents són intransferibles. Cyrulnik⁹⁴ diu dels supervivents dels camps nazis:

Els supervivents només se senten compresos pels que han sobreviscut. El frec a frec amb la mort, iniciació tràgica, crea un sentiment de pertinença exclusiva: «Només podem parlar-ne amb naturalitat entre nosaltres mateixos, els altres no ho comprenen, només veuen l'horror, no saben que era bonic quan ens ajudàvem els uns als altres.» Explicar les pròpies desgràcies comporta certa indecència, exposar les satisfaccions comporta certa arrogància.

94 Boris Cyrulnik, 2008: 170.

IV

SOBREVIURE: LLIGAMS PORTES ENFORA

Com es pot sobreviure a experiències tan extremes? Com se'n pot sortir viu i essent un mateix, d'idees, de moral, d'ètica, de sentiments, per més que més vell, amb més experiència, amb menys innocència, adolorit?

Sort, fortalesa física i psíquica, ajut de fora, germanor de dins, voluntat de no canviar, consciència del perquè de tot plegat, reafirmació ideològica, orgull per la pròpia ideologia i trajectòria, esperança de canvi, la percepció de la normalitat que el nombre dels empresonats atorgava a una situació anormal, una certa acceptació, una certa ingenuïtat també, cap renúncia a un futur, il·lusions, curiositat intel·lectual, capacitat per construir-se una quotidianitat en què existeix la bellesa, la poesia, l'humor...

Ser el mateix ideològicament, no abdicar de les idees la defensa de les quals els havia dut a la situació en què es veien, pensar el mateix, creure en la justícia de les seves conviccions, això era la clau de volta de la resistència psicològica i de la supervivència. Si no, quin sentit hauria tingut tant de patiment? Tant Bettelheim, que va aplicar —sobretot com a estratègia per la seva pròpia supervivència psicològica— els seus coneixements i la seva experiència en psicoanàlisi a l'observació dels seus companys de detenció als camps de treball nazis, com els historiadors de casa nostra que han treballat amb altres eines de recerca sobre la immediata postguerra espanyola ens ho diuen. Els investigadors francesos que han treballat sobre les darreres cartes dels resistents afusellats per l'ocupant nazi,⁹⁵ també.

Bettelheim en fa una exposició teòrica, que exemplifica en el cas dels presoners polítics:

Si es volia sobreviure com a home, envilit i degradat però tot i així humà, i no esdevenir un cadàver ambulat, calia per sobre de tot prendre consciència d'allò que constituïa el punt sense retorn de cadascú, més enllà del que en cap cas no s'havia de cedir a l'opressor, fins i tot amb risc de la vida, i tenir-ho molt present en la consciència. Això implicava ser conscient que més enllà d'aquest llindar, la vida hauria perdut tot el seu sentit. Se sobrevivia no amb

95 *Vivir a muerte. Últimas cartas de fusilados. Francia 1941-44*, Guy Krivopissko (ed.), Barcelona, Barril Barral, 2009.

el respecte per un mateix minvat, sinó sense cap mena de respecte. El punt sense retorn variava d'una persona a una altra i anava canviant per a cadascú a mesura que passava el temps [...]. Més tard, després d'alguns anys de camp, el lloc d'aquestes coses exteriors l'ocupaven conviccions més essencials, que esdevenien el nucli dur de la resistència individual. Però aquestes conviccions calia defensar-les amb una tenacitat extrema. Calia tenir-les sempre presents en la consciència, perquè només d'aquesta manera podien servir de suport d'una humanitat terriblement reduïda però encara existent. El fanatisme implacable que els presoners polítics mostraven en les seves guerres de faccions s'explicava perquè la lleialtat política era per a ells el punt sense retorn.⁹⁶

Fanàtics o no, enfrontats entre ells o no, els presos polítics de la immediata postguerra espanyola s'aferraven a les seves conviccions. Ricard Vinyes diu:

Si 'morían' las razones por las que habían sido capturados, ¿qué quedava de ellos? ¿qué sentido tenía su vida entre muros, barrotes, monjas y curas? Por todo ello procuraron afianzar, consolidar y defender su identidad en un mundo organizado precisamente para destruirla, o cuando menos ocultarla.⁹⁷

Les conviccions ideològiques van ser l'element més important en un complex conjunt de mecanismes i estratègies de supervivència, perquè eren un referent identitari bàsic, una font d'autoestima, un motiu d'òrgull. Bettelheim diu que els presos polítics dels camps, per més que estiguessin sotmesos a les mateixes condicions i, com tots els altres, patissin pel seu futur i per les seves famílies, «no veien cap motiu per sentir-se degradats pel seu internament».⁹⁸ Aquesta és la vivència i aquest és el missatge que trobem en tantes i tantes cartes de tants i tants presos i de tants condemnats a mort a punt de ser executats: acceptaven els seus patiments com el preu que pagaven per la seva dignitat: eren el que eren i pensaven el que pensaven, n'estaven orgullosos i volien que les seves dones, els seus fills, les seves famílies també ho estiguessin.

⁹⁶ Bettelheim, 1977: 213.

⁹⁷ Ricard Vinyes, 2003: 173

⁹⁸ Bettelheim, 1977: 172. No només a la presó va pensar així el meu pare. Encara quan als anys seixanta jo comentava la mala rebuda d'algunes famílies de companys de facultat a les actuacions que els havien dut a patir la repressió de la dictadura, que vivien com una vergonya social, se n'estranjava, perquè per a ell era un *mèrit*, un motiu d'òrgull.

Per força, per raó de la censura, el plantejament a les cartes havia de ser genèric, indefinit, de vegades críptic, però no per això era menys clar: «Hoy, ya que lo puedo hacer, os tengo de decir que me haceis sufrir cuando adivino en vuestras cartas que la vida se os hace pesada y que vuestro espíritu tambalea por las calamidades que la vida nos tiene reservadas. Sed fuertes; y lo lograreis con facilidad, tan solo volviendo la vista atrás y os daréis cuenta que todavía existe un peor. Vivid siempre con la esperanza y con la fortitud que dá el haberse comportado rectamente, el no haber faltado a las leyes naturales de la vida. Os equivocais si en mí quereis adivinar alguna vez un desmayo. Soy el mismo de ayer. Quizá, delante de vosotros mi corazón se entristece al no poderos abrazar, al no poderos decir lo que siente, pero es fuerte y cada día más, porque así me lo exige la razón. La Justicia, aunque sea tarde, llega siempre, porque la verdad es una y eterna. No desmaies, pues, y con la mirada fija en el mañana, tened el optimismo que nos da una conciencia limpia.» (69, 16-5-40). «Los consejos que me dás en tus cartas, respecto a que debo ser optimista y todo lo demás, solo os puedo decir, que o bien yo no me doy cuenta de mis actos y con mis cosas hago que penseis que estoy desesperado de la vida, o de lo contrario no lo comprendo, ya que ni un solo momento he dejado de pensar que este pequeño incidente en nuestra vida no tiene ninguna importancia y menos hasta el extremo de hacernos renunciar en nuestras ilusiones a todo aquello que tenemos derecho. Sabes como antes pensaba y sabes cómo ahora pienso. Desde muy pequeño he pensado y he tenido la obsesión de que mi vida es algo más que un cuerpo que anda, es decir, que estos pequeños sacrificios que experimentamos, no son otra cosa que el grano de arena que hará lleguemos a saborear aquello, a que todos tenemos un derecho por el solo hecho de haber nacido: la felicidad.» (106, 11-1-41).

De vegades, la reafirmació apareix inesperadament, però no forçada, entre bromes o comentaris afectuosos, de tan present com estava sempre: «Espero que mañana podremos comunicar, y espero que te encontraré como a mí me gustas, contenta. Cuando digo que estás guapa, sabes que expreso mi sentir, pues no se engañar y prueba de eso es mi reclusión en esta casa, que ya sabes tu que mi único pecado es el de decir lo que mi corazón siente: la verdad. Por eso mi cautiverio sino me alegra al menos me conforta, y siento piedad para todos esos que deben su libertad al engaño, pues estoy seguro que muchos penan más que yo, ya que la tranquilidad de espíritu no la recobrarán jamás.» (88, 26-9-40). «Querido hijo: Tu mama me dice que quiere mandarte a mi lado, porque eres muy malo.

Te recomiendo que seas bueno, porque aquí donde estoy no es sitio para gente mala y la única manera de que te puedas reunir conmigo es de que seas bueno, muy bueno.» (21, 20-9-39). «Però tienes que aprender a hacer las letras y a leer, pues ya has hecho 5 años y creo yo de que es hora de que no te duermas y todos los días hagas lo que te dice tu mamá; o sea coger el libro y estudiar, que solo estudiando te haràs hombre, y ten entendido que tu padre lo quiere, aunque como puedes darte cuenta, los hombres de verdad tienen su hospedaje a veces a cuenta del Estado.» (63, 11-4-40).

Tot el primer any de postguerra —fins l'1 d'abril del 40— va ser obligatori encapçalar les cartes amb els rituals *Arriba España! Viva Franco! Primer año de la Victoria*. Els encapçalaments de les seves cartes són un exemple del que podríem anomenar microresistència. De seixanta vegades que va escriure a casa, només en cinc hi apareix el *Franco* —que pot ser *viva* o *saludo*— i en trenta-quatre el *Año de la Victoria*. Només en cinc hi apareix l'*Arriba*, que en trenta-quatre cartes és substituït per un *Viva España*. Substituir l'*Arriba* ritual per un *Viva* tenia una significació que pot passar desapercebuda. El *Viva* era el de tota la vida, el d'abans de la guerra. L'*Arriba* era el nou, el feixista. El llibre de F.E.N.⁹⁹ que corria per casa explicava la raó del canvi: «Porque vivir, se puede vivir bien o mal, y al decir '¡Arriba!' manifestamos nuestra decisión de levantar a España hacia altas empresas.» La vida quotidiana a les presons devia estar plena de microactes de resistència, com el que expliquen altres relats d'expressos, consistents a cridar qualsevol cosa, o un insult, quan després de passar llista als patis es feien els crits de ritual. Microresistència no insignificant, sinó significativa. Calia recordar i reafirmar-se en tot moment i dia a dia.

En paral·lel a la reafirmació en les conviccions, es va repetint una recomanació: no avergonyir-se, no abaixar el cap. La vergonya hauria estat viscuda per aquests homes com una traïció, hauria estat com negar-los. L'empresonament del marit, del pare, del germà, del fill, havia de ser viscut en el dia a dia amb naturalitat, sense ocultacions, amb dignitat, amb orgull, en tota ocasió: «Sobre lo que me dijiste de la Caja de ahorros, puedes pedirles te den la ficha para que yo pueda registrar la firma y si ponen algún inconveniente, les pides una solución. No tengas ningún inconveniente en decirles la verdad, pues sabes tu muy bien que eso no significa ninguna cosa que haga avergonzar a persona honrada.» (91, 16-10-40).

99 *Formación política. Lecciones para las Flechas*. Madrid, Sección Femenina de F.E.T. y de las J.O.N.S., sense data: 39.

L'última carta escrita des de la Model, quan sap que anirà a Porta-coeli, però no quan tornarà i potser ni si tornarà, té un cert aire de darrera carta, de comiat: «Voy a estar bastantes días sin veros. Creo que nada te tengo que decir, ya que sigo pensando que hasta el final serás como hasta ahora. Nada de lo por que yo estoy encerrado, en ningún momento ni en ningún sitio, te puede obligar a hacer bajar la cabeza. Mucha fé en el porvenir y confianza en lo que se espera, ó sea, el día en que podremos rehacer el hogar.» (146, 30-8-41).

A la base de les conviccions polítiques, formant-ne part, indestriable, hi havia una ètica. Actuar racionalment, comportar-se com éssers racionals d'acord amb «las leyes naturales», no tenir rancor, no alimentar cap desig de venjança, pensar només en un futur millor per a una humanitat més feliç... no només era quelcom que per convicció calia fer, sinó quelcom que conformava la pròpia identitat, ben diferenciada de l'altra, la contrària. Implícitament, per oposició, el feixisme és irracionalitat i bestialitat. Per això esperava recordar-se, quan sortís en llibertat, «de los que en este duro trance han sabido portarse como se deben portar los seres racionales» (61, 4-4-40) i «gozar otra vez la vida, si es que después de todas estas luchas la tierra vuelve a ser pisada por seres más racionales de lo que lo es hasta el momento» (77, 11-7-40). Per això quan recorda els seus companys, que no van ser prou valents per signar un aval quan el van detenir, diu que «hay alguno que creo que todavía, y a pesar de todo, le podré llamar amigo. Ten en cuenta que no hay que dejarse dominar por la bilis como los malvados que no han titubeado en separarme de vosotros» (89, 2-10-40). Per això tem que quan es produeixi «la resurrección de los ex-hombres», l'alliberament, alguns s'hagin contaminat a força de patir: «Pero el odio, el rencor, ha hecho estragos. Algunos no podrán deshacerse de tanta carroña y...» (128, 27-4-41).¹⁰⁰ Per això Marcos Ana deia,¹⁰¹ acabat de sortir de la presó:

[...] mi experiencia personal me llevó a la conclusión de que nunca sería capaz de ejercer la violencia contra nadie. Precisamente porque la he sufrido.

Pese a mi largo cautiverio, no salí marcado por el resentimiento [...]

100 Ricard Vinyes (2003: 172) detecta també en els relats d'expresos que «la posible pérdida de sus valores, de su ética, adquiriría una dimensión enorme, y su pérdida efectiva constituía una tragedia».

101 Fragment del discurs pronunciat al Mahatma Ghandi Hall de Londres el 1962, reproduït al seu relat autobiogràfic (2007: 69).

La venganza no es un ideal político ni un fin revolucionario.

[...] La única venganza a la que yo aspiro es a ver triunfantes un día los nobles ideales por los que he luchado y por los que miles de demócratas y antifranquistas perdieron su vida o su libertad.

Ser un mateix, no abaixar el cap, conservar la dignitat en aquella trista circumstància passava també per la voluntat de conservar el mateix aspecte, de no deixar-se degradar. Si eren els mateixos, amb la seva dignitat intacta, només que trasplantats pels vencedors a un altre medi, a un altre escenari, presentar-se en públic com ho havien fet sempre era una acció resistencial i reivindicativa, un signe clar que no havien canviat. Sorpren veure fotografies de presos amb americanes i encorbatats. Sorpren trobar a les cartes del meu pare una barreja d'evidències de la terrible escassetat que feia que tothom ho aprofités tot¹⁰² i de referències a barbers, afaitats, roba com cal, aspecte impol·lut... Mitjons sargits, sueters ressuscitats, pantalons vells per seure per terra al pati o la cel·la, roba de l'exèrcit reaprofitada contrasten amb corbates, americanes, un abric i fins i tot una pescadora nova, encara que probablement feta a partir d'alguna peça que no ho era. Es podria creure que era un home presumit, cosa certa i de la qual la meva mare retrospectivament feia broma dient que de jove, quan festejaven, tenia un punt de *letxuquino*. No era aquesta, però, la raó. Fer-se tallar els cabells i afaitar-se bé quan s'espera una comunicació amb la família és una mesura elemental per no fer més llàstima de la que ja es fa, per no almar, per no deprimir. Quan no s'espera la família, és un símptoma que no s'està deprimint, derrotat per dins, i alhora un mecanisme per conservar la moral. Anar endreçat quan sempre s'hi havia anat té el mateix valor de signe i de recurs de supervivència, i ell, treballador de banca, sempre havia anat ben vestit i polit. Mudar-se per a les ocasions, com sempre s'havia fet, era encara més signe i recurs de supervivència, perquè les ocasions eren els trasllats, les compareixences, els consells de guerra. Davant dels «altres», calia més que mai mostrar un aspecte de persona intacta en tant que persona.

Quan es comença a parlar d'un possible trasllat a Porta-coeli, es prepara, demana el que creu que s'ha d'endur, inclosa una americana que ja havia tingut a la Model i havia tornat a casa: «Como ya te dije en la comunicación, mándame la maleta y mira de mandarme calcetines, una ca-

102 De fins on arribava l'escassetat i fins on n'eren conscients ho mostra el fet que enviés a casa uns pantalons vells «que ya supongo no tienen arreglo», perquè n'aprofitessin els botons i els venguessin al drapaire (131, 17-5-41).

misa, la americana (la que ya antes tenía), unas plumillas de escribir (si el pequeño no las ha tirado tiene que haber), un par de agujas de coser y hilo, en fin, no creo que me haga falta nada mas. Si puedes, mira de dejarme un par de duros, pues no se lo que una vez allí me pueda hacer falta. Como ya te he dicho antes, no se si tardarán muchos días en hacer la expedición o que, pues yo solo se que la están preparando y que yo estoy en lista.» (106, 11-1-41). El trasllat es va fer esperar vuit mesos. Quan ja era imminent, escrivia: «[...] si puede ser el viernes mira de comunicar y de traerme el «sueter» y las samarretas con mangas, así como la bufanda y un par de corbatas (creo que las tenía). Si tienes algún calzoncillo también mándalo. Al mismo tiempo mira si puedes hacer a mis manos un poco de dinero, pues no sé cómo estará aquello. Y creo que no necesito nada más.» (145, 27-8-41). Algú que fa dos anys i quatre mesos que és a la presó, condemnat a reclusió perpètua, tuberculós fa gairebé un any i que se'n va a un sanatori penitenciari, demana dues corbates! Ens sembla una incoherència, una dèria. Però és que el trasllat era una ocasió especial, com ho devien ser els tràmits d'entrada a un nou establiment. Calia anar encorbatat, per si de cas.

Manuel Amblard, quan acabaven de comunicar-li la seva sentència de pena de mort, es fixà en la corbata que tenia penjada en un clau a la paret de la cel·la i es recordà que l'havia de tornar. Ho explica¹⁰³ a les pàgines redactades a la presó, quan esperava ser executat:

[...] recuerdo que no es mía y he de devolverla. Fue la que lucí ante el Consejo de Guerra. El traje y el abrigo, también prestados, los he devuelto ya. Ellos, nuestros jueces, visten sus flamantes uniformes militares y nosotros, los reos, para no ser menos, nuestras prendas civiles más lucidas. Pero como muchos no tenemos otra cosa que la ropa que llevábamos puesta cuando nos detuvieron, con la que dormimos en el suelo de los calabozos y con la que sufrimos los interrogatorios de tercer grado, caso de no estar manchada de sangre o desgarrada y recosida, se halla sucia y poco presentable. No queremos aparecer ante ellos como víctimas lastimeras y, con espíritu de dignidad colectiva, los que tienen ropa en buen estado la prestan a quienes no la tenemos. Hay corbatas que comparecieron docenas de veces ante el Consejo de Guerra y abrigos que volvieron con varias penas capitales.

Les corbates eren per a les ocasions. En el dia a dia n'hi havia prou amb anar polit, fer una mica de goig i, si es podia estrenar res, conservar el

103 Manuel Amblard, 1966: 10.

costum de mudar-se els diumenges: «El jueves te esperaba desde primera hora. Y que desilusión a medida que iban pasando las horas! Yo que me hice arreglar el pelo, afeitarse y te esperaba! Pero en fin. Algún motivo hubo para que no nos viésemos. No es así? Y por la tarde tampoco. Ya me dirás que ha sucedido. Yo sigo bien.» (138, 6-7-41). «El par de calcetines que te mandé viejos, si es que los has remendado, mándamelos, ya que con este tiempo los de color carne me sabe mal de llevarlos.» (157, 15-11-41). «Lo que sí me haría falta es una especie de pescadora o cosa parecida, ya que si no las dos camisas pronto se hecharán a perder.» (178, 11-4-42). «Si me haces la pescadora, que sea de manga corta y con solo una ya habrá bastante.» (179, 18-4-42). «La pescadora me gustó mucho y mañana domingo tengo la intención de estrenarla; de todas maneras ya me la he probado y me va muy bien.» (185, 30-5-42).

Seguir essent un mateix només era possible si es mantenia també la connexió amb les xarxes socials a què s'havia pertangut, si s'era el mateix en el mateix rol, si no es consumava l'expulsió volguda pel règim, l'aïllament. Fora de context, s'és un altre o, pitjor, no s'és ningú. La connexió amb el *carrer*, família, amics i coneguts, va ser un altre factor vital per resistir anímicament.

L'esforç que presos i famílies feien perquè seguissin ocupant el lloc que els pertocava com a pare, fill, germà o marit va ser un mecanisme de supervivència emocional. Alimentar-los també va tenir una transcendència que anava molt més enllà del fet material.

Sense el menjar que els entrava de fora, molts més dels que van morir a les presons hi haurien mort, però el menjar tenia una dimensió més enllà del seu valor alimentari, era una materialització d'una connexió immaterial, emocional, moral, política també. Jaume Riera¹⁰⁴ va escriure al seu diari a la Model:

Uno de los días de alegría es el miércoles, cuando se recibe paquete, porque uno tiene aquella satisfacción de que tiene familia y con todo corazón llevan al esposo lo que ellos necesitan.

El meu pare deia en una carta, passant del singular al plural, com feia moltes vegades, potser sense ni ser-ne conscient, quan es referia a la condició del pres i a la vivència de la presó: «[...] si yo quiero vivir es para vosotros. Nadie, como no sea los que se hallan en mi caso, saben la

104 Corbalán, 2008: 102.

verdad de estas palabras. Vivir es bello, pero lo es mucho más cuando se sabe que hay quien alienta para nosotros. Por eso, en medio de la tristeza de la cárcel, nos sentimos contentos y reímos y cantamos. Y es porque vosotros nos alimentáis el corazón y le dáis vigor con vuestras lágrimas, que un día tendremos de compensar [...]» (175, 21-3-42). No abandonar aquells homes i, més encara, mimar-los, privar-se del poc que hi havia per dur-los, enviar-los requisits, capricis, petits luxes, era per part de les famílies, i en general de la gent *del carrer*, una mostra no només d'afecte, d'amistat o de solidaritat humana, sinó també de comunitat ideològica, un acte d'afirmació. Amb els paquets de les famílies entraven també les coses que amics i coneguts els havien donat per al pres. Alimentar els presos, mantenir-los vius perquè un dia poguessin sortir, perquè no es consumés fins a la fi la gran amputació decidida pel nou règim, proporcionar-los moments de satisfacció... era un acte de resistència antifeixista. Dur-los aquelles coses que al carrer escassejaven era un premi, una compensació i un reconeixement, un missatge sense paraules. Carquinyolis, galetes, xocolata, arròs amb llet, crema d'ametlles, cafè, puros, torró...¹⁰⁵ De cap a cap de les cartes escrites en aquells quatre anys i quatre mesos es van trobant els rastres d'aquesta afirmació resistencial: «Darás las gracias a la Risueña por el chocolate y muchos recuerdos.» (15, 7-9-39). «Recibi la leche y los 'carquinyolis'. Gracias a la Montserrat.» (72, 6-6-40). «Darás las gracias a aquella Sra. de Gracia, por el tabaco.» (80, 1-8-40). «De mi parte darás las gracias a ésta amiga que te dió la leche.» (175, 21-3-42). «[...] yo prefiero que no me mandes éstas golosinas, ya que creo deben tener un precio muy elevado y en todos los casos prefiero os reservéis para ti y el peque estos artículos.» (185, 30-5-42). El mateix sentit va tenir que mai a la meua mare li volguessin cobrar l'alcohol que enviava a la presó per poder-li posar les injeccions, a la mateixa botiga¹⁰⁶ on comprava altres coses que sí que li cobraven. Aquesta és la lectura contextualitzada de l'anada dels oncles i cosins¹⁰⁷ a l'estació de Tarragona per veure'l quan hi va passar, camí de Porta-coeli, que explica a la primera carta: «En la postal ya os decía que

105 «[...] no es necesario que coma lenguado, ni que acumule aquí cantidades de alimento como lo que tengo ahora (huevos, jamón, ternera)», deia Julián Besteiro a la seva dona (Besteiro, 2004: 175).

106 «Visitación Bou. Vinos y licores», ca la senyora Visita, al carrer València, molt a prop de casa. Sempre més van seguir-hi comprant i també recordant la seva solidaritat.

107 El més jove dels cosins havia estat mobilitzat amb la lleva del biberó i en acabar la guerra va passar, com tots, per un camp de concentració i va ser enviat al llarg servei militar per a

en Tarragona salieron a la estación toda la familia. Los vi a todos, menos a la Pepita, ó sea la esposa de Pedro, pues hace pocos días que dio a luz a una pequeña. Me llevaron unos platanos, un poco de turrón, una botella de leche, un poco de pan, un poco de tabaco y 10 pesetas. Todos me dieron muchos ánimos. La tía, cuando el tren partió, lloraba. Cree que me quieren mucho y siempre me lo han demostrado. Cuando partí para el África,¹⁰⁸ en el año 31, en la misma estación también deje a la tía Matilde con los ojos llenos de lágrimas.» (148, 7-9-41).

Les cartes i visites a la presó d'amics i companys, el fet que enviessin records, que haguessin visitat la família, que mostressin que se'n recordaven i que no renegaven de l'amistat ni l'ocultaven era també una injecció de moral. Els simples records dels veïns i coneguts del barri, també. Mantenir des de la presó les xarxes bàsiques de sociabilitat de barri, d'escala, de coneixences, era en certa manera burlar la reclusió, la voluntat d'aïllament del règim.

Constantment apareixen a les cartes referències de gent que pregunta per coneguts, si per atzar són amb ell i els coneix, si en sap res, o que envien records a d'altres que ja tenen localitzats. Ell mateix va donant pistes de coneguts que ha vist, o que tracta, o que sap on són i com es troben, i també pregunta. De ben segur que es va crear així, de les presons al carrer, del carrer a les presons i també entre presons un localitzador gegantí, que restaurava fins on era possible les xarxes de coneixences i sociabilitat anteriors a la fi de la guerra i l'inici de la repressió.¹⁰⁹ Als primers missatges des de la Model, ja envia pistes: «Oms, de Manresa, está aquí y toca el violín.» (1, 4-7-39). «Connmigo hay otros compañeros del Crédito.» (3, ?-7-39). El localitzador ja no es va aturar ja mai. «Hace cosa de un mes que salió para Horta¹¹⁰ el marido de la Carmen.» (25, 5-10-39). «Si ves a Juan José, dilé que con nosotros está un antiguo compañero de él, llamado Roca, pues creo que habían tenido un almacén de comestibles juntos en Calaf. Dale recuerdos de su parte y míos.» (40, 18-1-40). «Y el marido de la Margarita?

desafectes. Durant el Servei va patir un accident de camió que li va suposar una llarga hospitalització i una coïxesa crònica.

108 Camí del servei militar.

109 En totes les cartes de presos de postguerra que he pogut llegir s'hi troben les mateixes referències, el mateix esforç.

110 El camp de concentració d'Horta. En cas de causa sobreesguda els detinguts no sortien en llibertat com si res, sinó que passaven per un camp de concentració en espera de l'ordre de llibertat i de ser classificats per veure en quines condicions s'havien de reintegrar a la societat.

Todavía está de huésped en el Pueblo Nuevo?»¹¹¹ (55, 17-3-40). «En esta casa los conciertos van continuando. Por cierto que en ellos ahora toma parte un antiguo conocido. Recuerdas a Miras? Hace poco que está entre nosotros. El día que pueda le preguntaré por el yerno de la Sra. Dolores.» (84, 28-8-40). «El encargo que me haces para averiguar el paradero de este chico de Manresa, ya miraré de hacerlo, así es que cuando sepa algo ya te lo comunicaré.» (109, 22-1-41). «El Roca que me hablaste conocido de la Sta. Elsa era un enfermero y salió ayer en libertad, así es que ya se lo puedes decir. Ayer a última hora de la tarde, salió en libertad y en dirección a Tarrasa.» (122, 21-3-41). «En tu última carta, me hablas de la Sra. Lidia, y me preguntas si el Dr. Briansó es el de Reus. Efectivamente, es el que estaba en el manicomio¹¹² y si es que desea algún recado ya me lo dirás.» (139, 12-7-41). «El amigo Centellas es de banca y estaba en el Banco Alemán. Muchos recuerdos igual que a Durán y a todos los compañeros que por allí¹¹³ tengo y que son bastantes. Aquel amigo que me dices, se llama Hernández. Dile a Tonet que procure verle y le diga no lo olvidamos. Si Tonet no lo conoce, que lo diga a Centellas. Ya nos dirás cual es su situación.» (154, 25-10-41). «A Tonet, le dirás que el pequeño de Casserras está en mi galería y que parece que ahora va un poco mejor, ya que ha estado bastante mal.» (176, 28-3-42).

Una única carta conservada d'una amiga de Manresa a la meva mare mostra també els intents generalitzats de la població de localitzar coneguts, veïns i parents: «De lo que dice que desea saber de Francisco pues le dire que no sabemos nada, supimos por el Rafael que estaba con él, pero de él directamente no sabemos nada. Lola de lo que dice desearia saber noticias de todos, pues la diré nada más sabemos noticias de la familia de Gimenez, pues la carta que tubimos fue de cuando yegó Manolo, lo cual nos comunicaba que estaban bien y que estaban esperando a Rafael que estaba en Francia»¹¹⁴ (3-12-39). A la primera de les dues cartes dels seus parents de Tarragona conservades hi trobem: «Pedro te pide de su parte dés recuerdos a todos sus amigos que contigo estaban, si te és posible.» (66, 26-4-40).

111 El centre de detenció provisional de Poble Nou, també conegut com el Cànem.

112 El centre Pere Mata de Reus.

113 A la Model de Barcelona. Ell escriu des de Porta-coeli.

114 He corregit mínimament l'ortografia original d'aquestes frases per fer-les intel·ligibles.

Al comiat a la fi de moltes cartes hi apareix un genèric «Muchos recuerdos a todos los que pregunten por mí», però també hi van apareixen comentaris de notícies concretes referides a veïns i coneguts, dols, condols, malalties, casaments... Del començament a la fi, hi ha referències a amics i companys de feina, sempre motiu d'alegria. «No te han venido a visitar algún compañero del Banco? Sé que a Seuma le preguntaron mi dirección. Yo estoy esperando su carta. Desde Bilbao me escribió uno que pasa allí sus vacaciones.» (75, 27-6-40). «Recibí carta de los compañeros del Banco, y me piden para venirme ha hacer una visita. Cuando les conteste, ya les diré que si pueden que se pongan en relación contigo, ya que de esta manera quizá podrían realizar su deseo.» (88, 26-9-40). «Hoy también he recibido carta de Riera. Como no me manda su dirección no le puedo contestar, pero dile que he estado muy contento de ver sus letras.» (66, 26-4-40). «[...] el domingo tuve una gran sorpresa al ver a mi amigo Riera. Solo sentí que la comunicación fuera tan breve. Me hubiese gustado poder hablar un rato, pero ya me doy por satisfecho.» (113, 5-2-41). «Ya he leído la carta. Estoy contentísimo. Los libros aún no los he recibido, pero confío que llegarán [...]. Como puedes ver, les¹¹⁵ escribí y veo que han respondido. Junto con esta encontrarás unas líneas para ellos y una vez cerrada la carta la mandarás.» (182, 17-5-42). «Lo que me dices del amigo Clos, mi padre en su carta ya me indicó algo, pero en verdad, le doy poca importancia, aunque no dudo que estará muy bien relacionado y que en los años que nos conocemos nunca he dudado de su sinceridad y del afecto que hacia mí siente. No dudo que estos trabajos que me anuncias,¹¹⁶ hubieran dado un resultado feliz cuando era su hora, pero hoy, es muy tarde. Dale muchas gracias de mi parte, al igual que recuerdos para su esposa y pequeños de quien me gustaría saber algo.» (179, 18-4-42).

Amb alguns amics i companys van coincidir a la Model i li van seguir escrivint i visitant després de sortir en llibertat: «Esta mañana me ha venido a ver Seuma. Cree que dentro de pocos días saldrá a la calle. Ya me ha dicho que vendrá a verte.» (99, 11-11-40). «Sabrás que he recibido una postal del amigo Seuma, y me dá recuerdos. Dice que ha estado unos días enfermo, pero que como allí la comida va abundante, ya está bien.» (110,

115 Imposible saber a qui fa referència en concret. Molt probablement eren els seus companys del banc, a qui sempre feia referència en plural, com a col·lectiu, i que li escrivien cartes en grup, unes línies cadascun.

116 Per les referències que van apareixent en cartes successives, havia ofert fer alguna gestió per obtenir la llibertat.

25-1-41). «También me escribió Guirior, que es un muchacho que trabajaba en el Banco y que estuvo aquí conmigo. Me dice que te vendría a ver junto con Seuma, pues creo que ya vuelve a estar aquí a Barcelona.» (123, 29-3-41). «Cuando veas a Seuma muchos recuerdos y que estimo, como ya tú puedes suponer, sus acciones. Él conoce lo que es esta vida!» (185, 30-5-42). «Según puedes ver, el compañero Seuma se porta muy bien, cosa que no olvidaré.» (193, 18-7-42). «También he recibido carta de Maldonado, a quien contestaré.» (85, 5-9-40). «Sabes quién vino a verme? Pues Maldonado.» (86, 11-9-40).

Un trist contrapunt era constatar que al *carrer* hi havia també molts indiferents, molta gent que feia una vida normal, com si res no hagués passat. Recordo haver sentit evocar moltes vegades la primera nit de revetlla passada a la Model. En sentir els primers petards i coets els presos se'ls va encendre la il·lusió que començava una insurrecció i, al cap d'una estona, constatar que hi havia gent que celebrava una revetlla enmig de tant desastre i tanta desolació els va deixar desmoralitzats. En el seu cas, a més, era el dia que havia passat per consell de guerra i la seva primera nit a la Model. La necessitat d'empatia per part de la gent anònima, de la gent en general, era la necessitat d'algun indici que permetés pensar que la derrota no havia estat també moral: «Las fiestas de la merced ya han pasado. Quizá escuchaste el concierto¹¹⁷ que rertransmitieron por radio. Ya me dirás sobre esto alguna cosa; la impresión que este hecho produjo en la calle. Creo que había bastante expectación y si eso fuese verdad, nos demostraría que a pesar de todo somos algo querido por los que tienen la dicha de ser libres como buenos españoles.» (88, 26-9-40). Malgrat les tristes evidències no podien resignar-se a la indiferència: «A veces me parece que el mundo en que otros días he vivido ya no existe. No puedo hacerme a la idea, de que estando tanta gente encerrada y tanta otra en los cementerios, todo prosiga como si nada hubiese pasado. Y la verdad es esa. Todo funciona igual. Los tranvías siguen llenos a las horas de las salidas de los trabajos y los cines se llenan, y los cafés parecen ignorar nada de lo ocurrido, y las orquestas siguen tocando bailables y unas parejas no se cansan de dar vueltas. Pero es eso posible? Eso es posible. Eso sucede. Pero algún día terminará. Entonces todo serán lamentos. Entonces nos tocará reír a nosotros. Reír! Quien nos devolverá lo único que no tiene precio?

117 Devia ser un concert de l'orquestra formada a la Model per presos. En algunes cartes al·ludeix a coneguts que hi toquen.

Quién? Pero mientras tanto no pensemos en nada de estas cosas, que por si solas llegarán y con mucha mas rapidez de lo que muchos quisieran.» (122, 21-3-41). Digerir la derrota i la consolidació del nou règim no era fàcil, ni podia fer-se en poc temps. D'ací, probablement, la seva impressió en veure els carrers de Barcelona el dia que el van dur a fer radiografies per controlar la tuberculosi: «Que que impresión saqué de estas pocas horas pasadas alejado de los muros que hace 26 meses son mi pesadilla? Pues si te tengo de decir la verdad todo lo encontré triste, muy triste. Se nota un no se que de cansancio. Las mujeres feísimas con sus faldas por encima de la rodilla. Si por lo menos tuviesen las piernas bien formadas! Pero la verdad es que todas parecen que hayan pertenecido al cuerpo de caballería. Delgadas, pintadas asquerosamente. En definitiva, que me quedo donde estoy.» (139, 12-7-41).

Mantenir-se informat era mantenir-se ubicat. A les presons hi circulaven tota mena d'informacions a tota velocitat¹¹⁸ i també rumors constants. Si el règim hagués aconseguit un aïllament informatiu efectiu, la moral dins de la presó hauria baixat en picat, no tant per incertesa, com pel fet de trencar la connexió amb el món de reïxes enfora. Hauria estat com expulsar els presos de la societat i deixar-los en uns tristos llimbs, tancats en ells mateixos i en el petit món que habitaven. Sabien què passava al *carrer*, la misèria, l'escassetat de tot, la repressió. Sabien també què passava a la resta del món i van seguir amb ànsia el desenvolupament de la Guerra Mundial. Les referències a la situació espanyola són contínues a les cartes: escassetat, preus alts, misèria, tifus, empresonament massiu, incomoditats per comunicar, tot hi va apareixent. Tenien tota la informació, però l'anàlisi que en feien s'enterbolia per la resistència a admetre la trista realitat: la derrota, la fortalesa del nou règim i el suport exterior amb què havia comptat i encara comptava. Potser la seva ceguesa era un mecanisme inconscient de negació: no volien que les coses fossin com eren. Mai van creure que el règim de Franco pogués durar. Els primeríssims temps, potser era una incredulitat per astorament. Més tard, van creure que un país on es vivia tan malament per força acabaria esclatant. La guerra mundial els va dur

118 Una mostra que la permeabilitat de la presó podia arribar a ser extrema i de com la gent s'espavilava per comunicar-se apareix en una postal del meu pare des de la Model (17, 12-9-39). El germà gran de la meva mare era encara al centre de detenció del Poble Nou, el Cànem, però el meu pare diu: «[...] vino a mis manos la carta que mandaste a tu hermano, pues tengo relación con él», i encara afegeix amb referència a un tercer, també empresonat a la Model, que el mateix germà «ya me ha enterado de quien se trata».

més esperança, perquè el resultat d'una guerra sempre és incert, esperança que va anar a més d'ençà de les primeres derrotes alemanyes als fronts.

Albert Virella explica¹¹⁹ que al centre de detenció de Sant Elies hi entrava premsa i recull les falses deduccions optimistes que en treien, a un parell o tres de mesos de la fi de la guerra, l'estiu del 39:

La premsa era el combustible que alimentava el foc de la nostra esperança. A través d'ella creïem trobar-hi els indubtables símptomes d'una descomposició total del règim que ens havia tancat i en deduíem la certesa que no trigariem gaire a reintegrar-nos a les nostres llars.

A les cartes del 39, el meu pare sembla esperar la llibertat qualsevol dia, tot i la condemna que té. «Por aquí se dice que pronto saldremos. Confío en que por lo que va de año podre abrazaros.» (4, ?-7-39). «Confío estar muy pronto con vosotros.» (20, 15-9-39). «Te tengo de decir, pues, de que esta noche pasada he soñado que ya estaba en libertad y de que trabajaba. Según parece este sueño pronto será una realidad, es decir, que yo creo que dentro unos días ó a lo más tardar en algunas semanas, tendré la dicha de poderos abrazar.» (26, 5-10-39). Amb el tomb de l'any, és més realista, però sempre esperançat: «Claro está, que pienso salir pronto, pero el deseo es una cosa y la realidad es otra.» (51, 6-3-40).

Amb el pas dels mesos, apareix la idea que tanta misèria i repressió acabarà per fer caure el règim: «Que pronto se terminará, nadie lo pone en duda, pero cuando sera eso? Somos tantos que lo estamos esperando que solo el pensarlo ya se encuentra un pequeño consuelo. Cuantos centenares de personas había el jueves esperando comunicar el jueves [sic]? Pues tienes de pensar que toda España era igual. Puede continuar por mucho tiempo esta arbitrariedad? Cree que no es posible.» (102, 28-12-40). «Pues cada vez que ves a alguien que tiene que ceñirse un poco más el cinturón [...] quiere decir que el final se aproxima. Éste es el mejor termómetro.» (110, 25-1-41).

Més endavant, la guerra mundial era l'esperança: «Los momentos que Europa y el mundo vive, incluyendo España, son de los más graves, y por esto mismo la solución de todos los problemas va a hallarse en una fecha muy próxima. Creo pues, que aún que sea presintiendo muchas miserias, tenemos que sentirnos (los que sufrimos) mucha ilusión para los días venideros.» (112, 1-2-41). «El encierro no me asusta, porque sé que día ven-

119 Albert Virilla Bloda, 2001: 102.

drá en que se abrirán las puertas se quiera ó no, y que encontraré por aquel entonces dos personas que me recibirán con los brazos abiertos. Y cree que lo que más siento que ni por un sólo momento puedas llegar a pensar que me acobardan unos meses más ó menos. Al que eso le suceda, sólo tiene que volver la vista hacia Europa, y ten la seguridad que se consolará pensando en el infierno que están viviendo otros seres.» (135, 14-6-41).

L'esperança de canvi era un miratge, però donava energia per resistir, per poder arribar a viure'l, per veure com tot tornava al seu lloc. Proporcionava, a més, la satisfacció de pensar que la victòria franquista hauria estat una victòria pírrica, menys victoriosa, i la derrota, només un episodi.

Amb relació a l'esperança de canvi, fins i tot quan ja no semblava imminent com al 39, sinó sense data a la vista, trobem a les cartes, d'any en any, una estratègia clara de supervivència: l'acceptació. Acceptar la situació, els fets, era patir menys. Calia esperar i pensar que només era qüestió de temps que tot tornés a lloc, perquè en aquest món, tot passa i tot torna. «No desmayes y piensa que en este mundo todo tiene su fin y que el momento de volver a vivir se aproxima cada vez mas.» (40, 18-1-40). «Ya sé, como tu me dices, que a cada momento pensais en nosotros; pero si la vida es así, lo mejor es esperar la hora de cada uno con tranquilidad y si ahora lloramos, quizá entonces seremos nosotros los que tendremos que dar palabras de consuelo.» (41, 25-1-40). «[...] pero no hay que olvidar que todo llegará, pues como dice el refrán, no hay mal que dure cien años, y el nuestro parece que durará mucho menos.» (80, 1-8-40). «El tiempo que hace es terrible para todos, y mas con las dificultades que existen para poderse hacer con los alimentos necesarios, ya que eso nos priva de combatir las inclemencias de los elementos, pero de ninguna forma hay que perder las esperanzas y si, pensar que jóvenes y viejos tenemos que sobrevivir al final, ya que todos los bandos estan de acuerdo en que este año tiene de ser el que ha de llevar la paz al mundo, y ahora añadiré, que este es mi parecer, así es que tenemos de procurar pasar este período de la mejor manera posible y saber aguardar sin impacencias.» (107, 15-1-41). «Yo tengo la confianza y el optimismo necesario para aguardar otra vez los días en que podré darme una vuelta por la Rambla antes de venir a cenar y de salir en vuestra compañía a tomar un refresco antes de acostarnos.» (122, 21-3-41). «Paciencia, un poco más de paciencia, y ten confianza en el porvenir.» (141, ?-7-41). «Quisiera poderos contagiar de mi optimismo, ya que asi os hariais a la idea de que en un día quizá no tan lejano como muchos creen,

pero tampoco tan cercano como otros piensan, nos podremos abrazar y vivir juntos los días que el destino nos tiene reservados.» (174, 14-3-42). «De mi parte tampoco hay nada de nuevo, los días van transcurriendo y con ello nuestra separación se va alargando mas, pero nos queda el consuelo de pensar que día que transcurre es día que nos acerca mas al momento deseado que nos ha de reunir. Dentro poco se cumplirán los tres años que nos separaron; creo que en un tiempo mucho más corto llegará el momento de que los tres nos reintegremos a la vida.» (180, 2-5-42).

Conèixer l'abast de la repressió, saber que eren centenars de milers els que estaven empresonats no consolava de res, però tenia un doble efecte terapèutic. Per una banda, feia semblar normal una situació que no ho era i, per altra banda, reforçava la identitat política dels vençuts. El nombre, malgrat que es comptessin entre reixes, els donava moral i força. Tants i tants, com no havien de tenir raó? Si eren tants i tants que patien tant, fins on es podien queixar? Si eren tants, com no havien de deixar-los anar?: «Yo creo que a no tardar, podremos realizar todos nuestros sueños, pero no hay que impacientarse, y si estos momentos de crisis (que son inevitables) llegan, sólo con volver la vista atrás, hallarás consuelo. Todavía hay quien siente cebarse sobre ellos la desdicha con mas fuerza.» (93, 12-11-40). «Somos tantos que lo estamos esperando [salir] que solo el pensarlo ya se encuentra un pequeño consuelo.» (102, 28-12-40). «[...] lo tenemos que pasar como podamos y pensando siempre que hay un peor.» (170, 14-2-41).

Per sentir-se viu i amb capacitat de sobreviure fins a la fi dels anys de presó, fossin els que al capdavant fossin, calia també ser capaç, si no de fer projectes concrets, de pensar un futur en llibertat, de creure amb una convicció tossuda que hi havia futur. Calia tenir il·lusions. Només a les portes d'una mort anunciada es deixa de pensar que hi ha un futur i desapareix tota il·lusió, tot projecte, tot pensament projectat endavant. Són moltes les cartes en què va apareixent un «cuando salga» amb referència a les coses més diverses: anar a la platja o la muntanya, passejar, celebrar amb xampany qualsevol ocasió, simples il·lusions per fer les coses més trivials de la vida quotidiana, que no va perdre ni amb la tuberculosi ni amb el pas del temps. A deu mesos de la seva detenció, escrivia: «Tengo el presentimiento que a la vez que florecen los almendros, sin darnos cuenta van floreciendo nuevamente nuestras vidas, y que al transformarse la flor en fruto, nosotros volveremos a vivir. Y que bello será vivir de nuevo! Dulce amanecer nos espera después de tan larga pesadilla. Llenar el pulmón de aire puro y

recobrar la luz transparente y diáfana después de tantos días sombríos, no hay duda, será VIVIR.» (53, 12-3-40). Prop de dos anys més tard, al cap de tres mesos d'arribar a Porta-coeli, tot i les circumstàncies, els presos tenen prou il·lusió per jugar a la loteria de Nadal i ell fins i tot té pensat què farà si li toca: «En estos días me acuerdo mucho de él [el nen], ya que se van acercando los Reyes y junto con los otros pequeños seguro que ya hacen planes. Juego 2 pesetas, en la lotería de Navidad, y si me toca tienen de servir los dineros para hacerle un buen regalo.» (160, 7-12-41). «También paso muchos ratos jugando al ajedrez, que es una cosa que me gusta bastante y a las horas de patio también paso algunos ratos tumbado sobre la hierba y pensando en vosotros y en el día que otra vez podré gozar de la libertad y pasearme por las Ramblas y gozar del movimiento de la ciudad, que ya casi tengo olvidado.» (178, 11-4-42). «Hoy es la fiesta del barrio de mi hermana.¹²⁰ No la habéis visto? Espero que el próximo año podremos ir los tres.» (197, 15-8-42). Quan feia quatre anys justos que l'havien detingut i encara no sabia res de la seva revisió de condemna, encallada feia tres anys, escrivia encara des de Cuéllar: «Y casi, casi, tengo la seguridad, como te decía en mi última, que el año próximo todos esos recuerdos los podremos celebrar como se merecen. En la tuya me dices que has perdido las ilusiones. ¿Porque dejas decaer tu ánimo? Vivir sin ilusiones no es vivir. La vida es dura y nosotros lo sabemos bien; pero precisamente porque lo sabemos tenemos de vivir más animados, y aguardar el día en que todos esos recuerdos harán que gocemos en toda plenitud la dicha del vivir.» (221, 14-5-43). Il·lusions, plans i projectes que no per petits ni il·lusoris van deixar de ser poderosos protectors.

120 Les festes de Gràcia.

V

SOBREVIURE: PORTES ENDINS

Seguir essent un mateix, conservar els lligams amb família, amics i coneguts, mantenir-se informat i seguir-se sentint membre de la pròpia societat, projectar il·lusions cap a un futur incert... tot això protegia, però la realitat era que es vivia dins de la presó i calia també, de portes endins, fer-se un món, propi i alhora compartit, per poder, el dia que fos, sortir-ne al menys tocat i canviat possible.

Des del moment mateix de la detenció, hom perdia gairebé tota autonomia personal, quedava en mans d'altri, no disposava ni decidia. Calia sotmetre's a una normativa arbitrària, canviant, que mai s'acabava de conèixer,¹²¹ i aprendre a preveure dins d'un món en què l'imprevisible era previsible. El pres existia per al sistema repressiu del règim com algú que hagués tornat a la minoria d'edat, a qui no cal explicar res ni avisar de res, sinó donar les instruccions i ordres pertinents en el moment oportú. L'expressió més perfecta d'aquesta manera de tractar-lo la trobem en el fet que justament les coses més transcendents no se li comunicaven fins al moment precís. Es llegia cada matí als centres provisionals de detenció qui passaria aquell mateix matí per consell de guerra; es comunicava al condemnat a mort que seria executat de matinada només unes hores abans,¹²² en l'insomni d'una presó en teoria ja adormida; es donava l'ordre de marxa cap a un nou destí sense donar temps a res; arribava la llibertat tan esperada de la mateixa manera.

Quan sabia que se l'endurien a Porta-coeli, el meu pare escrivia: «Como ya te dije, no se si todavía tardará muchos días a realizarse este proyecto o que, pues lo único que sé, es que estoy en la lista para una

121 Manuel Amblard explica en una nota en què parla dels funcionaris que en aquests primers anys de postguerra «la situación de las cárceles españolas, con centenares de miles de presos, aún no se había normalizado entonces. Ni se usaba uniforme ni existía un reglamento efectivo. Si bien éste tampoco rigió realmente en años posteriores, hasta el 62 cuando menos. Se aplicaba el reglamento al preso, pero éste no podía conocerlo» (1966: 80).

122 Alguns directors més humans van accedir a avisar amb prou temps els condemnats perquè poguessin fer-ho saber a la família, o als companys mateixos de presó, prendre decisions i acomiadar-se.

próxima expedición, y si te pedí la maleta, es porque en esta casa cuando avisan no dan tiempo ni para sonarse y creo que es conveniente el estar prevenido.» (107, 15-1-41). Vuit mesos més tard, encara esperaven, amb la maleta a punt. «Queridos míos: Como podéis ver, todavía estoy en Barcelona. Saldremos hoy, domingo? Si quieres que diga la verdad, ya nada aseguraría, pues hoy hace cuatro días que estamos aguardando [...]» (146, 30-8-41). A l'arribada, una postal: «Este mediodía hemos llegado sin novedad.» (147, 4-9-41). A Porta-coeli, quan ja fa un mes que s'han assabentat per rumors que es tanca el sanatori i que seran repartits per altres presons: «Como puedes ver, todavía seguimos en el mismo sitio y si por mí fuese, no me movería hasta el momento de venir a vuestro lado, pero las circunstancias mandan. De cierto no sabemos cuando será el traslado y ni a donde, pues como ya te puedes suponer cuando uno se entera de las cosas oficialmente es en el momento de cojer los trastos y ponerse en marcha.» (202, 12-9-42). «Ahora estamos aguardando las fiestas de la Merced, que parece que aún las pasaremos aquí. De todas formas no creo que el traslado tarde mucho, ó sea que a primeros del mes que entra, seguramente ya conoceré otras tierras.» (203, 19-9-42). En el moment del trasllat, una postal a tota pressa ja pel camí «En estos momentos estoy en Valencia, camino de Cuellar, así es que cuando lleguemos ya te mandaré aviso.» (204, 26-9-42). Quan espera sortir en llibertat de Cuellar: «como podéis ver, todavía estoy en esta aguardando que llegue la hora de mi libertad. ¿Saldré el domingo? Así lo espero. Si sucede así, pocas horas después de que sea esta carta a vuestras manos, me tendréis a mí en vuestros brazos; y si no tendremos de aguardar el jueves ó el domingo... ó quién sabe.» (240, 20-8-43). I tres dies després, el primer missatge en llibertat, un telegrama: «Estoy en Valladolid. Salgo tren madrugada. Llegaré martes noche. Avisa padre y hermana. Besos. Daniel.» (241, 23-8-43).

De portes endins, trobar o saber-se crear una xarxa d'amistat, de confiança, i d'ajut mutu va ser important per resistir. Tenir a prop algú a qui poder confiar els temors i les penes, algú que t'ajudés en els moments baixos, amb qui comentar la situació política, recordar els anys de la república i els de la guerra, però també amb qui compartir les satisfaccions, amb qui parlar de la família, mostrar-li'n les fotos, explicar-li la vida d'abans i les il·lusions per a la vida de després, jugar a escacs, compartir lectures, organitzar grups d'estudi, xerrar sense solta ni volta fins i tot. Tot això era tan important com compartir el menjar o deixar-se diners. A la presó s'hi trobaven amics, companys i coneguts d'abans i es coneixia gent nova i es

feien noves amistats. Una moral baixa, un estat depressiu, trobava sempre una paraula, una broma, una reflexió, o fins i tot un sermó d'un company. En la vigilància mútua s'implicava la família: les xarxes de dins feien teixir una xarxa paral·lela de portes enfora. A les comunicacions, els presos presentaven els companys als familiars, i aquests es coneixien entre ells. Es creuaven encàrrecs, preguntes, recomanacions i avisos. Preguar a la dona d'un que s'assabentés de l'estat real de la dona d'un altre, per tranquil·litzar-lo. Encarregar a la pròpia muller que tranquil·litzés la d'un altre. Passar un avís o un encàrrec al marit per mitjà de la muller d'un company, perquè li tocava comunicació alguns dies abans. Fer entrar en el paquet d'un els medicaments que un altre necessitava si encara faltaven uns dies perquè li toqués rebre paquet. Associar-se dues dones per enviar paquets als dos marits en un sol fardell per estalviar *recader*... Les referències són constants. Per atzar sens dubte, gairebé es pot fer el seguiment d'un company que va apareixent en dotze cartes, des del juliol del 39 fins al setembre del 40, quan ja en llibertat el visita. Apareix en els moments baixos i en la seva radical transformació quan surt en llibertat: «Ayer vi al Sr. Maldonado. Está mucho más mejorado, pero es un pesimista.» (64, ?-4-40). «Dirás a la Sra. de Maldonado que ya he hablado con su marido y le he hecho algunas reflexiones.» (66, 25-4-40). «Sabes quién vino a verme? Pues Maldonado, que está más chulo que un ocho. Como ha cambiado! Ya no piensa en suicidarse ni nada por el estilo. Estoy seguro que ya no tiene ninguna enfermedad. Parece que lo hayan cambiado. Dichoso de él!» (86, 11-9-40). Uns mesos més tard, ja des de Porta-coeli, el plany quan s'assabenta que l'han tornat a empresonar, i aquí se'n perd el rastre: «Siento lo de Maldonado, pero él por lo menos ha tenido la suerte de pasar una temporada junto con los suyos, aunque ahora se le debe hacer más pesado.» (166, 17-1-42).

Compartir el menjar, deixar-se diners, deixar-se roba, és a dir, compartir migrats recursos enmig de la misèria, formava part de la normalitat de la vida quotidiana. Només s'hi al·ludeix quan hi ha alguna raó especial per fer-ho: «Veo que me anuncias un paquetito y junto con él unos pantalones. Cree que me hacían falta, pues desde que nos dieron la ropa que llevo unos prestados por un compañero, ya que los míos, por ser de color kaki no los puedo llevar.» (151, 27-9-41). «Preciso me mandes algún dinero [...]. Hace algún tiempo presté algo a unos compañeros que todavía se hallan en peor situación a la mía y debido a eso es por lo que yo a mi vez me he visto obligado a recurrir a otros.» (173, 7-3-42). És interessant ob-

servar que, en contrast amb la normalitat amb què parla dels préstecs no retornats que han fet que ell també en demanés, expliqui que s'ha molestat amb un company que en lloc d'assumir la necessitat en què, com tots, es trobava devia haver assegurat un retorn i no ha complert la seva paraula: «Aquel compañero que me preguntas, creo que va mejor. Yo hace muchos días que no lo he visto, pues se ha portado un poco informal. A primeros de año le presté un poco de dinero y hasta ahora sólo he conseguido me pagara la mitad. Ya sé que está en mucha necesidad, pero yo hubiese querido más franqueza.» (195, 1-8-42). La informalitat i la manca de franquesa no es corresponen amb una ètica d'ajut mutu, sinó que són estratègies de supervivència personal.

Anells fets amb fitxes de dòmino i trossets de plata. Caixeta feta amb paper de barba tenyit, plegat i envernissat i folrada amb un retall de teixit. Aquests objectes circulaven com a regal i record entre familiars i coneguts.

També hi havia algunes desconfiances, alguna decepció i, de vegades, enrabiades per coses trivials. La més absurda que apareix a les cartes és l'enrabiada pel nyap que un company ha fet en un anell que li havia encarregat per al nen, perquè s'acostava el seu aniversari, un dels típics anells de fitxes de domino que es van fer a les presons. Tan absurda és l'enrabiada i ahora tan forta —i l'única maledicència que es troba en les dues-centes quaranta cartes—, que ell mateix se'n disculpa, com qui diu: «El anillo del pequeño ya lo tengo hecho, pero ha quedado muy mal. Ahora tendré de mirar a ver si encuentro algún compañero que me la arregle, pues como tu puedes comprender yo quería una cosa bien hecha y ahora me sabe mal. Ha sido el Ros el que lo ha hecho, y a salido como él, un 'Cap i Potá', como yo lo llamo, pero no se lo digas a su esposa, pues tan enamorada como

está, se podría enfadar. El tuyo también lo había empezado él, però en vista del éxito, ya lo he revelado [sic] de un trabajo para lo cual él no sirve. No sé como no me lo pensé antes. Pero yo creo que ya encontraré quien tenga la buena voluntad de hacer una cosa bien hecha como vosotros os mereceis. Ros es muy buen chico, pero solo tiene un defecto y es que es un 'Cap i Pota', pués no sé si tú lo recordaràs si es que lo has visto alguna vez. Desde luego que su esposa, tampoco es gran cosa, no te parece? Bueno, voy a dejarlos tranquilos, pero es el caso que estoy muy enfadado, pues como tu puedes suponer yo quería que nuestro hijo luciese en sus deditos algo maravilloso, cosa que si no puede hacerlo solo tiene la culpa el 'Cap i Pota'. Y conste que este nombre no se lo he sacado yo, que fue un hombre ya anciano que teníamos a los primeros tiempos en nuestra celda. Però ahora me doy cuenta que aquél anciano tenía razón al bautizarlo de 'Cap i Pota.'» (59, 28-3-40).

La celebració del Nadal del 40 a la seva cel·la exemplifica els recursos de supervivència psicològica i moral que representaven la sociabilitat dins de la presó, els petits luxes que els feien arribar les famílies i la relació per sobre de murs i reixes que s'establia entre la família de cadascú i els seus companys de presó. La celebració va haver-la d'explicar en dues cartes consecutives, perquè, diu a la fi de la primera, «es imposible escribir con el barullo que arman los guitarristas.» (101, 25-12-40). El que explica a la primera, del mateix dia de Nadal, quan només havien dinat, no acaba de coincidir amb el que diu a la segona, escrita tres dies més tard, potser perquè s'hi barreja el contingut dels paquets dels uns i dels altres, potser perquè ja ni ho recorda bé, però en tot cas és clar que van menjar tant com van poder, requisits i extraordinaris, els del ranxo i els de casa, i que estaven eufòrics,¹²³ «Cuando ha llegado vuestro paquete ya nos habíamos comido el plato de rancho, que hoy ha sido extraordinario. Y claro esta, seguidamente junto con el amigo Luis hemos metido mano a los macarrones y hemos seguido con el conejo y la fruta y los turrone. Después hemos tomado el café (yo con un poco de leche). Tonet y Luis han encendido los cigarros puros y yo como lo tengo prohibido me lo he tenido que contemplar. Para merendar hemos guardado la ensalada y unas latas de atún que nos han dado con el extraordinario. Tambien nos han dado naranjas. Asi es que ya veis que se puede decir que no como es nuestro deseo, pero que

123 Manuel Amblard recorda un sopar de 24 de desembre, *Nochebuena*, a la presó, en què tots els comensals eren, com ell mateix, condemnats a mort: «No fue una cena triste [...]. Lo cierto es que se rió mucho.» (Amblard, 1966: 41).

entre nosotros tambien ha existido un poco de alegria. Y ahora a esperar el año que viene, en que confiamos poderlo celebrar en compañía vuestra. El paquete ha estado magnífico (lástima que yo no puedo fumar ni tengo dientes para comer los turrone de almendra que ha mandado mi hermana.» (101, 25-12-40). «A la hora de costumbre recibimos el paquete, así es que después del plato de arroz del rancho, nos comimos la carne con patatas y un poco de fruta y turrone. Pasamos la tarde y por merendar no comimos nada, ya que nos esperaba un pequeño banquete para cenar, ya que nos obsequió el compañero Víctor (el sacristán), o más bien dicho, su esposa, ya que fue ella la que nos mandó la comida. Pues como te digo, eran cerca de las 7 cuando sentados alrededor de una formidable cazuela de arroz había 7 hombres dispuestos a no dejar ni un solo grano. Y cree que estaba excelente. Era arroz con conejo, pero hecho como solo lo saben hacer los valencianos, pues tienes de saber que nuestro sacristán es valenciano y dice que ya tiene enseñada a su esposa a su gusto. Después nos comimos unas costillas ‘rebosades’ y una buena ensalada. Para terminar, fruta y turrone de varias marcas. Y ahora lo que te voy a decir es que lo remojamos con una botellita de Codorniu. Que te parece? Ah! Y para terminar un vaso de café con leche. Naturalmente que ninguno de nuestros familiares estaba ausente de nuestro pensamiento y que brindamos para que el próximo año cada uno de nosotros lo pueda celebrar en compañía de las personas queridas.» (102, 28-12-40).

La simple acumulació de les personalitats per força tan diverses que es van trobar reunides per atzar i obligades a conviure, per al qui conservés el sentit de l’observació i una sana curiositat per la humanitat com a tal, era un incentiu, un centre d’interés i una font de coneixement, un esmorteïdor més de la monotonia, l’avorriment i l’enyor. Dues descripcions que ho mostren són especialment àgils, la d’un xicot jove conegut a la Model i la del seu propi cunyat, que sens dubte va ser allà on en realitat el va conèixer. «Por la noche duermo al lado de tu hermano y al otro, tengo a un chico de Fígols, muy buen muchacho, de 21 años, con quien pasamos muy buenos ratos, ya que es muy hablador. A Tonet le dice ‘el sogre’. Tiene otro ‘sogre’, en otra galeria y además una novia en su pueblo y otra aquí en Barcelona y se escribe con alguna mas; ya puedes pensar pues, que siempre tiene alguna cosa para contar.» (90, ?-10-40). «Y tu hermano (lo he podido observar durante un año) todo lo sabe hacer. Te acuerdas que alguna vez me habías hablado de él en este sentido? Tenías razón.

No se cuantos proyectos ya tiene hechos para cuando salga.¹²⁴ Tiene en proyecto una fábrica de galletas, comercio de huevos y gallinas, transporte de pescado, compra y venta de diferentes géneros alimenticios... yo que sé. Ah! hasta tiene una fórmula para convertir el vino de mesa en rancio en cuestión de horas. Prometeme que nada de eso le tienes que decir, pues sé su caracter y quizá se enfadaría; pero yo a ti, creo que puedo contartelo, no es verdad?» (122, 21-3-41).

Al costat dels companys, va haver-hi també una petita minoria de funcionaris i monges¹²⁵ disposats a ajudar els presos materialment i moral. Els uns, perquè no devien haver perdut els referents morals, ètics i d'humanitat més elementals. D'altres, quan la guerra mundial va girar a favor dels aliats, perquè la incertesa sobre el futur d'Alemanya, i a remolc el de Franco, els aconsellava ser prudentes i no significar-se com a feixistes entusiastes i convençuts. Alguns, per diners a canvi de favors. A les cartes de la Model hi apareix un funcionari, anomenat Manolo, de qui mai no es va parlar a casa. Només el meu germà, molt petit llavors, té un record confús d'haver-lo sentit anomenar. Sembla que estava casat amb una Valentina a qui sovint al·ludeix el meu pare com a *tia*, així com ell de vegades és *el tío Manolo*. Si hi havia algun parentiu, devia ser força llunyà, o potser era un parentiu fictici, perquè és improbable que hagués prescindit mai de l'apel·latiu si haguessin estat parents propers. En tot cas, era un funcionari conegut que va ser destinat a la Model, que devia ser amb tota probabilitat qui va passar les cartes no autoritzades, i que va fer de correu per a tota mena d'encàrrecs i informació, va facilitar comunicacions extra, va estar atent al seu estat d'ànim i a l'evolució de la seva malaltia, el visitava a la seva cel·la i es visitava amb la família. A les cartes se'n parla sense embuts, cosa sorprenent si es pensa que les cartes passaven censura. O bé la censura de la Model era laxa, o bé en Manolo estava molt ben relacionat amb els encarregats de la censura. Ja l'anunci del seu possible destí és objecte de comentari: «Espero que Manolo venga, pues quizá me pueda facilitar alguna ventaja, si es que viene para prestar servicio en esta cárcel.»

124 Tenia també una condemna de trenta anys!

125 N'apareixen casos en molts dels records personals d'expresos, Marcos Ana (2007), Manuel Amblard (1966) i Mariano Redondo (2010) entre els que conec. Ángela Cenarro (2003: 151) parla també de funcionaris que van ajudar i col·laborar amb els presos per motivacions diverses i en diverses mesures. Manuel Amblard explica que l'ajut va arribar en alguns casos a col·laborar en fugues o intents de fuga i que n'hi va haver que van passar per consell de guerra i van ser condemnats a força anys de presó per les seves activitats d'ajut a presos.

(17, 12-9-39). Un cop de servei, apareix amb freqüència, sempre prestant algun tipus d'ajut: «[...] no pases pena por nosotros que estamos bien, aunque supongo que ya te debe enterar el tío Manolo. Sabrás, si es que él no te lo ha dicho ya, que nos ha trasladado de celda, y que ahora estamos muy bien. Si has ido por su casa, ya debe estar en tu poder la cajita que te hicimos, y ya nos dirás si te ha gustado y si recibistes el reloj (aunque roto) y el anillo.» (39, 11-1-40). «Los papeles que me mandaste para que firmase seguramente ya deben estar en tu poder, pues por el mismo conducto, o sea por el tío Manolo, los devolví.» (87, 18-9-40). «He visto al tío Manolo y me ha dado 5 duros de parte de mi padre.» (100, 19-12-40). «Como ya te dije en la comunicación, vino a verme el tío Manolo y me obsequió con un pequeño sermón. Yo no sé porqué os ha dado a todos pensar que lo que yo tengo no es debido a otra cosa sino a la falta de libertad y en consecuencia, de estar a vuestro lado.» (143, 9-8-41). En un breu període del 41 en què no hi és, l'enyora: «Me disgustó la marcha de tío Manolo, pues esto nos privará de vernos como todo este tiempo pasado.» (105, 8-1-41). «Porqué no podría volver pronto el tío Manolo? Las comunicaciones es lo que más año. Sabes algo de él? No sé porque me parece que pronto lo tendremos otra vez aquí.» (111, 30-1-41).

No hi ha a les cartes cap al·lusió a cap monja concreta, ni amb prou feines a les monges; només de passada, quan està ingressat a la infermeria, diu que estan encantats perquè des que elles hi són mengem molt millor (121, 15-3-41). No obstant això, al maig del 41 va enviar dos poemes, un dels quals està dedicat «a la Hermana Josefa». Del contingut es dedueix que allò que la feia mereixedora del poema i la dedicatòria era la seva empatia: «Me mira y sonrío/ (dulce amiga nuestra)/ cuando en sus adentros/ llora mi dolor. [...] Hermanita de blanco/ amiga del preso,/ qué dicha tan grande/ la de tu dolor!» Molts expresos han recordat monges, o alguna monja en particular, excepcions entre una majoria nacionalcatòlica militant. Marcos Ana¹²⁶ evoca una mongeta jove, que els presos van anomenar afectuosament Rosina pel seu color de galtes i que va acabar essent canviada de destí en detectar la superioritat la bona relació que mantenia amb ells. Mariano Redondo¹²⁷ explica la col·laboració arriscada

126 Marcos Ana, 2007: 164 i seg.

127 Mariano Redondo, 2010.

i continuada de la superiora de les Mercedàries a la presó civil de Granada, i Tomasa Cuevas¹²⁸ la d'una monja de la de Segovia.

La monotonia de l'horari imposat era el marc en què calia organitzar-se unes activitats —sociabilitat, activitats intel·lectuals i també activitats manuals, que exigeixen aprenentatge, atenció, observació, concentració—, administrar individualment una part del temps, ser i sentir-se amo d'un mateix, adult, exercir un mínim de llibertat personal.¹²⁹

Caricatura de Daniel Vilaró feta per Cervigón. No apareix citada a cap carta. Com que el dibuixant només va datar-la amb l'any, impossible saber si va ser feta a Porta-coeli o ja a Cuéllar.

128 «Sentía verdadera lástima de nosotras y nos puso en contacto con los hombres, nos traía noticias de los camaradas e incluso nos pasaba algún material del Partido.» *Notícia de la negra nit* (2001: 227).

129 Bettelheim diu que «per sobreviure en l'adversitat extrema, cal crear-se una zona de llibertat d'acció i de llibertat de pensament, per insignificant que sigui. Aquestes dues llibertats són les actituds humanes més fonamentals; de la mateixa manera que l'absorció i l'eliminació, l'activitat mental i el repòs són les nostres principals activitats fisiològiques» (1977: 201).

Molt aviat, el mateix 39, comencen a aparèixer a les cartes referències a anells i caixetes confeccionats a la Model per encàrrec, per regalar als més propers. Els anells, del tipus anomenats segell, es feien amb fitxes de domino i petites quantitats de plata, medalles reciclades gairebé sempre. També es feien caixetes amb paper de barba, tenyit de colors, folrades amb retalls, que apareixen a moltes cartes de la fi del 39 i dels anys 40 i 41, i hi ha al·lusions a cistellets, vaixells, etc. Els qui gravaven les inicials a la plata dels anells cobraven el seu servei i també hi havia qui venia la matèria primera o el material necessari per confeccionar anells i caixetes, com acetona, vernís o cola, o els mateixos objectes fets i acabats, cosa que devia ser per a molts una manera de comptar amb alguns diners per ajudar-se a sobreviure físicament. Per a la majoria, era un entreteniment que els ajudava a passar el temps, però també una via més de connexió amb l'exterior i, en la mesura en què totes aquestes petites coses corrien, es distribuïen i redistribuïen, una forma de propaganda, un recordatori que tants homes estaven emprisonats. El meu pare sempre havia estat negat per a les manualitats, ho remarca i ironitza sobre el tema. Era incapaç de fer per ell mateix cap part de cap anell i probablement només alguna de les operacions per arribar a convertir el paper de barba en una caixeta, però els tràfecs de demanar els materials, estar al cas dels encàrrecs, encarregar tot d'anells i caixetes¹³⁰ i enviar-los a casa li va ocupar una part del temps durant setmanes. «Si es que quieres que te mande un anillo para ti, ya me lo dirás y me mandarás la medida, pues en verdad, yo he pensado muchas veces en si te gustaria. Como puedes suponer, lo encargaría que me lo hiciesen; pero supongo que aunque no estuviese hecho mío, lo apreciarías de la misma forma.» (51, 6-3-40). «No te creas que si yo me lo propusiera no lo sacara tan bien como otro, pero lo que pasa, que si todos los de la cárcel hiciesemos cosas, entonces resultaria que ni las cajas, ni los anillos, ni las alpargatas, ni las diferentes chucherias que por aquí se hacen tendrian un interés y siendo así, es por lo que una parte no hacemos nada a fin de poder alabar la maestría de los otros. Y a más, cuestión de paciencia.» (122, 21-3-41).

Sempre havia llegit molt, literatura i premsa, i va seguir fent-ho tota la vida. La premsa estava prohibida a la presó, però és sorprenent que no apareguin referències a llibres fins que no va contraure la tuberculosi.

130 Jo tinc encara tres d'aquests anells i una caixeta, que he identificat en llegir aquestes cartes, perquè malgrat haver-la vist des de petita a casa, mai havia sabut de què estava feta ni la seva procedència. He de dir que és un prodigi de manufactura.

Havia estudiant francès i anglès abans de la guerra i va tornar-s'hi a posar: «Mándame el libro de inglés. Me parece que tiene unas tapas verdes y dice Masré-Dixon (¿?)» (95, 21-11-40). A Porta-coeli va continuar i aquesta vegada, en grup: «He vuelto ha empezar a estudiar inglés, así es que cuando me mandes algo, mándame el libro que seguramente sacaste de la maleta. También me parece que tengo un diccionario pequeño francés-español; si lo encuentras, mándalo, pues como también con otros compañeros lo estudiamos nos hará servicio.» (164, 3-1-42). «Me haría falta un pequeño diccionario de inglés, cosa que si te viene bien, lo podrías decir a mi padre, por si algún día va por las paradas de libros viejos y lo encuentra. Por pequeño que fuese me haría servicio, ya que me paso muchos ratos distraído con el estudio, y ahora que viene el buen tiempo, este lugar es delicioso para eso.» (176, 28-3-42). «En la tuya me dices que me he vuelto muy estudioso, cosa que yo desearía, pero que no es en todo verdad, pues yo lo quisiera ser mucho más y aprovechar el tiempo, pero tengo días de todo y muchos son los que no aprovecho como sería de desear. Estudio algunos ratos porque éllo me ayuda a pasar el tiempo y siempre es provechoso.» (178, 11-4-42). «Hago la vida normal y me paso muchas horas estudiando, así es que no habré perdido el tiempo del todo. El libro que me mandaste me es de gran utilidad, y ya hace bastantes días que junto con otros compañeros hablamos todos los días el idioma que espero que al salir me será útil.» (193, 18-7-42). També a Cuéllar va seguir i va poder comptar amb algun tipus de literatura en anglès i francès: «Yo voy siguiendo muy bien y haciendo la vida que no se si podré desacostumbrarme: Comer, charlar y dormir. Si bien es verdad que tambien estudio algo, pues eso me ayuda a pasar las horas. Un rato por las mañanas y por la tarde ayudo con más buena voluntad que otra cosa, a unos muchachos que hace poco que empezaron.» (224, 4-6-43). «El día que te venga bien, me mandarás estas novelas o historias que dices tienes. Si hay alguna revista, no la mandes, pues esto sí que no lo dejarían entrar, pero si se trata de libros, si la censura da el visto bueno, me harán un buen servicio, pues a fin de practicar, es lo que más preciso y al mismo tiempo me ayudarán a pasar las horas. No creas, pero, que las pase muy aburridas, ya que regularmente por las mañanas estudio y no me doy cuenta que llega la hora de la comida, después duermo la siesta y casi siempre son las 5 que me levanto. Ayudo a unos muchachos a dar una clase y de esta manera llega la hora de la cena sin darme cuenta.» (226, ?-6-43). Molts records d'expressos

d'aquests anys esmenten l'avidesa amb què s'estudiava. Manuel Amblard¹³¹ recorda que sortien al pati, on els tenien tot el dia, amb un morral amb les seves pertinences, entre les quals sempre hi havia llibres, i parlaven i discutien de classes, estudi, teatre, poesia:

Porque en el patio, aun en pleno invierno, se estudiaba ávidamente, a veces con temperaturas bajo cero, agrupándose en los rincones, donde el viento y la cellisca soplaban con menos fuerza.

Marcos Ana¹³² ens dóna la clau de la vocació d'estudi dels presos de postguerra, que no és altra —a més de la seva funcionalitat per absorbir el pensament de manera positiva— que el valor que la cultura tenia per a les generacions del primer terç del segle xx al nostre país i el moviment per accedir-hi que van protagonitzar les classes treballadores, estroncat amb la guerra i la victòria franquista:

La Cultura es ante todo una vocación de libertad, una lucha que viene de siglos, derribando sombras, inquisiciones y patibulos, para abrir nuevos caminos al pensamiento y a los sueños de la Humanidad; por eso la condenaron a muerte.

[...] procuramos llenar la vida de actividades para nuestra formación, pero también para no dejar tiempo ni espacio a los pensamientos depresivos.

Hi havia dins de les presons activitats culturals més o menys organitzades pels presos i més o menys tutelades, com concerts i representacions teatrals. Apareixen esmentades a les cartes, però no sembla que li desperdessin gaire interès, per no dir gens, quan de fet era força aficionat al teatre i la música. «Esta tarde y por la radio, están representando “Els Pastorets”. Ya ves, ahora nos volvemos chiquillos. Cuentos de hadas para niños de 20 a 80 años.» (103, 1-1-41). «Dentro unos días en nuestro teatro van a representar Dn. Juan Tenorio. Ya puedes darte cuenta que aquí no nos privamos de nada. Claro que la Dña. Inés va a resultar un poco barbuda, pero con buenos afeites podrá pasar.» (155, 1-11-41).

Per no deprimir-se calia també ser capaç de tenir la cura d'un mateix que a la vida anterior potser havien tingut en part d'altres: la dona, la mare. Forçar-se a menjar allò incomedible i, quan es podia, saber triar els aliments més convenients, estar al cas dels tractaments que es necessitessin,

131 Manuel Amblard, 1966: 141.

132 Marcos Ana, 2007: 97, 195.

trobar la manera d'obtenir menjar i serveis a l'entorn immediat de la presó si s'estava lluny de casa, tenir cura de les escasses pertinences, recordar-se de dates assenyalades, portar la comptabilitat de cartes i visites ordinàries i extraordinàries, fer per manera de trobar recursos quan no se'n podien rebre de fora...

Dins les presons hi havia un mercat més enllà dels econòmats, entre presos i també entre presos i familiars d'altres presos, en què circulaven béns, serveis i diners. Hi havia interns que es procuraven uns ingressos, que potser en part enviaven a les famílies. Hi havia familiars de presos que entraven menjar als presos d'altres localitats o regions i tenien cura de la seva roba. Una economia gens submergida complementava la precarietat de l'economia emergida del carrer. A la Model de Barcelona apareixen a les cartes els qui fan anells, caixetes, cistells i tota mena de coses per encàrrec, els gravadors d'anells, els qui venen trossets de plata, cola, acetona, fitxes de dòmino... i també els barbers. «Y que me manden las medidas y... algún dinero para poder pagar al muchacho que graba las iniciales, pues de grabarlas cobran seis reales o dos Ptas. [...]. Si no encontras acetona, entonces ya la compraria aquí, pero como es de suponer, los que la venden aquí quieren hacer su negocio.» (62, 8-4-40) «De lo que me dices del dinero que te dio, mandame 5 pesetas, pues aunque por el momento no las necesito, nunca está de mas tener una pequeña reserva para poder pagar el barbero, ya que de los demás gastos se encarga el Estado.» (80, 1-8-40)

A Porta-coeli canvien les activitats, però segueix el mercat: «Los pantalones ya los he teñido. Bueno; quiero decir que me los han teñido. El tinte me lo mando la esposa de un compañero que vive cerca de Valencia. Tú ya la conoces, pues es aquella muchacha que se vino de Barcelona con nosotros. Te acuerdas? Y de teñirlos, me ha costado un par de paquetillas. No han quedado muy bien, pero sí que están teñidos, y esto es de lo que se trataba.» (153, 19-10-41). «La caja de inyecciones que me mandaste junto con la maleta, las estoy tomando ahora. También he mandado pedir otra caja a Valencia, ya que en esta época del año no me estarán de más. Ya quisiera tener a mis manos la foto que me prometéis. Yo quisiera poder hacer lo mismo, pero hay un dibujante que cobra 15 pesetas, y la verdad es que me parece un poco caro.» (157, 15-11-41). «Estan muy caras las alpargatas? Lo digo porque pronto voy a necesitar unas. De momento voy aprovechando las que tengo y los zapatos ya dan mucho calor. Por aquí hay compañeros que hacen alpargatas aprovechando sacos, pero la verdad es que yo creo que no dan muy buen resultado y también las hacen pagar a 9 ó 10 pesetas.» (177, 4-4-42).

A Cuéllar, tan lluny, calia trobar la manera que algú els fes entrar menjar, i no va ser senzill: «Si como creo esto de los paquetes va bien, no me mandes tanto dinero, pues aquí poco hay, y mas solución me sería recibir algo. Sino tendrè de mirar si puedo arreglar que me entren algún paquetito del exterior, pues parece que hay posibilidad de hacerlo, aún que ya puedes suponer que no pueden hacer milagros.» (207, 13-11-42). «La comida todavía no la han entrado, pero suponemos que uno de estos días lo harán, pues suponemos¹³³ que ya habreis mandado el dinero, si es que la mujer que tiene que hacerlo os contestó afirmativamente, ya que hasta el momento lo ignoramos.» (210, 18-12-42). «El sábado recibí el giro y en cuanto a la comida, todavía no la han entrado; pues parece que la mujer a quien escribisteis no contestó. De todas formas creo que la semana que viene ya nos la entrarán, ya que la familia de Peñalver ya habrá mandado el dinero a la dirección que le hemos mandado, que es la de la esposa de un compañero con quien ya estamos de acuerdo.» (212, 25-12-42). A Cuéllar es va fer fer per fi un retrat d'ell a llapis negre i dos a llapis blau de la meva mare i el meu germà, trets de les fotos que tenia. En cap carta de les conservades parla del preu que li van costar ni del company que els va fer, Cervigón,¹³⁴ que és molt possible que ja fos amb ell a Porta-coeli, atès que ambdós estaven en un sanatori per a tuberculosos, i que sigui el mateix que des de Porta-coeli no esmenta pel nom.

La monotonia i la rutina, si no deprimien els que se sabien organitzar una vida pròpia i omplir el temps, si més no cansaven, accentuaven la sensació d'inacció. Els trasllats de presó, amb tots els seus inconvenients, trencaven la monotonia i la rutina, encara que fos per un temps només i només per tornar a començar un nou cicle tan monòton i rutinari com l'anterior. En principi eren una font d'incertesa, perquè tot trasllat impli-

133 Utilitza el plural perquè ell i un company, Peñalver, buscaven qui els entrés menjar. Quan eren a Porta-coeli ja s'havien associat les dues famílies per enviar-los els paquets i així estalviar recader.

134 Fins on he pogut esbrinar, Antonio Cervigón havia publicat caricatura política al diari valencià *El Pueblo*, que a partir del 1937 es va passar a dir *Diario del Partido Socialista*. Va participar a La Gallofa, taller de Propaganda de la secció d'Arts Plàstiques de les Juventuds Socialistes Unificades, que va produir una enorme quantitat de cartells per al govern de la República durant la guerra civil. (Informació proporcionada per Ángeles Valls Vicente, investigadora de la caricatura política a la II^a República, i extreta de la tesi doctoral «Artistas españoles exiliados en el Caribe: el caso de la República Dominicana y Vela Zanetti», presentada per Silvia Pérez Pérez al Departamento de Historia del Arte III (Contemporáneo) de la Facultad de Geografía y Historia de la Universidad Complutense de Madrid (2015).

cava deixar un món conegut, on se sabia amb què es podia topar i relliscar, però eren desitjats, esperats i viscuts amb ganes, amb il·lusió, perquè materialitzaven el desig de canvi, perquè representaven deixar enrere un món tancat, encara que fos per anar a parar a un altre d'igualment tancat. No escurçaven els anys de presó, però els parcel·laven, i això introduïa oxigen en la percepció del pas del temps.

Quan el meu pare parla per primera vegada que serà enviat al sanatori penitenciari de Porta-coeli hi pensa només com a oportunitat per millorar, per curar-se de la tuberculosi. Quan vuit mesos més tard el trasllat és imminent, malgrat les incerteses i la separació de la família, en té ganes, hi veu l'oportunitat de canviar d'escenari, de decorat, d'ambient: «Desde que sabemos que vamos a partir, que oigo dar todas las madrugadas, las cinco en no se que campanarios de esta Barcelona que tanto quiero y que esta vez, casi se podría decir que voy a dejar con un poco de alegría, aún que, en el fondo, es triste. Pero alejarme de estos muros, de estas rejas y de todo lo que después de tantos meses es una pesadilla que no se separa de nuestro cerebro un solo minuto vale la pena de celebrarlo si no con una franca alegría, sí con un poco de satisfacción. Claro está que vamos hacia lo desconocido y que más de una vez nos hará recordar algunas cosas y sobre-todo las comunicaciones.» (146, 30-8-41). Els inicis a Porta-coeli van ser molt durs, enyorava la Model: «Escribes a Tonet? Ya le notificarás que como Barcelona no hay nada.» (150, 21-9-41). Nou mesos més tard, quan s'havia adaptat, organitzat uns hàbits i tota una xarxa de relacions, en donava una visió com si la fam, el fred, les limitacions de les ordenances ni res negatiu existissin ni haguessin existit mai: «El buen tiempo ha llegado y aquí se está magníficamente. Lástima tener que vivir en las condiciones de falta de libertad, ya que por lo demás (claro está que excepto la comida), por lo demás es magnífico. Después de cenar y en tanto no llega la hora de dormir (tocan silencio a las once menos cuarto), sentados ó paseando por las galerías, se pasan unos ratillos admirables. Al mediodía tenemos más de dos horas para dedicarlas a la siesta, así es, que esto es casi vida de burgués.» (183, 19-5-42). Quan comença a córrer el rumor d'un trasllat, s'espanta: «[...] también se dice que vamos a ser trasladados a diferentes penales. Si eso llegara a ser una realidad, lo veo todo muy negro.» (196, 8-8-42). No obstant l'espant inicial, quan sap amb seguretat que Porta-coeli es buida i que els dispersaran, torna a manifestar les mateixes ganes de canvi que a Barcelona: «De nuestro traslado todavía no se sabe nada en concreto, pero parece que va de veras. El sitio no lo sabemos; unos dicen

si será a Cuellar que está en la provincia de Segovia y otros, que si vamos a ir a Málaga. Yo, si quieres que te diga la verdad, tanto me da un sitio como otro, pues unos kilómetros mas ó menos, en nada nos va a aliviar, y si quieres que te sea franco, tengo ganas de conocer algo nuevo, y no precisamente por la novedad, sino porque todo ayuda a pasar el tiempo. Dentro unos días hará un año que ya estamos por esta tierra de olivos y naranjos (aunque nosotros sólo vemos pinos) y parece que sólo hace unas semanas. Eso quiere decir que el tiempo pasa rapidamente.» (199, 29-8-42). Ganes de canvi, por del règim que pugui trobar en un penal, i recança de deixar Porta-coeli es barregen: «Yo sigo bien, aunque como puedes suponer un poco asustado. Ya que me vendrá muy de nuevo el cambio de vida, ya que no hay que dudar que este año que he pasado aquí es algo envidiable para los que hemos tenido la desgracia de vernos encerrados.» (202, 12-9-42).

El llarg viatge de Porta-coeli a Cuéllar no apareix a cap carta, però a casa l'havia evocat moltes vegades, sobretot l'impacte¹³⁵ de la visió de les pinedes segovianes, dels pins resiners cadascun amb una olleta per recollir la resina. A Cuéllar, es repeteix el cicle. Al començament, enyoren Porta-coeli i tenen males impressions: «Esto es muy bonito, pero cree que todos añoramos Porta-Coeli.» (205, 19-12-42). Cinc mesos més tard, nous rumors de trasllat provoquen la mateixa reacció: «Lo malo es que ya se rumorea que nos van a trasladar. Y sería una lástima, ya que no creo que se pueda hallar otro lugar como éste.» (223, 28-5-43).

Per no ensorrar-se moralment cal també saber fugir en esperit amb la contemplació de la bellesa o en somnis, per irrealis i esbojarrats que siguin. Cyrulnik diu dels mecanismes de resiliència en situacions extremes:¹³⁶

[...] el que aconsegueix refugiar-se en el seu món interior és el que millor resisteix. Els poetes esdevenen llavors superhomes. Es planten, ben protegits en un món immaterial on coincideixen amb artistes, filòsofs, místics i tots aquells que aconsegueixen viure en la transcendència [...]. Així és com escapen a la crueltat del lloc.

135 Marcos Ana evoca també el viatge en el seu relat: «En la prisión [...] la suma de los días es igual a cero, no ocupan lugar, todos se parecen como gotas de agua. En cambio en un traslado, aunque sólo dure 24 horas, el cerebro se despierta a la vida, tiene que trabajar, analizar lo que recibe, abrir hueco a un caudal de nuevas sensaciones que entran por los ojos, por los oídos: paisajes, aromas, calles, gentes, luces... y llegas a tu destino con una dimensión enormemente desproporcionada de lo vivido.» (2007: 125).

136 Boris Cyrulnik, *Un merveilleux malheur*, París, Odile Jacob, 2002: 37.

Després de quatre anys de presó, encara escrivia des de Cuéllar: «Soñar es bueno y dulce; y porque nuestros sueños pueden pasar a través de muros y alambradas sin ser percibidos por la Guardia Civil, nosotros pasamos muchos ratos soñando, soñando... y viviendo.» (223, 28-5-43). Somnis de tota mena i evocacions més o menys poètiques, van apareixent en tot l'enfilall de cartes, i no s'han de confondre amb les frases més o menys literàries que com a recurs expressiu convencional també utilitza amb freqüència. La percepció contemplativa de l'entorn de les presons per on va passar és potser el millor exemple d'un estat anímic que li permetia escapar de «la crueltat del lloc». Fins i tot a Barcelona, on vivia des de molt petit, que estimava i recorria incansablement, tenia aquesta sensibilitat: «Para vosotros mi pensamiento en estas noches de luna que, atrevida, burlando toda vijilancia y rigideces de la ordenanza, sin reparar en barrotes, se escurre sigeliosa a través de las rejas, y llega hasta mi lecho pura y amorosa. Hasta que me rinde el sueño, cuantas cosas les digo y cuantas cosas me dicen sus rayos de plata vieja! Porque no tapiarán las ventanas de las carceles? Y viene la madrugada y con ella los primeros albos del nuevo día. Y con el nuevo día, rejas afuera despierta la vida. Es el trinar de centenares de golondrinas, que ansiosas de vivir, abandonan los nidos colgados a las paredes de nuestro encierro. Alatean ansiosas en el espacio libre, para que nos acordemos con más fuerza de la estrechez en que nos hallamos recludos. Y són más tarde las campanas llamando a misa primera, que nos recuerda el despertar plácido al lado de la esposa. Y són las sirenas de las fábricas, que todavía nos trae a los labios el sabor del beso de despedida a la puerta del hogar antes de emprender el camino hacia el trabajo.» (74, 20-6-40). També contemplava l'entorn de Porta-coeli admirat: «[...] el sitio donde está enclavado el sanatorio es esplendido. Está a 28 Km. de Valencia y rodeado de montañas y de pinos.» (148, 7-9-41). «Aquí por estas tierras el tiempo es magnífico, un sol esplendido, así es que todos los días mañana y tarde me paseo por este campo, cercado por alambradas, pero que no privan a la vista de contemplar los pinos que a pocos pasos parecen invitar a un suculento arroz. No pienso en otra cosa, sino en que en un día que quizá no tarde en llegar (quien puede vaticinar?) llevaros a visitar este terreno en donde tantos sueños bellos se me ocurren, y ver que se convierten en realidad lo que sólo ahora son quimeras.» (158, 22-11-41). «Por aquí también hemos tenido unos días de mucho frío y las montañas vecinas han tenido ocasión de vestirse de blanco como las novias cursis. Ahora hace un par de días que tenemos un tiempo esplendido, cosa que

hace que el paseo sea una delicia.» (170, 14-2-42). «Siempre las mismas caras y los mismos horizontes. Y pensar que satisfechos nos tenemos de sentir, si gozamos de la música de las cigarras y los grillos y podemos ver la línea azul del mar y acompañar hasta perderlo por no alcanzarnos la vista, el vuelo de los pájaros. Que vida más triste aquella en que los muros detienen la mirada como las puertas nuestros deseos!» (192, 11-7-42). De Cuéllar, on va tenir més línies censurades que mai, en parla poc a les cartes, només la impressió inicial: «Esto es muy bonito.» (205, 19-10-42), però va conservar tota la vida el desig, que no va arribar a complir, de tornar-hi com a turista, de tan bonic que ho havia trobat.

La mateixa capacitat d'observar i contemplar l'entorn amb ulls de somniador li permetien evocar els seus amb serenitat: «Hace muchos días que estoy pensando que si estuviera a vuestro lado ya habríamos ido más de una vez a la playa, pues hace unos días magníficos.»¹³⁷ (131, 17-5-41). «Ya me dirás cómo ha ido la *mona* del pequeño y si la habéis ido a comer a la montaña. Lo digo, porque vi a muchos pequeños que iban con un paquetito a merendar y entonces, yo pensé que quizá también a Daniel le habían dado la alegría de recordarse de él. Casi tengo la seguridad que así habrá sido. Espero que el año que viene podremos ir los tres juntos. ¿No crees que ya sería hora? El mes que viene, ó sea éste en que estas leyendo estas líneas, hace cuatro años que estoy encerrado y también 9 de otra fecha.¹³⁸ Una alegría y una tristeza. Yo creo que todavía nos quedará tiempo de recuperar todo lo perdido.» (220, 30-4-43).

No només la contemplació de l'entorn era una fugida, també permetia escapar de «la crueltat del lloc» la capacitat de gaudir de coses ben arran de terra, del passeig, del repòs, de les converses, de les petites satisfaccions de la vida de cada dia. Cal saber alegrar-se quan hi ha algun motiu d'alegria. A la Model, en un mòdul d'aïllament per a malalts de tuberculosi, valorava el pati i les vistes: «El patio, como te dije es muy soleado y las casas con sus balcones y sus mujeres (espero que no tendrás celos), las vemos muy cerca de nosotros. Y la verdad, esto son cosas que siempre alegran.» (126, 18-4-41). A Porta-coeli parlava de «ratillos admirables» a la fresca, xerrant asseguts o tot passejant, quan va arribar la primavera, i de «vida de burgués». A Cuéllar, diu que fa «la vida que no se si podré desacostum-

137 Les al·lusions a la platja són freqüents. Anava a nedar a la Barceloneta de bon matí abans d'anar a treballar i sempre li va agradar la platja.

138 El seu casament.

brarme.» (224, 4-6-43). També, més prosaic encara, menjar no només per sobreviure, sinó comportar-se com un gourmet en una cel·la aixecava la moral: «El pote que mandaste de la crema de almendra, te diré que lo he encontrado exquisito.» (128, 27-4-41). «Las galletas las he encontrado de un sabor exquisito.» (185, 30-5-42). «Sabes lo que me va muy bien? Pues es la miel. Dirás que soy un goloso. No, no es esto. Es que en el café me pongo una cucharadita junto con una pastillita de chocolate hecha polvo y está excelente.» (190, 27-6-42).

Malgrat tota la capacitat per resistir i la resistència efectiva, no hi havia carta que no parlés de llibertat, de sortir, de tornar a casa. Comptava el temps per mesos i anys i anava repetint a les cartes quant temps feia que era a la presó. El temps li havia passat de pressa, però no per això esperava amb menys ànsia el final. «Hoy hace once meses de mi encierro. Llegaré al año?» (63, 11-4-40). «Precisamente hoy hace 19 meses que nos separaron.» (99, 11-11-40). «Mañana hace dos años que me detuvieron. Si quieres que te diga la verdad, me parece que fué ayer. Y la verdad es que aún me quedan unos pocos días para cumplir. Cuantos faltan para que todas estas cosas las recordemos juntos?» (130, 10-5-41). «Ya són tres años que sólo puedo vivir en sueños todas estas cosas y todavía el momento de poderlas alcanzar de nuevo se presenta en forma de interrogante. Pero como tu, confío que pronto todas estas quimeras se van a terminar.» (178, 11-4-42). «Sé que la realidad será muy diferente, pues no en vano han pasado años... En aquellos momentos esta idea nos hubiera aterrorizado. Años... Y ahora, ya ves; todavía un interrogante por delante, pero cada día mucho más pequeño.» (222, 20-5-43). Quan ja sabia que li arribaria la llibertat condicional qualsevol dia, la impaciència li feia sentir que el temps se li havia fet curt: «Cree que nunca se me había hecho el tiempo tan largo como ahora. Me parece como si el calendario se hubiese parado. Y ya ves, han pasado más de 4 años, que a veces yo me pregunto como puede transcurrir el tiempo de una manera tan veloz.» (230, 9-7-43).

Retrats de Cervigón del fill i lesposa, Daniel Vilaró Piñol i Lola Piñol Muntané, fets a partir de fotografies. Només el retrat d'ella està datat, el 43, però amb tota seguretat els dos van ser fets alhora, a Cuéllar.

VI
LA FI

L'ingent nombre d'empresonats suposava una problemàtica potser inesperada per al règim. A mesura que les tropes franquistes anaven ocupant territori, i també els primers mesos després de la fi de la guerra, la gran obsessió de les autoritats i del nucli dur del nou règim va ser la neteja, la purificació, la tria, és a dir, la repressió: aïllar, tancar i també liquidar el major nombre possible de rojos. En menys d'un any va ser evident que aquesta política era complicada si no impossible en la seva aplicació pràctica.

Els infinits centres de detenció provisional que s'havien obert per tot el país¹³⁹ per poder encabir tots els detinguts eren tan inadequats per garantir-ne un funcionament mínimament eficient com les mateixes escasses presons de l'època. El nombre de funcionaris era insuficient per controlar aquella massa de presos. La burocràcia tampoc donava l'abast per controlar i organitzar la vida portes endins i la relació amb les famílies. La mantenició, per escassa que fos, representava una càrrega econòmica massa elevada. La massificació va començar molt aviat a provocar epidèmies i, cosa més alarmant per a les autoritats, facilitava la indisciplina, els actes de resistència, la conflictivitat. També era cert —i les autoritats franquistes n'eren conscients— que de la manera que havien tingut lloc els consells de guerra, amb pressa, sense uns tribunals integrats per juristes, en calent, les penes imposades diferien d'un tribunal a un altre. L'arbitrarietat havia estat la norma. Al gener del 1940 es va iniciar una estratègia per alleugerir el sistema penitenciari: revisar les sentències, rebaixar condemnes i anar concedint, sota la figura d'indults, la llibertat condicional a molts presos. En llibertat estarien tant o més controlats i no crearien problemes. Quan la guerra mundial va començar a girar malament per a Hitler, la prudència

139 Ja són nombrosos els estudis que identifiquen per tota la geografia espanyola els espais habilitats per acollir detinguts: escoles, convents, cines, garatges, places de toros, camps d'esports, equipaments a mig construir... El títol *Una immensa prisió*, escollit el 2003 pels editors (Carme Molinero, Margarida Sala i Jaume Sobrequés) per agrupar ponències i comunicacions del congrés celebrat el 2002 sobre camps de concentració i món penitenciari durant la guerra i el franquisme, no és exagerat. Per a Barcelona ciutat, un estudi recent és el d'Aram Montfort, *Barcelona 1939. El camp de concentració d'Horta*, Barcelona, L'Avenç, 2008.

va aconsellar també seguir amb aquesta política d'excarceracions, perquè el règim necessitava reposicionar-se, desfeixistitzar-se de cara a l'exterior.

Una ordre de 25 de gener del 40, publicada al BOE el 26, establia la creació en cada província d'una Comisión de Examen de Penas militar, amb aquest objectiu:

[...] alejar, en lo humanamente posible, desigualdades que pudieran producirse y que de hecho se han dado en numerosos casos, en que por diversas causas ha faltado la uniformidad de criterios para enjuiciar y sancionar con penas iguales delitos de la misma gravedad.¹⁴⁰

L'ordre contenia instruccions perquè les comissions tinguessin uns criteris clars per dur a terme la seva tasca. Paral·lelament i perquè la revisió de penes servís efectivament per reduir el nombre de presos, es van anar publicant els decrets de concessió d'indults que permetien acabar de complir la pena en llibertat condicional, a casa o bé desterrat per un termini més o menys llarg. Els primers indults del 1940 concedien la llibertat condicional als presos amb penes més baixes i amb el pas dels anys es va anar augmentant el nombre d'anys de condemna amb dret a excarceració a 12, 14, 20 anys, fins que per fi, en acabar la guerra mundial amb la derrota definitiva d'Alemanya, el 9 d'octubre del 1945 el govern va decretar un indult total.

Des de l'any 40 mateix van anar sortint molts presos, però no tot va ser tan senzill com es podia desprendre del text del decret. Ni les comissions van tenir uns criteris uniformes, ni van tenir una tasca fàcil, ni tothom que havia d'acceptar i acatar les seves decisions ho va fer.

La comissió provincial podia o no commutar la pena,¹⁴¹ una comissió central confirmava o no la decisió de la comissió provincial i elevava la seva resolució a la Junta Central de Examen de Penas del Ministeri de l'Exèrcit, i era finalment el ministre de l'Exèrcit qui signava la decisió final. La resolució final havia de fer llavors un recorregut burocràtic de retorn. En cas de commutació, la llibertat del pres no era immediata ni segura. Calia un informe favorable de la junta de disciplina de la presó. Calia, després, el vistiplau de la junta local del municipi del pres, que podia negar-lo per raons d'alarma social, per no ressuscitar antics odis i rancors. A més,

140 Fragment de l'ordre reproduït a Corbalán (2008: 62). Informació extreta del mateix llibre, a més dels treballs de Ricard Vinyas (2003: 162) i José Manuel Sabín (1996: 206 i seg.).

141 Gutmaro Gómez Bravo (2009: 42-43) dóna una visió de conjunt del procés d'excarceració.

en el curs de totes aquestes anades i vingudes d'informes i vistiplaus, es podien exigir més informes i obrir-se fins i tot noves diligències judicials. Tal era el caos burocràtic i l'allau de diligències generat que es va acabar ordenant que les comissions es limitessin a valorar els fets provats i no valoressin noves proves o nous avals, per més que n'arribessin. Com en tota ocasió, el pres era informat del seu alliberament a última hora i a última hora sabia si tornava lliure a casa o s'havia de buscar la vida desterrat.

A les presons es va seguir amb expectació des del mateix gener del 40 el procés de les revisions de penes. Va desvetllar esperances, però sobretot va servir per agreujar la sensació d'arbitrarietat, de falta de lògica de tot el sistema judicial del nou règim. Els criteris en aplicació dels quals condemnes idèntiques eren més o menys rebaixades o deixades sense commutació semblaven inexistents i la sensació era que el fat o la sort, i no pas una comissió, decidia. Quan una condemna quedava sense commutació, les perspectives de futur eren ben poc engrescadores. Si es rebaixava, però no prou per obtenir la llibertat condicional, era qüestió d'esperar amb paciència algun futur decret d'indult dels que s'anaven signant, fins que sortís el d'aplicació al nombre d'anys de condemna restants. En tot cas, l'alegria pels alliberaments en general i per l'alliberament de companys i coneguts era franca i enorme.

La primera referència a les revisions apareix a les cartes un mes just després de la publicació del Decret de 25 de gener. La reacció davant les mesures és d'escepticisme i també d'un cert rebuig i indignació, perquè revisar les condemnes suposa considerar que havien estat dictades per uns tribunals homologats en un sistema judicial i legal també homologat: «Me entero también de lo que me dices de las revisiones y de los abogados. Pienso al igual que tú y no creo en nada de estas cosas, pero me satisface el saber que te ocupas. Pero si quieres creerme, si te lo quieres tomar como un pasatiempo, no tengo nada que decir, pero no te lo tomes mucho en serio que todas estas cosas más bien son de risa, ya que lo único que cabe es anularlas, las penas puestas a capricho, pero revisar...» (49, 29-2-40). Malgrat el rebuig i la indignació, sent curiositat, que evidencia una llunyanca esperança: «Porqué se nos ha de retener? Los hombres de esta vida son malos. Las pruebas? Son palpables. No creo en nada... pero, una pregunta. Sabes algo de la revisión? La mía ya debe estar lista. No se puede saber a cuanto me han dejado? Claro está que no me interesa, però seria curioso saber que es lo que cree el dignísimo Tribunal.» (70, 23-5-40). «Este dichoso día [el de la llibertat] a veces lo veo muy lejos y otros muy cerca. En que

confío. No lo sé. A decirte verdad no sé si creer o no creer en las revisiones. Si se hiciese justicia la calle creo que estaría muy cerca. Pero me temo que són las influencias lo que hace caer la balanza. En fin, ya veremos. Hay quien le quedan 2 años. Otros 3 y 6. Otros 12 ó 20 y otros que se quedan con los 30. Porque? Es un misterio con el cual, si no fuese que esta vida ya empieza a ser cansada, no valdría la pena de pensar.» (75, 27-6-40).

No va trigar a saber que la comissió provincial no li havia commutat la pena, és a dir, que seguia condemnat a «reclusión perpetua»: «Recibí tus cartas, y el encargo con el resultado de mi revisión. Estoy contento, porque me doy cuenta que esto no ha hecho variar tus esperanzas que son las mías. Continúa así, y piensa que a no tardar nos podremos reunir.» (78, 18-7-40). Si en el mateix moment va mostrar-se fort i gairebé indiferent, amb el pas dels mesos deixava escapar al·lusions a la desmoralització que havia sentit. Un any més tard explicava: «En estos momentos he hablado con un amigo de la 4°. Me dice que tu hermano parece que no se puede convencer que le han dejado los 30 igual. En mi caso paso igual, pero poco a poco me fui convenciendo y hoy quizá hasta me siento con un poco de ganas de reir.» (138, 6-7-41).

Amb la decepció i l'escepticisme, quedava la paciència, la creença que el règim no podia durar, l'esperança i l'alegria per la sort dels que podien anar sortint. De presó en presó, any rere any: «Me dices que mis papeles están a Madrid. Que volverán con la libertad. De dónde sacas todas esas cosas. No, querida, no te hagas ilusiones. Así tendría de suceder, si la Justicia llevase a su diestra la balanza bien regulada, pero por ahora solo me puedo dar cuenta que lo que usa es una romana de traperero. En fin, yo solo te puedo decir que no hay porque impacientarse, pues el reloj del tiempo pronto señalará el momento de nuestra felicidad. Ah!, una noticia que seguramente que en estos momentos no es nueva para ti. La libertad del “Cap i Pota”. Sí, el domingo pudo abrazar a su Carmen [...]. A mi, la verdad, se ven tantas cosas que no se lo que pensar. Dos veces a juicio, las dos veces 20 años y ahora sin mas ni mas, a la calle. O estaban locos entonces o lo están ahora. Que no tenga que volver.» (86, 11-8-40). «Estos días por aquí no se habla de otra cosa sino de si saldrá ó no, el decreto para poner en libertad a los que tienen condena de 12 años y 1 día. Si así fuese, llevaría mucho contento, ya que hay una infinidad de compañeros que se reintegrarian a sus hogares, y aún que a mí no me tocara nada, como puedes suponer, también tendría una gran alegría.» (176, 28-3-42). «El que salga

mucha gente te tiene de alegrar, y respecto a mí, sólo te cabe reflexionar un poco y verás que en la lotería me tocó un mal número.» (206, 6-11-42).

A ell també li va arribar, per fi, el dia. El 30 de març del 1943 va sortir el decret que concedia l'indult als condemnats a penes de fins a 20 anys. Probablement això i les gestions que no es cansaven de fer alguns amics per saber què passava amb el seu expedient de revisió a la Comisió Central, per més que ell no hi cregués, li van fer concebre una esperança menys il·lusòria. També li van desvetllar la impaciència. «Estoy muy contento porque veo que te ha desaparecido el pesimismo; me alegro mucho de que creas de que pronto volveremos a estar juntos y al mismo tiempo te tengo que decir que quizá no te equivocas. De todas formas tú debes tener más elementos que yo para pronosticarlo. Ya me dirás si Juan José ha podido saber algo de mi revisión, pues aun que ya hace cerca de 3 años que me la hicieron, en verdad que todavía no se nada de su resultado, si bien ya me figuro cual debe ser.» (225, 11-6-43). La Comisió Central havia acordat el 7 de maig¹⁴² commutar-li la reclusió perpètua per vint anys, però la burocràcia era lenta: el 18 de maig, ja amb totes les signatures corresponents, la Comisió Central ho expedia a la Capitania General de la IV Regió Militar i el 9 de juny s'expedia a Barcelona el document de notificació «al interesado».

«El interesado» no sabia res, perquè el document havia de viatjar pels canals de l'administració fins a arribar-li. El 14 de juny arribava a la Model de Barcelona la notificació de la commutació. L'expedient processal de la Model¹⁴³ recull que la notificació es remet a Porta-coeli. De Porta-coeli havia de viatjar fins a Cuéllar. La família, a Barcelona, se'n va poder assabentar abans que ell i li va fer arribar la bona nova, uns dies abans que li fos comunicat de forma oficial: «Creo que sera en tus manos la mía del domingo en la que te decía lo contento que estaba con las buenas noticias que en la tuya me dabas. Hoy, ya no sé si creerlo o no; en fin, creo que tú también te dejaste llevar por la ilusión y quizá será debido a eso que esta semana todavía no he recibido carta.» (227, 25-6-43). «Por ahora voy siguiendo sin novedad; quiero decir que todavía no me han dicho nada. Ya empiezo a perder las esperanzas de estar el mes que viene con vosotros. Como puedes suponer cada día que pasa, se me hace un siglo, y son mu-

142 El document original s'ha conservat amb les cartes. No hi apareix en quina data la comissió provincial li havia negat la commutació.

143 Els expedients es conserven a l'Arxiu Nacional de Catalunya.

chas las veces que me pregunto si no os habrán engañado. Claro que de la forma que me lo decís parece que no hay lugar a dudas [...]. P.D. Me han comunicado los 20 años.» (228, 2-7-43).

Amb la notícia tan esperada s'obrien unes setmanes d'una incertesa i una impaciència extremes. «Como en la otra mía te anunciaba en una P.D. el viernes me comunicaron los 20 años, así es que ya no hay lugar a dudas y si los informes son buenos, casi, casi, que diría que a finales de este mes ó a principios del proximo os podré abrazar. Pero, y si son malos y tengo de salir desterrado, ¿dónde iré? Creo que en mi anterior, te preguntaba si vosotros podíais indicarme algún sitio. Yo no conozco a nadie y no sé cómo me las voy a apañar. Este día, escribí a mi padre y le pregunté lo mismo. Ya sé que quizá eso es de difícil solución, pero como el caso es que tendré de escoger algún sitio, si vosotros me podeis indicar alguno lo decís, y si no, echaré suertes. De todas maneras, tengo confianza que no habrá necesidad de to éso, pero hay que estar prevenido.» (229, 6-7-43). «[...] creo que ya nos quedan pocos días de estar separados. Claro está, que suponiendo que los informes no digan lo contrario, pues en este caso, lo que me aguardaría sería el destierro, y la verdad, sería el peor castigo que se me podría dar. Tengo la esperanza que no será así, y que a finales de este mes o a principios del otro, volveremos otra vez a despertar a la vida.» (230, 9-7-43). «Como ya te debes suponer, los días se me hacen eternidades y estoy un poco inquieto aguardando la suerte que me aguarda. Tengo momentos en que ya me creo a tu lado, pero otras veces pienso que quizá nos veremos desilusionados, y si así fuese no sé lo que me espera, ya que no tengo la menor idea de lo que voy a hacer donde vaya. No quisiera pensarlo hasta que llegue el momento y entonces me veré obligado a resolverlo.» (231, 16-7-43). «En mi poder las tuyas, las que, como puedes suponer, me ayudan a pasar estos pocos días que me faltan y que se me hacen más pesados que los 4 años transcurridos [...]. Yo, te tengo de decir, que hora trás hora sólo me pregunto cual será mi suerte. Vosotros todos tenéis mucha confianza. Me has hablado, que la Guardia Civil ya ha hecho su informe y que crees que será bueno. Pero también tiene de informar el Ayuntamiento y la Falange y tambien de estos dos organismos depende nuestra felicidad ó quién sabe lo que nos espera. Mi padre me dijo en la suya que en caso de ir desterrado, que pida la residencia en Valencia o Zaragoza. Por mi, tanto me dá un sitio como otro. Si vosotros no me indicáis un camino ó me podéis mandar una dirección, iré a la ventura. No espero que nadie me tenga de mantener ni mucho menos, pero sería una gran ayuda el poder

dirigirme a algúen. Tengo la creencia que nada de eso será necesario, pero el caso puede llegar.» (232, 21-7-43). «¡Qué largos se me hacen los pocos días que me quedan de estar separado de vosotros! ¿Más de tres semanas? Como ves todo va más despacio de lo que quisieramos. Y no creo poder abrazaros hasta pasado el día 15 del próximo mes. Supongo habrás recibido la carta que te mandé el miércoles y en la que te hablaba de mis temores. Dirás que ya empiezo a hacerme pesado, pero piensa lo doloroso que sería salir sin poder acercarme a vosotros. Sólo nos queda esperar y aguardar el resultado, que hasta el momento, es para mí un interrogante.» (233, 23-7-43). «Ahora ya podemos contar por días ¿Será del 15 al 20 del próximo mes? ¿Será antes? Ya veremos. Ya tengo pensado lo primero que tengo de hacer al salir a la calle. Telegrafarte. Así es que no te impacientes. Pero, he hecho mal en decírtelo, pues ya te veo en el balcón, vigilando al empleado de telégrafos.» (234, 28-7-42).

Encara va haver de guiar gairebé un mes, en què malgrat els nervis tot semblava anar-li de cara. El 15 d'agost explica que fa uns dies que ha estat donat d'alta de la tuberculosi i fa vida normal amb els presos sans, una vida que li venia de nou, com explica pocs dies després: «En estos momentos que os escribo, quizá es la una o más de la noche; ¿Que cómo es eso? Estoy haciendo “imaginaria”, pues ya en mi anterior os decía que el médico me había dado el alta. En todo el tiempo que llevo de cárcel, es la primera vez que me veo en estos líos; y he barrido y he fregado; y en los pocos días que me quedan no sé lo que me tocará pasar.» (240, 20-8-43).

El 23 d'agost enviava un telegrama des de Valladolid i, per fi, l'últim, des d'Ariza, el 25: «Llegaré hoy correo siete noche. Daniel». Del retrobament, de la primera abraçada, només s'explicava a casa de tant en tant que a l'estació de França el meu germà, el nen, que feia dos anys que no el veia, el va reconèixer de lluny entre la gentada i va arrencar a córrer cap a ell.

Un cop en llibertat condicional, els presos quedaven sota control del Servicio de Libertad Vigilada, creat al maig del 43.¹⁴⁴ Entre altres coses, el pres havia d'estar localitzat i un cop al mes presentar-se davant la junta de la seva província de residència. Amb les cartes s'ha conservat una fitxa —en realitat una simple cartolina amb el rètol mecanografiat: LIBERTO VILARO RIUS Daniel— amb els tamps de les dates de presentació de cada mes. La primera data és el 7 d'agost del 46, quan feia gairebé tres anys

144 Ángela Cenarro (2003: 145) explica i documenta el conjunt d'institucions que fiscalitzaven la vida dels excarcerats.

que estava en llibertat condicional, i l'última el 12 de novembre del 50. Suposo que la cartolina era un resguard per al pres en llibertat condicional acreditatiu de la seva presentació. Ignoro si aquest resguard se'ls donava des del començament i, en aquest cas, per què no s'ha conservat una primera fitxa, de setembre del 43 a agost del 46. Sí que queda clar, en canvi, que el 12 de novembre del 50 va ser l'última presentació, perquè tenim la comunicació de la Junta Provincial de Libertad Vigilada, datada el 25 de novembre del 50 i lliurada el 2 de desembre segons la data del tampó estampat al dors, que li fa saber que «la Capitanía General de la 4ª Región Militar, ha acordado declarar extinguida por vía de INDULTO la pena principal que en su día le fue impuesta, quedando, por tanto, a partir de hoy, exento de la presentación mensual reglamentaria que venía efectuando». L'única limitació a la llibertat era, d'aquella data ençà, l'obligació de comunicar els canvis de residència, si bé el comunicat també advertia que «no debe Ud. olvidar en momento alguno que la reincidencia o reiteración le privarían de la gracia concedida.»

El certificat de llibertat definitiva va ser signat a Cuéllar el 7 de gener del 1960 i va haver de fer el viatge invers del comunicat de commutació de condemna. El Servicio de Libertad Vigilada del Ministeri de Justícia, amb la citació prèvia, li va lliurar el certificat el 29 de gener a Barcelona. Recordo amb nitidesa el comentari del meu pare en explicar-ho als parents, content, sorprès i incrèdul: «Ja ni me'n recordava!».

Amb la vida refeta, l'estiu del 57, encara en llibertat condicional.

Aquest estudi sobre la presó franquista de postguerra es basa en les dues-centes quaranta cartes que Daniel Vilaró Rius va escriure a la seva família entre juliol del 1939 i agost del 1943 des de tres presons i, per tant, presenta el règim penitenciari viscut des de dins.

En aquestes cartes trobem en primera persona l'impacte psicològic de la derrota, dels judicis sumaríssims i de l'empresonament, la por i la incertesa de cada dia, la penúria, la privació emocional de l'allunyament de la família, la frustració de no poder exercir cap rol familiar. Alhora, la voluntat de sobreviure física i moralment, que va ser una voluntat política, i els mecanismes i estratègies que van fer que molts ho aconseguissin, des de l'ajut de fora i la solidaritat a dins, fins a la capacitat de cadascú per mantenir alguna il·lusió i la fe en el futur.

